

emlékEztető

EMLÉK PONT
FÉL ÉVSZÁZAD VÁSÁRHELYEN

2016
3-4

Emlékeztető
2016. 3–4. szám

emlékEztető

2016. 3–4. szám

Emlékeztető

Főszerkesztő

Dr. Miklós Péter

Szerkesztőbizottság

Dr. Bank Barbara

Prof. Dr. Gulyás László

Dr. Kiss Gábor Ferenc

Prof. Dr. Szakály Sándor

Vincze Gábor

ISSN 2063-6245 (online)

ISSN 2498-6577 (nyomtatott)

www.emlekpont.hu

Megjelenik

évente négy számmal, két kötetben

a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont

(6800 Hódmezővásárhely, Andrássy út 34.)

kiadványaként.

Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter intézményvezető

Nyomás és kötés: Norma Nyomdász Kft.

6800 Hódmezővásárhely, Rárósi utca 10.

Tartalom

ELŐSZÓ.....	7
-------------	---

TANULMÁNYOK

Urbancsok Zsolt Együttműködés és egymás mellett élés <i>Zsidók és magyarok a tizennyolcadik században Makón</i>	8
Glässer Norbert A messiási kor előjelei? <i>Az antiszemitizmus vallási értelmezései a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtóban</i>	14
Nagy István A kecskeméti zsidóság a Horthy-korszakban	21
Czingel Szilvia „Glück Lipót Lajos krémtúrója” <i>– avagy egy neológ zsidó család életmódja Szegeden a holokauszt előtt</i>	29
Bányai Viktória Vidéki zsidó iskolák a Holokauszt után <i>– külön tekintettel Hódmezővásárhelyre</i>	40
Szűcs Tímea A Magyarországról a mai Izrael területére telepedettek sorsa (1945–1949)	45
Kovács Benedek Összefoglaló a holokauszt iskolai feldolgozásának tapasztalatairól a szentesi Zsoldos Ferenc Középiskolában	50

MŰHELY

Zinner Tibor Szembenézés	55
--	----

Krisch András

A hűség „jutalma”

A németek elűzése Sopronból, 1946 66

T. Molnár Gizella

A magyarországi német nemzetiség identitásvesztése

Nemzetiségpolitikák 1945 után 75

Bagyinszky Marianna

A csehszlovák–magyar lakosságcsere mikrotörténeti vonatkozásai

A hontalanság éveit Gútán és Medgyesegyházán 82

Tóth István

A lakosságcsere hatása a dél-alföldi szlovákokra

Levelek az újhazából az óhazába, 1947–1948 92

Szincsek György

Rendhagyó komlói tájszótár 97

SZEMLE

Tábori lelkesből tudós egyháztörténész

Zeman Ferenc 102

Pusztai hagyományok

Nagy Gyöngyi 104

LAPSZÁMUNK SZERZŐI 107

A hódmezővásárhelyi Emlékpont *Emlékeztető* című tudományos periodikája – amely írásainak lektorálását a szerkesztőbizottság tagjai végezték – második nyomtatásban is megjelenő kötetét, 2016. évi 3–4. számát tartja kezében az olvasó. Ebben a lapszámban az intézményben a 2016. év első felében megrendezett szakmai konferenciák előadásainak írásos változatai kerülnek közlésre.

Előszó

A holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapját megelőző napon, 2016. április 15-én *Hagyomány, közösség, sors. Fejezetek a magyarországi zsidóság múltjából* címmel rendeztünk konferenciát (együttműködésben a budapesti Centropa Alapítvánnyal). A tanácskozás témája nem kifejezetten a Soá volt, hanem a magyar zsidóság múltjának az esztétörténet, a gazdaságtörténet, a néprajztudomány és az életmód-kutatás szempontjai alapján való

vizsgálata. A tudományos ülésen elhangzott referátumok alapján készült írások lapszámunk *Tanulmányok* című rovatában kaptak helyet.

Idén év elején emlékeztünk meg az Emlékpontban a magyarországi némettség hetven évvel ezelőtt (1946. január 19-én) megkezdődött kitelepítéséről, valamint az ugyancsak hét évtizede Budapesten megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményről (1946. február 27.), s annak eseményeiről és hatásairól. *A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása. Előadások a magyarországi némettség hetven évvel ezelőtt megindult kitelepítéséről* című konferencia, valamint a „Hát elvesztetted, imhol, a hazádat” *A csehszlovák–magyar lakosságcsere története és következményei* elnevezésű esemény anyaga folyóiratunk ezen számának *Műhely* rovatában kerül közlésre. Folyóiratunk *Szemle* című egységében Hódmezővásárhelyhez, illetve környékéhez, valamint az Emlékpont intézményéhez kötődő könyvekről olvashatók ismertetések.

Miklós Péter
főszerkesztő

A történettudományban paradigmaváltásnak vagyunk tanúi: új történeti diszciplínák kerülnek előtérbe, amelyek új nézőpontot adnak, és újfajta narrációt is jelentenek a történészek számára. Olyan kép megrajzolására kell törekednünk, amely a hagyományos eseményorientált, lineáris történetírás helyett egy összetettebb, sokoldalúan bemutatott, mikrotörté-

Urbancsok Zsolt

Együttműködés és egymás mellett élés Zsidók és magyarok a tizennyolcadik században Makón

neti kutatáson alapuló képet ad. Ehhez olyan tudományterületek szemléletmódját és módszereit kell alkalmazni, mint a kulturális antropológia, mentálitástörténet, történeti szociológia stb.¹

A zsidóság életének bemutatása azonban nem lehetséges önmagában, csak a befogadó, többségi társadalommal való folyamatos kapcsolatok, kölcsönhatások feltárásával és elemzésével. Ahogy Csósz László írja: „A magyarországi települések [...] története [...] behatóbban nem ismerhető meg a zsidóságra, mint sajátos helyzetű társadalmi csoportra és annak modernizációs szerepére vonatkozó kutatások nélkül. De ez fordítva is igaz. Egy térség vagy település zsidóságának 'életrajza' csakis a lokális történelem szoros kontextusában értelmezhető és érthető meg. A zsidóság története nem járulékos függeléke, sajátos egzotikum, hanem integráns része egy térség vagy egy adott település történelmének”.²

Aki a magyarországi zsidók történetének kutatásával foglalkozik, előbb-utóbb szembesül a kérdéssel: vajon zsidó vagy magyar történetet kutat, valamint

meddig az egyik és mikortól a másik?³ Előadásom címe arra utal: a zsidó és a magyar a tizennyolcadik században még egymástól jól elkülöníthető, elhatárolható entitás volt. A vizsgált időszakban még nyoma sem volt a haszkala hatására a tizenkilencedik században megjelenő, majd fokozatosan megerősödő kettős, zsidómagyar/magyarzsidó identitásnak.

Rövid tanulmányomban, amely a makói *Communitas Judaeorum* történetét feldolgozó nagyobb monográfia adatain alapul, csupán két dologról szeretnék szólni: a zsidóság befogadásáról, valamint az együttélés néhány aspektusáról.

Makó a középkor végén népes hely, piacközpont, Csanád vármegye egyik legnagyobb mezővárosa, amely a török kor végére teljesen elnéptelenedett. Makót háromszor perzselt fel a török, ezek közül az 1686-ban visszavonuló tatár segédcsoportok pusztítása volt a legtragikusabb. Következmény: a középkori Makó és a körülötte lévő településháló teljes pusztulása.⁴

Az Alföld belső, központi megyéitől eltérően a török kiűzését követően Csanád vármegye területi integritását nem állították helyre. A határőrvidék felszámolása után az egykori megye területéből csak minimális Maroson túli, bánági területet csatoltak vissza. A töredékére zsugorodott Csanád megye ennek ellenére élénk kapcsolatban volt a Bánággal, ahol a telepítések és spontán migráció következtében a Habsburg Birodalom legszínesebb etnikai összetételű népessége élt. A makói zsidóság befogadása a szomszédos Bánág és a környező csanádi puszták nagy népmozgásaival, betelepítésével párhuzamosan történt.⁵

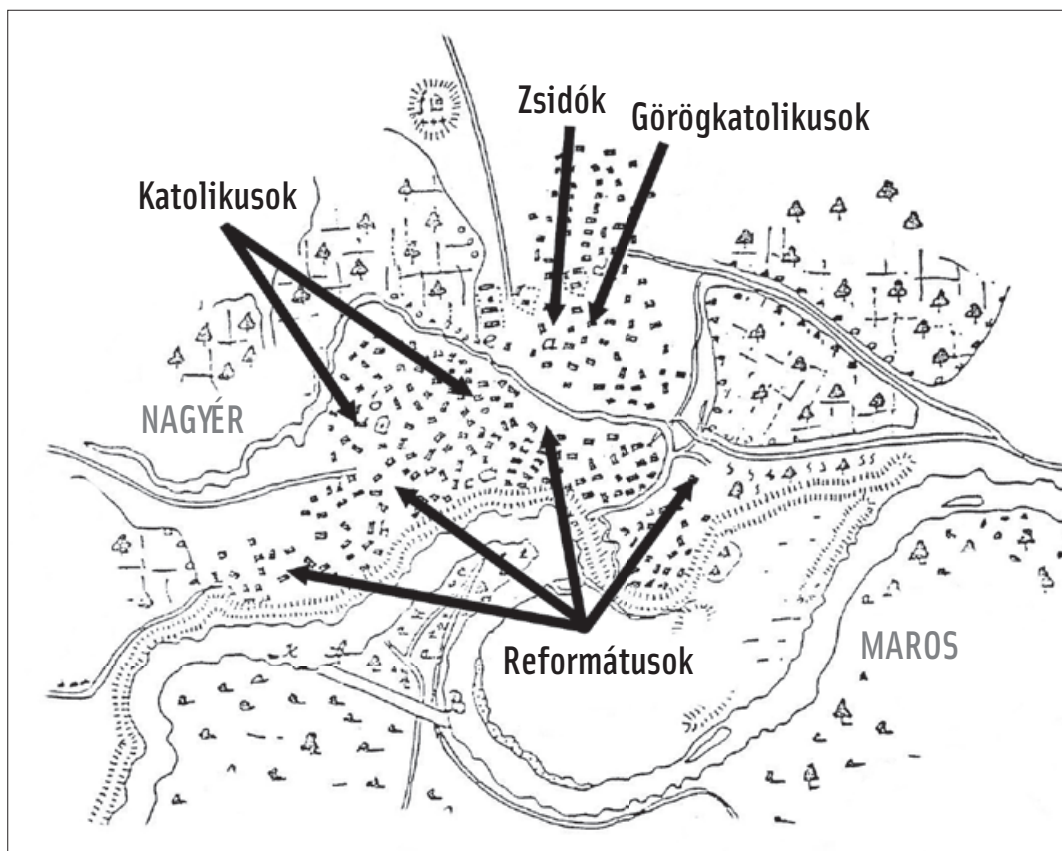
A siralmas állapotokat jól mutatja, hogy a tizennyolcadik század elején a vármegye egyetlen települése Makó, lakossága 1717-ben mindössze 84 család. A tizennyolcadik század közepére, amikor az első zsidók megtelepedtek a városban, csupán négy lakott

3 Katzburg, Nathaniel: A magyar-zsidó történetírás problematikája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szegfű? MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő 12. Budapest, 1995. július.

4 Bohdaneczky Edvin: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Csanád vármegyei Könyvtár 36. Makó, 1940. 10–13. és Tóth Ferenc: Településtörténet – városképek. In: Makó monográfiája 4. Makó, 2003. 295–329.

5 Borsi-Kálmán Béla: A Bánág és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén. I. rész, PRO MINORITATE, 2000. ősz-tél, 170–205.

A lakosság felekezetek szerinti elhelyezkedése Makón (1750-es évek)⁸

helység volt a megyében: Makó, Battonya, Földeák és Torna. Közülük Makó az egyetlen, ahová az egykori lakosok és leszármazottaik tértek vissza. Egyszerre van tehát jelen a megszakítottság és a folyamatosság a város életében.⁶

1699-től Makó királyi mezőváros, (*oppidum regium*), a kamara igazgatása alatt. Lakói királyi szabadosok. A csanádi püspökségnek – amely a török után birtokainak szinte egészét elveszítette – 1741-re sikerült megszereznie Makó birtokjogát. Makó *oppidum episcopalis*-szá, püspöki várossá vált, lakói királyi szabadosokból püspöki jobbágyokká váltak.⁷

Amint arra a bevezetőben utaltam, a makói zsidó közösség mindennapjai csakis a befogadó, többségi társadalommal való kontextusban értelmezhetők. A várost újra megülő lakosok zömében protestánsok,

a jövevények főleg katolikusok, akik a vallási-etnikai elv alapján a város természetes keleti határát jelentő Nagyér és a Maros közötti területre telepedtek le. Kétcentrumos városmag jött létre: délen, Szentlőrincen a reformátusok, északon, a bujáki városrészben a katolikusok laktak. A Nagyéren túli terület akkor zömében lakatlan volt. Itt épült a város legmagasabb pontján a Kálvária kápolna, és ezen a területen volt a csanádi püspök makói udvarháza, később uradalmi központja is.

Erre a még néptelen, keleti részre telepített Stanislavich Miklós püspök görög katolikus ruszinokat 1743 körül, majd tőlük északra engedte meg a zsidóknak, hogy megtelepedjenek.⁹ A két új fertály

⁸ Makó első részletes térképe alapján (Karl Alexander Sterlein, 1753)

⁹ Miklós Péter: Stanislavich Miklós püspök politikai és kulturális tevékenysége (1739–1750). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 20 (2008). 1–2. sz. 117–122.

⁶ Tóth Ferenc: Településtörténet – városkép. 295–296.

⁷ Tóth Ferenc: Makó településtörténeti vázlata. Makói Múzeum Füzetek 14. Makó, 1973. 44–48.

az Újváros nevet kapta. Az új telepítések nem csak népességi és gazdasági célokat szolgáltak; Stanislavich püspök minden bizonnyal Makó protestáns többségét akarta csökkenteni a görög katolikus ruténok betelepítésével és a zsidók letelepedésének tolerálásával.¹⁰

A zsidó bevándorlás első állomása a Magyar Királyság nyugati határvidéke, majd az ország nyugati és középső területe, amelynek központja Buda és a környező településháló volt. Innen indultak tovább jobb a megélhetés és befogadóbb klíma reményében az ország középső és peremvidékeire.¹¹

A Duna-Tisza közén és az Alföldön megtelepedésük nem ütközött akkora ellenállásba, mint Nyugat-Magyarországon. A megtelepedést segítő tényezők között Makón elsősorban gazdasági érdek domináltak. A befogadás alapját haszonlevű szempontok alkották: így a pangó kereskedelem felpörgetése, a hasznosnak ítélt bőr- és nyerstermék felvásárlás. A megtelepedést egyértelműen segítette a viszonylagos vallási türelem is. Szirbik Miklós 1836-ban így írt erről: „Egyébaránt örömmel említem itt meg azt a' szép egyességet, barátságot, mely Makón a' különböző Vallásbeli Felekezetek között uralkodik. Nem tudnak itt semmit arról az idegenségről, melyet sok helyeken a' Felekezetek között tapasztalhatni; a barát választásában, 's társalkodásban nem kérdik azt, hogy tiszteli valaki az Istent? egyik a' másinak Vallásos szokását nem gúnyolja, Templomát nem útálja (...) A lelekeknek Attyja és a' szívek' mozdulásának igazgatója vigye ezt az egyességet elébb, és indítson másokat is e' példának követésére.”¹²

A helytörténeti szakirodalom nem ad egyértelmű fogódzót a betelepülés idejével kapcsolatban. A történészek számára kiindulási pontként szolgálnak az első, tizenhatalcadik századi zsidó összeírások. Az 1735-ös conscriptio alkalmával Csanád megyében egyetlen zsidót sem találtak. A makóiak 1741-es és 1743-as püspökkel kötött váltságsszerződése sem említi őket. Az 1751-es dokumentumban viszont már azt olvassuk, hogy Makó 5 600 forint váltságot fizetett a püspöknek, akit, idézem „csupán a heti

és a szentiváni országos vásárok jövedelme, valamint a zsidótaxa illet meg”.¹³ Eszerint a zsidók makói befogadása 1743 és 1751 között történt.

Földeák birtokosa, Návay György a tizenhatalcadik század közepének legjelentősebb alakja. A makói és Szeged-alsóvárosi lakosokból települt Földeákat 1729-ben szerezte meg az uralkodótól adománybirtokként. Miután Földeákra érkezett, szinte azonnal munkához látott. 1730-ban szervezőmunkájának eredményként kezdhette meg működését Csanád megye újjáalakult nemesi közgyűlése. Birtokán korszerű gazdaságot szervezett.¹⁴ Az első zsidók az ő ortalma alatt telepedtek meg a megyében. A pálinkafőzés jussát bíráló Jakob Ádám feleségével, Sárával és fiaival: Józseffel, Dáviddal és Jakabbal érkezett Földeákra. Ők voltak az elsők. A megye évi hat forint taxát vetett ki rájuk. Egy évvel később, 1744-ben Jakob Ádám mellett egy Ábrahám Bernát nevű zsidó is megtelepedett Földeákon.¹⁵

1745-ben a püspöki városban még mindig nem éltek zsidók, ellenben Földeákon a zsidó családfők száma négyre emelkedett. A jövevények Pest megye északkeleti részéről érkeztek, Újszászról, Acsáról valamint Aszódra, ahol a Podmaniczkyak ortalma alatt éltek.

A tudós Kecskeméti Ármin rabbi azóta elveszett vagy megsemmisült forrásokra hivatkozva a Csanád megyei zsidók történetét bemutató munkájában leírta, hogy a püspöktől Makón ortalmat és befogadást kapott zsidók Eliézer Lipman temesvári rabbihoz fordultak segítségért, hogy készítse el számukra a chevra kadisha alapszabályát. A zsidó község létezését feltételező alapszabály 1749-ben készült el. Ha elfogadjuk Kecskeméti adatait, akkor a városba település valamikor 1746 és 1748 között történhetett, 1749-ben pedig a közösség létrehozásának első lépését tették meg.¹⁶

A források nem utalnak egyetlen olyan rendelkezésre, ortalomlevélre vagy statútumra sem, amelyet a város földesura, Stanislavich püspök adott volna ki.

10 Bohdaneczyk Edvin: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. 10–13. és Tóth Ferenc: Településtörténet – városkép. 295–329.

11 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon I–II. Pozsony, 2012. 585–639.

12 Szirbik Miklós: Makó várossának közönséges és az abban lévő reformata eklézsiának különös leírása. Szirbik Miklós prédikátor által 1835/6 eszt. Csanád vármegyei könyvtár 6. Makó, 1926. 43.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Makó (továbbiakban: MNL CSM ML) Csanádi Püspökség Makói Uradalmanak iratai (továbbiakban: CSPMU) Uradalmi fiscalis iratai 1751. szn.

14 Gillicze János: A földéaki Návay család története. Régi magyar családok története 5. 21–55.

15 MNL CSM Csanád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1743, 1744.

16 Kecskeméti Ármin: A Csanád vármegyei zsidók története. Csanád vármegyei könyvtár 16. Makó 1929. 5.

Valamilyen védlevélnek, vagy egyezséglevélnek azonban mindenképpen léteznie kellett 1746–1750 között.

Az első, zsidó községre utaló forrás az 1751-ben hivatalba lépő Engl Antal püspökkel kötött megegyezés. Eszerint már Makón lakoznak. 1755-ben a zsidó község kérésekkel fordult a püspökhöz, aki válaszában utasításokat adott a zsidóbíró számára, valamint offíciálisa révén kijelölte a temető és az imaház helyét.¹⁷ A közösség működését a püspökökkel¹⁸ időről időre megkötött/megújított egyezségeken, kontraktusokban szabályozták, ugyanúgy, mint Makó esetében.

Az 1740-es, 1750-es évek fordulóján létrejött zsidó közösség az Alföld első zsidó községe volt. Bár sok településen élt egy-két megtúrt – ahogy akkoriban mondták: *türedelmezett* – család, ekkor a legközelebb dél-délkeleti irányban Aradon és Temesváron, észak-északnyugaton Baján valamint Budán és környékén működött hasonló szervezett-ségű község, közösség. A betelepülők, majd az őket követők többsége nyugati (*oiberlandisch*) eredetű volt. Jól mutatják ezt többek között a tizennyolcadik század végén használt családnevek: Österricher, Deutsch, Leipniker, Pulitzer. A nevek utalnak a magyarországi származási helyekre is: Ofner, Budai, Aszódi, Gomba, Bébi (értsd: bébai) stb. A temesvári kapcsolat is élő lehetett akkoriban; példa erre a szefárd származású Borjesz/Purjesz Ádám, aki keleties öltözkévével is különbözött az askenázi zsidóktól.

A zsidóság ekkor a politikai nemzeten kívüli, közjogi státuszt nélkülöző, tilalmakkal szabályozott pária-létre kényszerült. Az összeírásokban jobbágy-zsellel státuszúak, ahogy a források írják: földjük nincs, tisztán iparból, kereskedelemből, kalmárságból tarják fenn magukat.¹⁹

Makón a három keresztény felekezetű népesség egy közösséget alkotott, a mindenkori püspök-földesúr joghatósága alatt. A befogadott zsidóság által létrehozott községet a püspök nem rendelte közvetlenül a makói közösség alá, annak viszonylagos autonómiát adva, szintén saját

iurisdiction-ja alá vonta, így a város tanácsának nem volt hatalma felette. A két, egymás mellett élő közösség lényegében azonos jogokkal, korlátozott autonómiával bírt. Külön bíróval, elöljárókkal és községi apparátussal rendelkeztek, és külön taxáltatták őket. A püspökök offíciálisaik révén csupán a bíróválasztás alkalmával éltek földesúri jogaikkal. Mindkét község működését külön-külön kontraktusban szabályozta az uraság. „Elegendő hálát nem adhatunk az fölséges úr istennek – írták a zsidó elöljárók 1798-ban –, hogy békességben az méltóságos uraság szárnyai alatt magunkat meghúzzhatjuk...”²⁰

Az elkülönülés kezdetben még jelentős területi és jogi különállást jelentett. A jogi különállás a későbbi rendi korban végig megmaradt. A területi szegregáció azonban nem volt merev, gettó-szerű elkülönülés soha nem alakult ki. Bár a földesúr általában tiltalmazta a keresztény városrészekben a zsidók számára házak vagy házhelyek vásárlását, a befogadás utáni évtizedekben több zsidó szerzett ingatlant a Piac téren. Ennél azonban jelentősebb volt a keresztények be-költözése a zsidó városrészbe.²¹

Együttélésre és egymás mellett élésre egyaránt találunk példákat. A tizennyolcadik század végére egyre több területen, egyre intenzívebb kapcsolatba kerül a két közösség egymással. Ennek legfontosabb színtere a vizsgált korszakban a nyereség-felvásárlás és kereskedelem volt. Az interakciók döntő többsége pozitív, hiszen a kínálat és a kereslet találkozott egymással. A bőr-, dohány- és gyapjúfelvásárlás alkalmával többször megfordultak egymás portáján, házában, gazdaságaiban. Az adásvétel feltételeit kötelevekben rögzítették, gyakran adtak a makói gazdáknak előleget a terményre. A sikeres alkut követően a legtöbb esetben áldomást ittak. Példaként egy bizonyosságlevél 1802-ből:

„Én Borbély István vettem Joseph Zsidó számára száz köböll Árpátt [...] az árát énnékem meg fizette Betsülettell [...] és pedig arra való nézve, hogy tovább az Barátságott fell tarthassam ezzel maradok Jó akarója én Borbély István szűts Mester Joseph Zsidónak”.²²

A módosabb keresztény lakosok hamar rájöttek, a tizennyolcadik században állandóan tőke- és készpénz-hiánnyal küzdő makói zsidók számára hitelezni jó üzlet. Ahogy Baruch Simon Pulizer írta egy levelében,

17 MNL CSMML ML CSPMU Uradalmi fiscalis iratai 1755. július 5. szn.

18 Stanislavich Miklós 1739–1750, Engl Antal 1750–1777, Christovich Imre 1777–1798, Kőszeghy László 1800–1828, Török Antal 1828–1832, Lonovics József 1834–1848, Horváth Mihály 1848–1849, Csajághy Sándor 1851–1860.

19 Bohdaneczky Edvin: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században, 74.

20 MNL CSMML ML CSPMU Uradalmi fiscalis iratai 1798/1.

21 MNL CSMML ML Fekvoingatlanok adásvételi jegyzőkönyvei.

22 MNL CSMML ML CSPMU Úriszéki iratok 1802/18.

sokan felismerték, hogy „zsidónál jó a pénz”.²³ A korabeli forrásokat és a betáblázási jegyzőkönyveket átvizsgálva egyértelmű, hogy a legtöbb hitelt nem adták, hanem felvették a megyei zsidók. Uzsora nincs, pontosabban eddig nem találtam nyomát a forrásokban. Egyetlen esetet ismerünk, akkor is egy tótkomlósi keresztény adott kölcsönt Baruch Simon Pulitzernak és sógorának a megengedettnél jóval magasabb kamatra. Később sincs zsidó hitel, csupán áruhitel a boltos kereskedők részéről.²⁴

A kapcsolatot tovább erősítette, hogy a keresztény makóiak gyakran szegődtek szolgának vagy szolgálynak zsidó családokhoz.

A zsidó háztartások viszonylag kevés jószággal, fogatos lóval rendelkeztek, így általános szokás volt, a makói gazdákat fogadták fel kisebb-nagyobb szállításaik lebonyolítására. A szekérrel és igás lóval rendelkező módosabb, telkes jobbágyok számára ez jelentős hasznot hozott. A közösség elöljárói szerint a tizenyolcadik-tizenkilencedik század fordulóján évente több mint tízezer ezüstervertet fizettek a makói zsidók fuvardíj fejében a helyi gazdáknak.²⁵

A tizenyolcadik század végén a zsidó panaszosok már általában magyar nyelvű beadvánnyal, keresetlevéllel fordultak a püspökhöz és a vármegyéhez. Jegyzőjük, Jákob Liszauer magyarul nem írt, ezért a legtöbb zsidó nemes Miskey Mihállyal íratta meg levelét. Miskey bejáratos volt közük ugyanúgy, ahogy később, a tizenkilencedik század első felében a zsidó Sveitzer Fábán, aki a keresztények számára szerkesztett beadványokat, sőt egy ideig az uradalom írszékeinek jegyzőkönyveit is vezette. Nemes Miskey Mihály Kis Izsák ügyében a következő vallomást tette:

„... arról tészek bizonyosságot, hogy én Kis Izsák nevű öreg Makai lakos Zsidót olly jól ösmértem feleségivel együtt, hogy ritka hét múlt el, ha Makón volt, legalább egyszer, hanem többször Házomnál megfordúla, és mivel némely dolgaiban, kinek tudniillik eö adós volt, és mások néki viszont adóssak lévén, írásom által néki tettem volna assistantiamat. [...] a' midőn ennek előtte közel Tizenhét esztendeje meg betegedett, én egy úttal akkoriban nála megfordúltam, láttam sulyos nyavalában lenni, eképpen szólítottam meg: Izsák Kend nagyon rosszúl vagyon?

23 MNL CSML ML CSPMU Írszéki iratok 1823/4.

24 Uo. és MNL CSML Csanád Megye Nemesi Közgyűlésének iratai. Betáblázási jegyzőkönyvek.

25 MNL CSML ML CSPMU Uradalmi fiscalis iratai 1793/5.

ha meg talál halni, hova teszi a' mié vagyon? azt felelte: édes Miskey Uram, tudja kegyelmed is, hogy én szegény vagyok, semmi ruhácskám, és ezen Házocskámon kívül [semmit] nincsen...”²⁶

1814-ben a makói céhek újrászervezésekor a magyar- és németzabók csak úgy tudták privilégiumlevelüket megszerezni, ha a korabeli szokástól eltérően zsidó mestereket is felvették a testületbe. Az 1840-es években azonban, amikor több zsidó legény is be akart lépni a céhbe, egyértelműen elutasították a felvételt, mivel az gazdasági érdekekkel ellenkezett.²⁷

Érdeklentét volt a legelő használata ügyében is, ami konfrontációhoz vezetett. A közlegelő ügye a keresztény közösség számára igen érzékeny pont volt, hiszen Kőszeghy püspök 1804-ben a legelő nagy részét elkülönítette, és uradalma saját kezelésébe vonta.²⁸ A közlegelőre a zsidók is rendszeresen kihajtották állataikat, amelynek megakadályozása ügyében Makó város bírja és esküdtjei a püspökhöz, majd a vármegyéhez fordultak jogorvoslatért.²⁹

A tizenyolcadik-tizenkilencedik század fordulójára a zsidó-keresztény viszonyt az *egymás mellett élés* helyett egyre inkább az *együttélés* jellemezte. Ennek kiteljesedése a korszak végére a befogadás szimbolikus gesztusa volt 1849 nyarán. Makó rendezett tanácsú várossá válása okán a tanács levelet írt „zsidó testvéreinek”, amelyre a zsidó község elöljárói jegyzőkönyvükbe a következőt írták: „(a város) nem tekintvén, hogy községünk eddig elkülönöztetett, sem törvényeket erre nem várva, az eddigi választó falakat lerontani, s községünket testvéreileg kebelökbe fogadni kívánják...”³⁰

A késő-rendi korban élt zsidóság történetének megrajzolása rendkívül nehéz, de szép és összetett feladat. Rövid tanulmányomban ebből csupán néhány jellemző mozzanatot ragadtam ki a teljesség igénye nélkül.

26 MNL CSML ML CSPMU Uradalmi fiskális iratai 1801/69.

27 MNL Országos Levéltár Magyar Kancellária. Liber Caehalium 1815–1848, és Eperjessy Géza: Ipar és kereskedelem. Makó Monográfiája 4. Makó, 1993. 543.

28 Kőszeghy Lászlóról és makói kapcsolatairól bővebben: Miklós Péter: Püspökéletrajzok a 19. századi csanádi egyházmegyéből. Deliberationes, 2012. 1. sz. 135–147.

29 Tóth Ferenc: Politikai küzdelmek: úrbéri per. Makó Monográfiája 4. 1993. 338–346, és MNL CSML ML CSPMU Uradalmi fiscalis iratai 1793/5., 15., 16. és Zsidó közösségre vonatkozó iratok 1799/6.

30 Kecskeméti Ármin: Csanád vármegyei zsidók története, 34–38.

FÜGGELÉK

Engel Antal csanádi püspök levele a Makói Zsidó Községhez³¹

Engel Antal püspök tudatja, hogy a makói zsidók az alábbi pontokat terjesztették eléje, hogy azokra adja beleegyezését:

Először: hogy új bírójukat, Chon Márkot, hacsak lakását nem akarná máshová helyezni, ugyanazon bírói tisztségben tartsuk meg, ha pedig lakás miatt máshová menne, akkor közösségünkől más alkalmast erre a tisztségre megengedjük és megerősítjük.

Másodszor: hogy nekik szabad korcsmát, melyben közösségük részére bort, sört és pálinkát szabadon kimérhessenek, határozzuk és megengedjük.

Harmadszor: hogy imaház és temető építésére nekik helyet kihasítani és juttatni gondoskodjunk.

Negyedszer: hogy olyan alkalommal, amikor türelmi taksa kivetése által érzékenyen megterhelnék, őket megvédjük.

Ötödször: hogy ha valaki a közösségből adósságban esne, ne engedjük rajta a teljes adósságot végrehajtani, hanem időt és időpontokat jelöljünk ki neki, hogy adósságát részletekben fizethesse meg.

Ezen hozzánk benyújtott pontokra a következő rendelkezést adjuk ki:

Hatodszor: Ha az új bíró, Márk magánügyi miatt másutt telepedne le, akkor helyére a bírói hivatalra Jakob Moysest nevezzük ki, a mellé adott esküdekkel a rábízott zsidó közösséget igazgatni, a közösséget illető terheket egyenlően és igazságosan elosztani, békét és nyugalmat ápolni törekedjen, a zsidók között felmerült panaszokat szabály szerint meghallgassa és azokban döntsön, úgy mégis, hogy ha a panaszkodók a bíró és az esküdtek ítéletével kevésbé értenének egyet, szabadságuk legyen uradalmi officiálisunkhoz, vagy a mi jelenlétünkhöz is fellebbezni.

Hetedszer: Lehetőségük lesz bort, sört és pálinkát kimérni oly kikötés alatt, hogy itt helyben bort saját

szükségükre szerezhetnek be, sört az itteni sörházból vehetnek, keresztyének által főzött pálinkát nem ihatnak, máshonnan szabadon vásárolhatnak, úgy mégis, ha az ilyen italokat az uradalom számára megfizetendő 12 forint büntetés terhe alatt eladni nem lehet, kivéven a megyei és katona tisztj urakat.

Nyolcadszor: Mivel imaház számára már kihasított és átadott helyvel bírnak, megengedjük officiálisunk által nekik temető helyet kiosztani.

Kilencedszer: Ugyanazon zsidó közösség a nekik nyújtott ilyesfajta kedvezésekért köteles lesz családonként egy aranyat fizetni a mi uradalmi pénztárunkba, a pálinkamérésért pedig két aranyat. Ezen összeget évente Szt. Márton ünnepe körül tartoznak behajtani és az Úr közvetlenül következő ünnepein pénztárunkba beszállítani.

Tizedszer: Az itteni városi házban közhírré fogjuk tétetni (ki fogjuk függeszteni), hogy egyetlen keresztyén sem kölcsönözhet pénzt zsidónak a bíró és az esküdtek tudta és beleegyezése és kezessége nélkül, nehogy ugyanis az ilyen tudomás és egyetértés nélküli kölcsönnel kíségetett és a hitelek által legyőzött zsidót tüstént végrehajtsák, hanem megengedjük, hogy ilyen körülmények között neki biztos időpont és határidő adassék, amelyen az adósságot megfizeti.

Hogyha a városi keresztyének közül bárkinek panaszja lenne egy zsidó ellen és a zsidók a városi joghatóság alól mentesek lennének, az ilyesfajta panaszokat officiálisunk vagy úriszékünk előtt rendeljük befejezni.

Megengedjük továbbá ugyanazon zsidó közösségnek, hogy nem csak az itt élőket, hanem ezen Csanád megyében másutt lakó zsidókat is összeírhassák, a türelmi taksa ügyében, és az ilyen taksát tőlük behajthassák, miként a máshonnan ide érkező és kereskedés miatt itt kóborló más zsidóktól is a taksát behajthassák a türelmi kassa vagy az uradalmi census támogatására.

Melyek nagyobb erejére kiadjuk saját kezünkkel aláírt és pecsétünkkel megerősített jelen egyezség-levelünket.

Kelt Pozsonyban, 1755. július 5.

³¹ MNL CSML ML CSPMU Uradalmi fiscalis iratai. 1755.07.05. Pozsony. Az eredeti latin nyelvű szöveg fordítása.

A modern jelenségnek számító antiszemitizmust a különböző zsidó csoportstratégiák eltérő keretek között értelmezték. Az orthodox izraelita sajtó a modern jogi, erkölcsi és tudományos cáfolatok mellett premodern vallási modellek mentén is válaszokat keresett a zsidóság romló helyzetére a két világháború között. A fennmaradt íráskor tudományos jelentőségét az adja,

Glässer Norbert

A messiási kor előjelei? Az antiszemitizmus vallási értelmezései a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtóban¹

hogy a korábbi vallási modellek a modernitásban már csupán a választható alternatívák sorát gyarapították, míg korábban kizárólagos értelmezési keretek voltak. A 18. század végétől lassú folyamatként átalakult az egyén-közösség és hatalom viszonya, ugyanakkor megváltoztak a közösségek világértelmezési modelljei is. A felvilágosult abszolutizmus a társadalom racionális megismerésének és jobbá tételének gondolatától vezérelve a korábban lokális közösségi hagyományokra bízott kérdésköröket saját jogkörébe vonta. Amíg korábban a hatalom az alattvalókat közösségek tagjaiként kezelte, addig a modern polgárt individualitásában szerződéses viszonyok és nem szerződéses célravezetési technikák révén próbálta irányítani. A komplex társadalomban az élet számos területe és intézménye elvált a vallás normáitól. A vallási tanok és modellek már nem bírtak befolyással a gazdaság, a jog, a politika területén, ami a történeti kutatások által vallási közönynek vagy a vallásszociológiában szekularizációnak nevezett jelenségben is megnyilvánult.²

Ennek keretében a korábban kizárólagos jelleggel bíró vallási jelenségek individualizálódhattak, pluralizálódhattak, a mindennapi élet során perifériára szorulhattak.³ A vallás a modern polgári individuum számára ösöktől örökölt hagyománnyá vagy Istennel való személyes viszonnal válhatott. A történelemben megjelenő Isten és a teremtet világ részeként Isten kezében nyugvó hívő helyébe az önmaga világát alakító, politikai meggyőződését kinyilvánító polgári individuum került. A vallásosság mellett alternatívaként megjelent az ateizmus is.⁴ A zsidóságnál a tizenkilencedik század végére megkéskéve végbement a felekezeti esedés is. A judaizmus korábbi modelljei mellett a felvilágosult vallásreformmal más utak nyíltak, a felekezeti esedéssel és az állami anyakönyvezéssel pedig a judaizmusból való kilépésnek már nem csupán a kikeresztelkedés lett az egyetlen útja.

A racionális és irracionális érvelési módok párhuzamos meglétére és összefonódására, a többszörös okságra a brit antropológia is felfigyelt.⁵ Az antiszemitizmus zsidó közösségi percepciója esetében racionális és nem-racionális értelmezési és kríziskezelési modelleket egyaránt találhatunk. A tanulmány két kérdésre keres választ. *Milyen stratégiák* tűntek fel a huszadik század első felében az integráció kudarcának feldolgozására a magyar nyelvű, budapesti országos, hivatalos ortodox hetilapban? *Milyen értelmezések* alakultak ki a vizsgált szekuláris jelenségre vallási síkon? Elsősorban krízisértelmezésekről beszélhetünk. Általánosabb mentalitástörténeti problémaként a racionális és irracionális érvelési módok összefonódása jelenik meg.⁶ A judaizmus értelmező hagyományában

History, vol. 11 (1997) no. 1. 57–97.; Lowenstein, Steven: Joseph Ben-David's Hungary and Mendelssohn's Berlin. Jewish History, vol. 11 (1997) no. 1. 125–129.

3 McGuire, Meredith B.: Religion. The Social Context. Belmont CA. – Albany NY, 1997. 278–281.

4 Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Szekszárd, 2007. 383–384.

5 Evans-Pritchard, E. E.: Witchcraft, oracles, and magic among the azande. Oxford, 1976. 33, 47, 216–217.

6 David B. Ruderman állítja, hogy a korai újkor nyugat-európai zsidó közösségekben az új tudományos ismeret és a vallás egymástól jól elkülönítve párhuzamosan élt, miközben maga a zsidóság is kívül maradt azokon az intézményesült területeken, amelyeken a tudomány művelése, valamint a vallás és a tudomány vitája zajlott. Ruderman, David B.: Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe. Detroit, 2001. x–xii, 369–372.

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) külső munkatársa.

2 Ben-David, Joseph: The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the Nineteenth Century. Jewish

mindkét aspektus jelen van, a közösség vallási élményében pedig a liturgiától az egyéni krízisrítusokig feltűnhet a történelmi időbe beavatkozó Isten.

A SAJTÓ MINT FORRÁS ÉS FÓRUM

Az eszmehirdető izraelita sajtó a modern társadalmi kérdések újszerű fórumává vált, amely a helyi középosztályok eltérő csoportigényeit artikulálta az adott lap mögött álló hírlapírói és kiadói elit olvasata szerint. A sajtó egyszerre tekinthető a változás manifestálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiben Sarah Abrevaya Stein nyomán. A zsidó élet megváltozott, a modern sajtó pedig a változás jelenségeinek megtárgyalását segítette. Ezáltal magának a változásnak is elősegítője volt, bármenynyire is nem szerepelt ez a célkitűzései között. A sajtó a szimbolikus politika új jelképeket és tartalmakat létrehozó folyamataihoz is teret szolgáltatott.⁷

Az orthodox intézményrendszer a tizenkilencedik század végén jött létre, az intézmény-közei magyar nyelvű sajtó a szekularizálódás kérdéseivel a dualizmus idején a neológ-orthodox szakadás viszonylatában foglalkozott, míg a két világháború között a háború utáni általános vallási reneszánsz jegyében a kelet-európai gyökerű orthodox zsidó reneszánsz került középpontba. A szekuláris folyamatok és a közösséget érintő modern jelenségek vallási értelmezései is megjelentek a két világháború közötti orthodox sajtóban. Derek Penslar azon meglátása is érvényesnek tekinthető, miszerint az adott sajtó csak egy szűk véleményformáló kör nézeteit tükrözi és nem a széles társadalom vélekedése vizsgálható általa. A szerkesztők és az olvasók vélekedései között a kölcsönhatások ugyanis nem követhetők nyomon. Ennek ellenére a sajtó a modern zsidó történetírás képviselői által gyakran használt, felbecsülhetetlen értékű forrás a zsidó elit aktivistáinak érzékenysége és kulturális mátrixukra vonatkozóan.⁸

A budapesti magyar nyelvű orthodox, szervezet-közei hírlapírói elit a középosztályból került ki, a pozsonyi orthodoxiához tartozott, de a német neo-orthodox

minták sem voltak ismeretlenek előtte. Az intézmény-közei stratégiákat⁹ a magyar nyelvű fővárosi orthodox sajtótermékek jelenítették meg. Ezek a lapok szerkesztői elitjük és főbb célkitűzésük terén is korszakanként változtak.¹⁰ A két világháború között az intézmény-közei vélemények megjelenítője a *Zsidó Újság / Orthodox Zsidó Újság*¹¹ (1925. október 16. – 1944. március 19.) volt. Mindkettő magyar nyelvű sajtótermék, fővárosi réteglap, amely egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat jelenített meg.¹² Általuk a városi életvitelbe történő integrálódás követhető nyomon: visszatekintés a falura, valamint a saját (vallási) hagyományhoz való viszonyulás. Ez azonban nem az olvasók körére vonatkozik – azok ugyanis a történeti vizsgálatok számára megragadhatatlanok –, hanem a lap körül csoportosuló támogatói, kiadói és hírlapírói elit véleményformáló szemléletét tükrözi.¹³

HÜTLENEK LETTÜNK...

A magyar nyelvű orthodox izraelita sajtó lehetőséget nyújtott annak vizsgálatára, hogy a jeruzsálemi Szentély pusztulása illetve a bűnbánat-megtérés kérdése

9 Az orthodoxia ügyeit az Allgemeine Jüdische Zeitung (1892–1919), majd később a Hagymány (1909–1938) című lap is tárgyalta. Az Orthodox Irodával való konfrontálódásaik okán viszont ezek nem sorolhatóak a vizsgálandó lapok körébe.

10 A dualizmus idejének fővárosi intézmény-közei magyar nyelvű orthodox izraelita lapjai: Zsidó Híradó Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap (1891–1906); Magyar Zsidó Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi folyóirat, majd lap, ami utóbb az Orthodox Központi Iroda hivatalos közlönye címen jelent meg (1908–1913); a Hitör – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az orthodox zsidó érdekek védelmére c. periodika (1914).

11 Míg a Zsidó Újság „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”-ként aposztrofálta magát, addig az Orthodox Zsidó Újság 1939. jan. 20-tól egyházi és hitbuzgalmi lapként jelent meg.

12 Vö. Fényes Balázs: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: Fényes Balázs: „Őrizték meg őriztettemet...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből. Budapest, 2011. 194.

13 A sajtót elemezve Lipták Dorottya feltételezi, ahogyan Sarah Abrevaya Stein is (Abrevaya Stein: Making Jews Modern, 5.), hogy a társadalom nem csupán befogadja, hanem alkotója, szabályozója és felhasználója az újságnak. Lipták Dorottya: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. Budapest, 2002. 21. Ez pedig végigkövethető a termelés, terjesztés és recepció szintjein. Lipták: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában, 26. Véleményem szerint viszont a sajtónak éppen ez a társadalmi kontextusa nem ragadható meg. Ezt a megfontolást alapul véve, a szövegek mögött megragadható diskurzusokból indulok ki és kizárólag azt vizsgálom, hogy az adott sajtó szemléletformáló elitje számára mit jelentett a hagyomány, a modernitás, az egyes kérdésekben hogyan jelenítette meg a falusi és a városi lét világot.

7 Vö. Abrevaya Stein, Sarah: Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Bloomington – Indianapolis, 2004.; Glässer Norbert (szerk.): Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határára. Szeged, 2015.

8 Penslar, Derek: Introduction: The press and the Jewish public sphere. Jewish History, vol. 14 (2000) no. 1. 4.

miként válik az antiszemita jelenségek, szekuláris gazdasági és társadalmi vonatkozásainak értelmezési tőkéjévé. Az európai zsidóság középkori, koraújkori története során a legtöbb krízishelyet kísérőjelenségeként feltűnt a misztika felé fordulás, valamint az események eszkatológikus értelmezése. A zsidó történetírásban ilyennek tekinthető – a keresztes háborúk folyamánként is értelmezett – askenáz chászid vallásosság, – a spanyol kiűzetést követően a marannusok körében fellépett – herreraei lány, Dávid Rubén, valamint Leibachban a 16. század elei messianisztikus, Aser Lämlein követőinek köre, a 16. századi C'fat-i misztikus iskolák megjelenése, valamint Sábátáj Cvi, Jákob Frank és Bál Sém Tov – 17-18. századi kelet-európai zsidóságot érintő krízisek hatásának tulajdonított – mozgalma.¹⁴ A társadalmi krízis mint ok-okozati összefüggés a történeti modelleknek csak egyik vonulatát képezi.¹⁵

A történelmi válsághelyzetek eszkatológikus értelmezése a Szentély pusztulásával szétszóródott zsidóság tradicionális önértelmezéséből eredt. A bűn-büntetés, megtérés-megváltás kettőssége, a büntető és jutalmazó Örökkévaló a Szentírás és értelmező hagyományának központi gondolata. Fényes Balázs a rabbinikus hagyományban megjelenő bűn és büntetés kérdéséről írva megjegyzi, hogy a száműzetés (*galut*) fogalma a *Berésit Rábbá* 48:18 szerint magába foglalja a megváltás (*geulá*) ígéretét is. Az ehhez vezető út a megtérés (*tesuvá*). Egy másik midrás: *Échá Rábbá* 1:51 szintén ezt jeleníti meg: „azon a napon, amikor elpusztult a Szentély, megszületett a Messiás”.¹⁶

Fényes a rabbinikus hagyomány fontos mozzanatáént emeli ki, hogy az Örökkévaló parancsát senkinek sincs joga megszegni. Az 1*Melachim* 9:7 szerint, amikor Salamon király befejezte a Szentély építését, az Örökkévaló álomban ígérte meg neki, hogy ha a király és utódai az Örökkévaló útján fognak járni, megtartják a törvényeit és rendeleteit, akkor Ő fenn tartja Dávid házának királyságát Izrael fölött, ha viszont elfordulnak az Örökkévalótól, és idegen isteneket fognak szolgálni, akkor „kiirtom Izraélt azon föld színéről, melyet neki adtam, a házait pedig melyet nevemnek szenteltem, elvetem színem elől; és lesz majd Izrael példázattá és gúnyjá mind a népek között.”¹⁷ Mindkét Szentély pusztulását a kor zsidóságának vétkével, az adott nemzedék bűnével hozza kapcsolatba a tradicionális értelmezés. Az első Szentély a bálványimádás elterjedése miatt pusztult el, a másodikat pedig a belső viszályok, az egyetértés hiánya miatt kirótt büntetésként rombolhatták le a rómaiak.¹⁸ A Babiloni Talmud (*Ketubot 111a*) a száműzetés három aspektusáról is szól: az Örökkévaló megeskettette a zsidóságot, hogy nem tér vissza a Szentföldre, és nem akarja újjáépíteni a Szentélyt, valamint, hogy nem lázad a népek ellen, amelyek között száműzetésben él. A népeket viszont megeskettette, hogy nem sanyargatják a zsidóságot annál jobban, amekkora sanyarúságot maga a száműzetés büntetése jelent. Ezt a tradicionális modellt a körülmények nyomása alatt a második világháborúban többen úgy értelmezték, hogy a népek részéről az esküszegés a messiási kor eljövételét hozza közelebb.¹⁹ A jelenséggel más forráscsoportokon Aviezer Ravitky, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora és Frojimovics Kinga, a Yad Vashem kutatója is foglalkozott.²⁰

Az orthodox hírlapírói elit a modern közép-európai nemzetállam és a zsidóság viszonylatában gyakran nyúlt vissza a hagyományláncolat premodern talmudi elveihez. A sokszor idézett helyek egyike: Dina

14 Beinart, Haim: Herrera de Pisuegra/ Inés of Herrera – Maid of Herrera. In: *Encyclopaedia Judaica* Volume 8. He-Il. Jerusalem, 1996. 393-394.; Davis, Eli: Lemlein (Lammlin), Asher. In: *Encyclopaedia Judaica* Volume 11. Lek-mil. Jerusalem, 1996. 11.; Ben-Sasson, Haim Hillel: *A History of the Jewish People*. Cambridge – Massachusetts, 1997. 687-688, 691-707, 764-776.

15 Vö. chászid példán: Etkes, Immanuel: *The Study of Hasidism. Past Trends and New Directions*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 447-464.; Rosman, Moshe J.: *Social Conflicts in the Generation of the Besht*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 51-62.; Hundert, Gershon David: *The Conditions in Jewish Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Middle Decades of the Eighteenth Century*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 45-50.; Ettinger, Shmuel: *Hasidism and the Kahal in Eastern Europe*. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. London – Portland, Oregon, 1997. 63-75.; Hundert, Gershon David: *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity*. California, 2004. 209.

16 Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 10-11.

17 Idézi Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 14.

18 Lásd Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 15-26.

19 Vö. Fényes: *Bűn és büntetés paradigmája*, 26-28. Az értelmezés ortodox sajtóban konkrét, legrészletesebb megjelenése: Sovüajsz, 5699 – 'A három eskü'. Írta: Fischer Fülöp sárospataki főrabbi. *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. máj. 20. 2.

20 Ravitky, Aviezer: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben*. Pozsony, 2011.; Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest, 320-332.; Továbbá lásd: Greenberg, Gershon: *Hasidic Thought and the Holocaust (1933-1947): Optimism and Activism*. *Jewish History*, vol. 27. (2013). 353-375.; Rosenak, Michael: *Religious Jewish Education and the Holocaust: The Theological Dimension*. *Philosophia*, vol. 30. (2003) no. 1-4. 189-218.

de-Malchuta Dina – királyság törvénye törvény mind-addig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNe-darim 28a* és *bBava Kama 113a-b*) A másik hivatkozás pedig a szétszórás módus vivendijét megteremtő fent említett három eskü (*bKetubot 111a*) volt. A tizenkilencedik század második felében és a huszadik század elején a modern nemzeteszméket és szimbolikus kísérőjelenségeiket össze kellett egyeztetni a judaizmus hagyományos kereteivel.²¹ A tizenkilencedik században megjelenő antiszemitizmus szintén szekuláris modern politikai jelenség volt, annak ellenére, hogy propagandájában a premodern antijudaizmus félnépi vallási hiedelmait is felhasználta.²²

A tradicionális zsidóság urbánus elitjének modernizációhoz való viszonya első közelítésben ambivalensnek tekinthető. Az elhatárolódás és visszavonulás stratégiája egyszerre jelenik meg az érdekvényesítéshez elengedhetetlen modern intézmények, struktúrák és fórumok adaptálásával. Ilyenek tekinthető a központosítást magával hozó Orthodox Iroda és az országos orthodox sajtó létrejötte, később pedig a kiterjedt, differenciált egyletrendszer. Az ortodox szervezet lapjaként a vizsgált időszakban a fent említett Zsidó Újság / Orthodox Zsidó Újság válik fontossá. A lap egy fővárosi szűk ortodox elit látásmódját és véleményformálását tükrözte, illetve vidéki levelezők írásait is közölte.²³

A vizsgált időszakban az ortodox lapot mindvégig az államhoz való lojalitás kingilvánítása jellemezte. A diaszpóra-létet, a gálutot hangsúlyozva a cikkírók az aktív politikai szerepvállalás helyett a közösség befelé fordulását, vallás felé fordulását szorgalmazták: „a diaszpórában csak egy politikánk lehet, szent tanunk és azokat védőgátként övező hagyományaink művelési politikája”²⁴ – ismételték a lap újraindulása óta többször deklarált célkitűzést 1939-ben. A korszak magyar társadalmának szimbolikus politikai diskurzusait ugyanakkor a közösségi keretekhez igazítva az orthodox stratégia szolgálatába állították, legalábbis a zsidóság szempontjából vállalhatókat.²⁵

A KIRÁLYI PÁRTFOGÓ MÍTOSZA

Az Örökkévaló rabbinikus értelmezésekből kibontakozó büntető/jutalmazó képe a válságok kezelését – a megalapozó emlékezet példáin keresztül – a megtéréshez és a rossz végzést megváltoztató isteni gondviseléshez köti.²⁶ A judaizmus hagyományláncolatában meglévő racionális és nem-racionális érvelési módokat a középrétegek életvilága még árnyaltabbá tette. Ennek az életvilágnak egyik modern jelensége a magyar nyelvű orthodox izraelita felekezeti sajtó. A *Zsidó Újság* / *Orthodox Zsidó Újság* célja az orthodox öntudattal még rendelkező, viszont a hagyományos vallásosságtól eltávolodó zsidó rétegek valláshoz való visszavezetése volt.²⁷ A megcélzott olvasótábor feltételezett igényeként jelent meg az antiszemitizmus közvetlenül megtapasztalható jelenségeinek racionális, logikus, jogi, erkölcsi, kifejezetten szekuláris modellek szerint történő értelmezése is. Ezt a szerepet a zsidótörvények idején hangsúlyossá váló jogi tanácsok mellett a történetírás és a természettudomány töltötte be. Az antiszemitizmus esetében mindkét értelmezésre akadt példa: a hasonló, történeti helyzetek, az uralkodók, pápák, tehát a hatalmi elit antijudaizmust/antiszemitizmust elítélő attitűdjének kidomborítása, a jelenség kvázi-történeti kritikája, és a fajelmélet biológiai cáfolata egyaránt fontos szerepet kapott a lapban.

A kvázi-történeti kritika alapja a „királyi szövetség” mítosza, amelynek kérdése a huszadik századi zsidó történetírás fontos témája, mind történeti mélységében, mind pedig a zsidó politikai gondolkodás kialakulásának tekintetében. A „királyi szövetség” történetírói problémája az Osztrák-Magyar Monarchia idején Galíciában született történésztől Salo Wittmayer Barontól eredt (1895–1989), és tanítványa, Yosef Hayim Yerushalmi gondolta tovább. Értelmezésében a „királyi szövetség mítosza” vigaszt és reményt nyújtott a zsidóság számára.²⁸ A magyar történelem és szimbolikus politika vonatkozásában szintén számos példát találhatunk a közösséget érintő antiszemita támadásoknak a királyi autoritások és nemzeti nagyok zsidóság irányába tett pozitív gesztusaival történő szembeállítására. Az uralkodók,

21 Vö. Glässer: Mózes kőtáblái a hármashalmon, 19.

22 Vö. Kende Tamás: Vértólvár. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Budapest, 1995. 157–163; Katz, Jakov: Az előítélettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között. Budapest, 2001. 209–225, 321–445.

23 Glässer Norbert: Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944. Szeged, 2014.

24 Üdvözölve légy, Kárpátalja! Orthodox Zsidó Újság, 1939. márc. 20. 1.

25 Vö. Glässer: Mózes kőtáblái a hármashalmon

26 Vö. Fényes: Bűn és büntetés paradigmája

27 Glässer Norbert: Találkozás a Szent Igazzal, 163–175.

28 Dubin, Lois C.: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. Jewish History, vol. 28. (2014). 51–81.

pápák vagy a hatalmi elit antijudaizmust/antiszemitizmust elítélő attitűdjének kidomborítása fontos szerepet kapott az orthodox izraelita hetilapban. A két világháború közötti magyarországi zsidóságot jellemző dualizmus-nosztalgia jegyében, és a korábbi tizenkilencedik század végi orthodox stratégiákat követve több, a társadalomban széles körben elterjedt kultuszt vontak be az antiszemita megnyilatkozások történeti ellenpéldáit keresve.²⁹ E mögött „a szemléletformáló keresztény elit” koncepciójának gondolata húzódnak meg, amelyet az antiszemitizmus új keletű tömegjelenségeként történő értelmezésével állítottak szembe. Így kapott széles teret a Habsburg tolerancia,³⁰ a '48-as közös szabadságharc mítosza és a Kossuth-kultusz,³¹ de az 1940-es évek elején újra megelevenedő Rákóczi-kultusz³² is. A dualizmus aranykorának ezen idézése szorosan összefüggött az állam és a nemzet iránti lojalitás kérdésével, és annak befogadó társadalom részéről történt visszatartásaként, az állampolgári jogegyenlőség megvonásaként értelmezett, egyben a legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó II. zsidótörvény közösségi feldolgozási kísérletével.

„Elmerengve a múltakon, legelőször is kimondhatatlan hálát érzünk I. Ferenc József és IV. Károly koronás magyar királyok és még előbb II. József meg nem koronázott magyar uralkodó irányában, akik alatt a zsidóság emberi és polgári jogokat nyert és akik beállították a zsidóságot az állam polgári rétegébe. Hódolattal említjük báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz, Szemere Bertalan, Görgey

Arthur, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, id. gróf Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső stb. neveit, akiknek szellemi világa a szabadság, a jog, az igazság volt, amely nem ismert születési és származási megkülönböztetést és az ország és a haza érdekében valónak vallották, hogy a századok óta itt lakó zsidóság beállíttassék a nagy magyar birodalom történet adta nagy hivatásának szolgálatába: a Kárpátoktól az Adriáig levő területen valósággá tenni a magyar szupremáciát. [...] Élnünk kell jogainkkal és kötelességeinkkel. Deák Ferenc szavai irányítanak bennünket, aki azt hangoztatta a jogától megfosztott nemzetnek: »Amit elvesznek tőlünk, azt visszanyerhetjük, de amiről lemondunk önként, az elvesz.«³³ – írták az orthodox vezércikkben.

A neológ és orthodox lapokban – főként a határon túli zsidókhoz kapcsolódóan – számos hír szólt a mindennapi együttélés konfliktusairól, de az új hatalmi realitáshoz kötődő pozitív eseményekről is. Visszatérő probléma volt az alsó osztályok judeofób hiedelmei, vagy az ezekkel keveredő modern antiszemita jelenségek. Ezek sajtóértelmezését nem minden esetben társították etnicitáshoz, több esetben osztálykülönbségekből fakadó műveltségbeli hiátushoz kötötték.³⁴ A zsidóellenes vádak és cselekedetek így vallási előképekre támaszkodva a sajtóértelmezésekben, részben a felvilágosodás társadalomjobbító törekvéseinek középosztálybeli kulturmissziójának szellemében az alsóbb osztályok tudatlanságaként nyert racionális feloldást, részben pedig a felsőbbsségekhez fűződő szövetséghez kötött nosztalgikus cáfolatokban vált a közösség számára szimbolikusan kezelhetővé.³⁵

ÜDVTÖRTÉNETI KRÍZISÉRTELEMEZÉSEK

Az orthodox lapban a vallási értelmezés voltak hangsúlyosak. Az üdvtörténet és a modern korral megjelenő szekuláris eszkatológiák társadalmi és filozófiai problémáira a történelemfilozófia felől Karl Löwith mutatott rá.³⁶ A társadalmat átformálni szándékozó

29 Jókai Mór. Zsidó Híradó, 1894. jan. 4. 4-5.; Hírek – Tiszafüredről írják lapunknak: Kossuth Lajos... Zsidó Híradó, 1894. márc. 29. 8.; Hírek – Kossuth Lajos temetése. Zsidó Híradó, 1894. márc. 29. 10-11.; Hírek – Kossuth Lajos temetése. Zsidó Híradó, 1894. ápr. 5. 8.; Kossuth Lajos. Zsidó Híradó, 1894. márc. 22. 1.; Hírek – A sátorlaja-ujhelyi rabbi és Kossuth. Zsidó Híradó, 1894. márc. 22. 9.; Gyászkeret nélkül. Írta: Viador. Zsidó Híradó, 1894. márc. 29. 1-2.; Hírek – Kossuth reminiscenciák. Zsidó Híradó, 1898. jún. 16. 12.; Hírek – Petőfi Sándort ünnepelte... Zsidó Híradó, 1899. aug. 3. 7.; Nemzeti Ünnepek. Zsidó Híradó, 1905. márc. hó 12-13.; Kossuth szobra előtt. Egy chosid legenda fölelevenítése. Zsidó Újság, 1927. nov. 4. 6.

30 I. Ferenc József és az orthodoxia. Orthodox Zsidó Újság, 1941. nov. 20. 5.; I. Ferenc József Nagyváradon. Írta: Gabel Sándor. Orthodox Zsidó Újság, 1942. jan. 10. 3.; A régi jó világból... – Héber költemény Ferenc József könyvtárában. Orthodox Zsidó Újság, 1942. jan. 20. 4.

31 Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák. Orthodox Zsidó Újság, 1939. máj. 20. 11.; Kossuth Lajos az antiszemitizmus ellen. Orthodox Zsidó Újság, 1940. márc. 10. 1.; Történelmi reminiscenciák. Orthodox Zsidó Újság, 1941. nov. 1. 5.

32 Hírek – Egy Rákóczi-epizód. Orthodox Zsidó Újság, 1941. nov. 1. 6.

33 Egy fővárosi falragasz előtt. Orthodox Zsidó Újság, 1939. máj. 10. 1-2.

34 Glässer: Mózes kőtáblái a hármashalmon, 179-184.

35 A közösség számára a hatalomhoz való viszonyulásban, illetve a diaszpórában betöltött társadalmi szerep vonatkozásában lásd Dubin: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory, 25.

36 Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. A történe-

modern eszmék evilági „üdv történeteivel” szemben az orthodox izraelita lap a történelemben megnyilatkozó Isten létére és zsidó üdv történeti üzenetére helyezte a hangsúlyt. Számos cikkében a válság a bűnből fakadó büntetés jele lett, amit a megtéréssel lehet a közösség feje fölül elhárítani. Az elvallástalanodás, a modern tendenciákhoz történő kritika nélküli igazodás és a környezethez való hasonulás bírálatát fogalmazták meg – az orthodox izraelita hitbuzgalom, a Machzike Hadosz szellemiségébe illeszkedve³⁷ – ezek a cikkek, amelyek egyúttal az orthodox stratégiák és közösségi-szervezeti keretek megerősítését is szolgálták.

„A pesti zsidóság nagy rétegében nem él a zsidósághoz való akarat, mert csak annyira érzi magát zsidónak, amennyire a világi törvény erre kényszeríti. [...] zsidóknak születettek egy részét csak a világi törvények kényszere tartja meg zsidónak. Orthodox szempontból a felsorolt bajok főleg a vallás szabályainak elhanyagolásában gyökeredznek és tulajdonképpen csakis a Tórához való visszatérés útján szüntethetők meg gyökeresen. Enélkül minden csak kórtüneti kezelés. De mindannyiunknak óhaja, hogy a mai időkhöz méltó viselkedés jusson érvényre a zsidó egyén és közösség, úgy belső, mint külső életében.”³⁸ – olvasható a sajtóban 1941-ben.

Egyfelől a környezethez való hasonulás és a vallási közöny vétekként való értelmezése, másfelől pedig a zsidóság univerzalista szemlélete, a kölcsönös felelősség gondolata³⁹ elvezetett a zsidó közösséget érintő társadalmi krízis büntetésként való értelmezéséig. A cikkírók a megoldást a megtérésben, a hagyományokhoz, a tradicionális vallási életvitelhez való visszatérésben, a tesuva-tevésben ragadták meg. „A háborús viszonyok egyrészt, másrészt a speciális zsidó bajok: magábaszállásra indítják híveinket országszerte.”⁴⁰ – írták 1941 engesztelőnapjához közeledve.

lemfilozófia teológiai gyökerei. Budapest, 1996.

37 Glässer Norbert: A „Machziké Hadosz” intő szava. Hitbuzgalmi sajtóviták mint túlélési stratégiák a fővárosi orthodox zsidóság körében (1925-1944). In: Barna Gábor, Povedák Kinga (szerk.): *Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában*. Szeged, 2014. 413-422.

38 A mai időkhöz méltó viselkedést! Orthodox Zsidó Újság, 1941. máj. 10. 3.

39 Ferziger, Adam S.: *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*. Philadelphia, 2005. 100, 108.

40 Hírek – A hitközségek vallásos életéből. Orthodox Zsidó Újság, 1941. szept. 5. 6.

„Elhanyagoltuk saját életcélunkat és hagyományos szokásainkat, hogy helyettük zsidótlan divatoknak és életmódoknak hódoljunk. Betegen hajszoltuk az idegen kultuszt. *Bogádnü: hűtlenek lettünk évezredes történelmi folyamatunkhoz.*”⁴¹ – olvasható 1942 őszének engesztelőnapra szóló vezércikkében. A megtérés, a visszatérés, a tesuva-tevés a lap értelmezésében a tradíció letéteményeséhez és őrzőjéhez, az ortodoxiához kellett, hogy történjék: „...nekünk, a Tóra hűséges követőinek nem lehet más feladatunk, mint tántoríthatatlan hűséggel kitartani minden vallási parancs, minden hagyományos szokás mellett, hogy mi maradjunk az a forrás, mely a jövőben is az eltévedt szomjuzó nyájat a Tóra vizével itatja és ha senki más, hát mi legyünk azok, akik a zsidó romok között a vallásnak új életet adunk.”⁴²

A két világháború közötti romló helyzetet mindvégig a hitközségek s az orthodox intézményrendszer fokozott szociális érzékenysége kísérte. A zsidótörvények megjelenésével ez azonban szándék szintjén többé már nem maradt pusztán orthodox keretek között. Az újító-tradicionális határ e tekintetben narratív síkon elmosódni látszott, miközben a végidők képe rajzolódott ki: „most nincs itt az ideje a vagyongyűjtésnek, vagy a vagyoni miatti aggályoskodásnak. Nincs szükség reá, mert nincs értelme. És hinnünk kell abban, amit a bölcs király mond: »Pazarold kenyeredet az áradat felszínére, mert idők multán majd megtalálod.« Ha hozzájárulunk embertársaink megmentéséhez, magunkat is megmentjük.”⁴³ – írták 1942. szeptemberének bűnbánati időszakában.

A bethleni konszolidációt követő sajtóforrások vallási reneszánszt és hitbuzgalmat hirdetve egy megváltozott, etnikai alapú magyar nemzetkonceptiót igyekeztek tudatosítani az olvasókban. A hitközségi keretek közé való visszavonulást, politikamentességet és a vallási modellek megerősítését hirdették. A többségi társadalom részéről felmondott integráció problémájából való továbblépést több cikkíró a zsidóság teljességében gondolkodva a hitközségekbe való visszavonulásban, a szekuláris társadalomból való kivonulásban látta, melynek tradicionális előképeként

41 A magunkba szállás napjai. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 11. 1.

42 A magunkba szállás napjai. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 11. 1.

43 Hajnali imák idején. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 4. 3.

a középkori kehilák modellje szolgálhatott. Kahan-Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda elnökének 1941. évi őszi nagyünnepi írása szerint: „A hitközségek ma nem csak a hitélet ápolói, hanem a szociális segítség fontos eszközei is. Az orthodoxia ezt már rég felismerte és gyakorolta. De ma ide kell behúzódnia az egész zsidóságnak. Itt kell tömörülnie. Ez a talaj elég szilárd alapot is nyújthat a nagy feladatok megépítésére. A zsidóságnak ma a hitközségi élet területén kell egybekapcsolódnia.”⁴⁴

Az antiszemitizmus szekuláris politikai és társadalmi jelenségét a kinyilatkoztatott Tan értelmezési hagyományainak keretei között helyezték el. A forrongó világban az 1942/43-ik évre eső liturgikus év kezdetén a messiási kor előhírnökét látták. A szétszórás végének közeledte a sajtóértelmezésekben együtt járt a közösségi értékek megerősítésével, a közösségi és egyéni krízishelyzetek transzcendens keretek között történő átértelmezésével, valamint a közösségi határok és kötelek megerősítésével.

„A forrongó világ szimptomáit bölcseink »ikvó demesichó«, a messiánizmus előhírnökének nevezik. Reméljük, hogy az események bölcseinket igazolni fogják. A vallásos és az Örökkévalóban hűségesen bizakodó zsidó ember bizonyos nyugalommal nézi ezt a világfelfordulást és ez a bizalom ad neki emberfeletti erőt a viszontagságos élet terheinek elviselésére. Már azért is érdemes vallásos életet élni, hogy erre a nagy erkölcsi erőtartálékra szert tegyünk.”⁴⁵ – olvashatjuk önmagát a teremtett világ részeként szemlélő, Isten tenyerében nyugvó ember világértelmezését a polgári individualizmus racionális és erkölcsi fogalomi keretéhez igazítva.

Már a számmisztika felől – hasonló reményekkel áthatott – krízisértelmezést olvashatunk a raciona-

litás modern igénytől függetlenül Steinmetz Ábrahámtól.

„Hagyományos számításunk szerint a szombati nappal a világtéremtéstől számított 5703-ik esztendő köszönt reánk. A héber évszámítás az ezresek rendszerint elhagyja, tehát az újesztendő évszáma 703 (ג'ש"ה). Ez a három betű a bibliai szent szövegben ismeretlen. Jelképe annak a bizonytalanságnak, amelyben élünk. [...] ugyancsak az új év aritmetikáját nyerjük, ha a következő 3 héber szó תרי"ג מרי קורבן (»szétszóródottak összegyűjtésének napja«) betűinek számbeli értékét összegezzük. Ez a három héber szó pedig illetően arra enged következtetni, hogy ebben az esztendőben léssen majdan a várva-várt nagy nap, amelyen a Mindenható nagy könyörületében Izrael szétszóródottságát összegyűjti, Amen! (Steinmetz Ábrahám, Bp.)”⁴⁶ – állt az olvasói levelekből összeállított válogatásban.

Az eltérő értelmezések mögött különböző olvasói igények és értelmezési szintek tételezhetőek fel. A modern történetiséggel szemben e világban ténykedő transzcendens – premodern társadalmat átható – koncepciója jelent meg a lapban.

„Nem vagy bűnösebb a testvérnépeknél. De bűnös vagy, mert osztozkodtál az ő emberi gyarlóságaidban, holott Isten téged arra választott ki, hogy útmutatója, példádval nevelője légy nekik! A testvérnépek ugyan nincsenek erkölcsileg feljogosítva, hogy emiatt pálcát törjenek fölötted, mert a világtörténelem még olyan értékű erkölcsi bizonyítványt sem állíthat ki az ő számukra, mint a te számodra, de a te égbeli Atyád számon kérheti és számon is kéri, hogy hűségesen teljesíted-e világtörténelmi hivatásodat.”⁴⁷ – írta a második zsidótörvényre válaszul az élesebb hangvételű cikkeiről ismert sárospataki főrabbi.

44 Új esztendő előtt. Írta: Kahan-Frankl Samu, az orth. központi iroda elnöke. Orthodox Zsidó Újság, 1941. szept. 19. 1.

45 Ov hó kilencedike. Írta: Korein Dezső. Orthodox Zsidó Újság, 1942. júl. 20. 1.

46 Az újesztendő évszáma. Orthodox Zsidó Újság, 1942. szept. 11. 2.

47 De mégis bűnös vagy, Izrael! Írta: Fischer Fülöp sárospataki főrabbi. Orthodox Zsidó Újság, 1939. máj. 10. 7.

A török kiűzést követően Kecskeméten a zsidók nagyobb létszámban 1712-ben jelentek meg.¹ Csak az országos vásárok alkalmával tartózkodhattak a városban, a vásár előtt három nappal, illetve utána, de ekkor már csak mint vevők.² 1746-ben négy óbudai zsidó engedélyt kapott nyersbőr felvásárlásra, de a családjuk nélkül.³ Az elkövetkező évtizedekben a Kecskemétre

illetve kocsmáltatási jogot szereztek a várostól.⁸ Az 1840. évi XXIX. törvénycikk gyökeres változást hozott az országba érkezett – a lakásra törvényes engedélyt kapott – és a már itt született zsidók életében. A törvény értelmében a bányavárosok és a határőrvidekek kivételével bárhol letelepedhettek.⁹ Ennek hatására Kecskeméten a zsidók létszáma és befolyása tovább növekedett. 1843-ben a kecskeméti Polgári Kaszinó tagjai között már zsidók is helyet foglaltak.¹⁰ 1787 és 1848 között a kecskeméti zsidóság száma közel megtízszereződött. 1787-ben még csak 81 főt, majd 1848-ban már 808 főt számolt a korabeli összeírás.¹¹

Az első ipari forradalom vívmánya, a vasút új távlatokat nyitott a helyi kereskedők, különösen a zsidók életében. 1853-ben adták át a Kecskemét–Pest vonalat, melynek hatására a kereskedők be tudtak kapcsolódni

a távolsági kereskedelembe, amely a város további fejlődéséhez elengedhetetlen volt.¹² A zsidó kereskedők közül többek között a baromfikereskedő Kohn Mór és a gyümölcskereskedő Kecskeméthy Herz élt a vasút adta lehetőséggel. Mindketten jó üzleti kapcsolatokat építettek ki Franciaországtól Oroszorszáig.¹³

Az 1867. évi XVII. törvénycikk minden korábbi korlátozást megszüntetett a zsidókkal szemben. Az emancipációs törvény megszületése után az ország zsidóságára a „boldog békeidők” vártak, így meg tudtak erősödni polgári és gazdasági tekintetben egyaránt. A kiegyezés után az ország gazdasági szerkezetváltozáson ment át. Az eddig mezőgazdasági húzóágazat mellett előtérbe került az ipar és a szolgáltató szektor is.¹⁴ A századfordulóra számos újonnan létrejött helyi cégnél, pénzintézetnél, üzemnél egyre nagyobb befolyással rendelkeztek a kecskeméti zsidók.¹⁵

Nagy István

A kecskeméti zsidóság a Horthy-korszakban

betelepedett zsidók megélhetését a bőr- és a gyapjúkereskedelem jelentette, konkurenciát állítva a helyi görög kereskedőknek.⁴

1801-ben az ekkor még ideiglenesen Kecskeméten tartózkodó zsidók maguk közül – letelepedési szándékukat jelezve – bírót választottak.⁵ 1810-re a kecskeméti zsidók létszáma elérte a 150 főt, így egy magánházat vásároltak, mely zsinagógaként szolgált.⁶ 1811-ben a megmaradt görög kereskedők „monopóliuma” is megtört, mivel a Városi Tanács megengedte egy zsidó kereskedőnek, hogy a heti vásárokon árusíthasson. Ezek után Hornyik János helyi történész túlzás nélkül állíthatta, hogy a város kereskedelmét „[...] már századok óta két néposztály tartotta fenn: ti. a görögök és zsidók [...]”.⁷ A helyi zsidók a tizenkilencedik század közepére újabb területeken váltak érdekeltté, miután mészárszéket,

1 Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti szabályrendeletek. 1659–1849. Kecskemét, 1991. 52.;

Hornyik János: A kecskeméti zsidók története. In.: Bács-Kiskun Megyei Levéltári Füzetek II. Gyula, 1988. 12.

2 Ö. Kovács József: Izraeliták a Duna-Tisza közén. Kecskemét, 1996. 37.

3 A négy óbudai zsidó kereskedő: Hersli Bernát, Lebel Márk, Hersli Josep, Mandli Lebel.

Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén. 38.; Hornyik: A kecskeméti zsidók története, 16.; Újvári Péter: Zsidó lexikon. Budapest, 1929. 458.

4 Hornyik: A kecskeméti zsidók története, 13.

5 Hornyik: A kecskeméti zsidók története, 19.

6 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 102.

7 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 52, 73.; Hornyik: A kecskeméti zsidók története, 27.

8 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 75.

9 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 58.

10 1845-ben izraelita tagok voltak: Bekker Simon, Brükler Mihály, Csillag Ignác, Csillag Gábor, Csillag Sándor, Hakker Izrael, Schlesinger Vilmos, Schweiger Bernát, Schwarz József, Schwarz Márton, Fleischer Bernát, Spitzer József, Fux Adolf, Hakker Salamon.

Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 97.

11 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 59. 3. táblázat. 64.

12 Juhász István: Kecskemét város építéstörténete. Kecskemét, 1998. 311.

13 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 112.

14 Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress. Szeged, 2011. 77.

15 Péterné Fehér Mária – Tanczos Tiborné: A Bács-Kiskun Megyei Levéltárban őrzött gazdasági szervek iratai 1814–1953. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét, 2000. 21–22, 54, 115. 179;

Vagyoni gyarapodásukat jól reprezentálja a virilis jegyzék, melynek névsorában a tizenkilencedik század végén egyre több helyi zsidót találunk, valamint a törvényhatósági bizottság tagjai között is megtalálhatjuk őket.¹⁶

Az 1882-es tiszaezlári vérvádper hatására rövid ideig, de Kecskeméten is felütötte fejét az antiszemitizmus. Az eddigi etnocentrikus látásmódot – ők, azaz idegenek kontra mi – felváltotta a politikai antiszemitizmus. Egy antiszemita egyesület létrejött Kecskeméten Kecskeméti Magyar Védegylet néven, illetve lapot is megjelentettek *Testvériség* címmel.¹⁷ Sem a lap, sem az egyesület ténylegesen nagy hatást nem keltett a városban. Az országos 1883-as antiszemita zavargásokban ugyan részt vettek, ám egy évvel később megfelelő tömegbázis nélkül teljesen eltűntek a „palettáról”.¹⁸

Kecskemét huszadik század eleji fejlődése elvitathatatlan. Mind gazdasági, mind népességszámban megfigyelhető a változás. A lakosságszám 1880–1941 között a duplájára nőtt, közel kilencvenezer fős lakosságszámmal a harmadik legnagyobb (a trianoni országterületen) törvényhatósági jogú város lett.¹⁹ A helyi zsidóság létszáma ugyan növekedett, de nem ekkora mértékben. Az 1880-as népszámlálás idején 1749 (lakosság 3,9%-a), 1941-ben 1567 (a lakosság 1,5%-a) zsidó lakott a városban. A zsidóság fogyásának több összetevője van, úgymint a vallásváltás, a kivándorlás, a negatív szaporulat.²⁰ 1920–1930 között a helyi zsidók alig több mint 40%-a volt csak „bennszülött”, a többiek leginkább Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mások városaiból érkeztek.²¹ A betelepült zsidók a több évtizedes bevándorlási szokásukon nem változtattak, a város belterületén vásároltak maguknak lakást.²²

Az első világháborút követő őszirózsás forradalom hatása Kecskemétre is elért.²³ Kiskunfélegyházával ellentétben itt nem voltak antiszemita zavargások.²⁴

Az 1919. március 21-e után létrejött Tanácsköztársaság helyi vezetői és beosztottjai között – ahogy országos szinten is – voltak zsidók. Pontos számukat az iratok hiánya, valamint olvashatatlanságuk miatt nem lehet meghatározni. Annyi azonban bizonyos, hogy a háromtagú direktórium egyik vezetője, dr. Buday Dezső zsidó származású volt.²⁵ Továbbá a helyi direktórium sajtóorgánumánál, a *Magyar Alföldnél* dolgoztak zsidók, és a lapot számos zsidó anyagilag támogatta.²⁶ Mindezek ellenére nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a kecskeméti direktóriumot csak zsidók alkották és támogatták. A lakásrekvirálások, illetve a beszolgáltatások nagymértékben megnehezítették a helyi zsidóság életét. A köztulajdonba vett minden hetedik lakás volt zsidó tulajdonban, a beszolgáltatók közül minden harmadik volt zsidó.²⁷

A Tanácsköztársaság tömegbázisa leginkább a fővárosra és környékére tehető, a Duna-Tisza közén és a Dunántúlon az ellenforradalmi megmozdulások voltak a jellemzőek.²⁸ 1919. április végén ilyen megmozdulás volt Kecskemét környékén a Héjjas Iván vezette szentkirályi ellenforradalom.²⁹ Héjjas mellett a város életében alapvetően meghatározó későbbi – a Horthy-korszak idején – prominens személyek is szép számmal részt vettek. A történelemkönyvek lapjain nem említett ellenforradalom amilyen gyorsan kezdődött, olyan gyorsan ért véget. Mielőtt igazán akcióba léphettek volna, a szervezkedés lelepleződött

16 Ö. Kovács: Izraeliták a Duna-Tisza közén, 121.

17 Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890. Budapest 1976. 148–150.

18 Kubinszky: Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890, 105–130; 212;

Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Kőrösi Ilona: Kecskeméti életrajzi lexikon. Kecskeméti Füzetek 4. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség – 2007. 188.;

19 Kepecs József (szerk.): A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). Budapest, 1993. 26–27.

20 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001. 191.

21 Kovács Alajos: Kecskemét lakosságának összetétele. In.: Magyar Statisztikai Szemle, 1935/5 1–26. 10. 5. táblázat.

22 Kovács: Kecskemét lakosságának összetétele, 11. 6. táblázat.

23 Az első világháborúban 240 kecskeméti zsidó vett részt, közülük 42-en haltak hősi halált. Kecskeméti Ellenőr. 1941. május 26. 3.

24 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2003. 106–108.;

Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Kiskunfélegyháza, 1998. 74–76.;

Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Kecskemét, 1985. 328.

25 Károlyfalvi József: Kecskemét az első világháború és a forradalmak korában (1914–1920). 2010. 29–31.

26 Kecskeméti Közlöny. 1939. április 7. 6.; Kecskeméti Közlöny. 1920. szeptember 17. 3.; Kecskeméti Közlöny. 1920. szeptember 24. 2.; MNL BKML, XVI/16 Sz. n./1919

27 MNL BKML, XVI/1 Iktatlan iratok; Nagy István: A kecskeméti zsidóság helyzete a Tanácsköztársaságban, valamint a fehérterror és a numerus clausus hatályaiba lépésének idején. In.: Mozaikok a magyar történelemből. Szeged, 2009. 53–74. 60.

28 Romsics Ignác: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. Budapest, 1982. 100–101.

29 Zinner Tibor: Az Ébredők fénykora 1919–1923. Budapest, 1989. 38–39.

és kezdetét vette a megtorlás nagyszámú letartóztatással.³⁰ A korabeli szóhasználatból élve „túszejtők” között nagy számban voltak zsidók. A zsidók állítólagos kivételezett helyzetét – a már eddig felsoroltak mellett – cáfolja az a tény is, hogy az egyik „túszejtő” egy tizenhét éves zsidó fiatal volt.³¹

A Tanácsköztársaság bukása után a városnak újabb nehézségekkel kellett szembenézni, nevezetesen a román hadsereggel. Az első lovas járőrök augusztus 3-án jelentek meg, majd a következő napokban elfoglalták a kaszárnyát, ezután nagyarányú rekvirálásokba kezdtek.³² A város nagy árat fizetett a románok itt tartózkodásáért. Becslések szerint az összeg 80 millió koronára tehető, ebből a kecskeméti zsidók kára az egymilliót is meghaladta.³³

Az első világháború óta eltelt folyamatos nélkülözések következményeként a kecskeméti lakosság körében egyre erősödött az antiszemitizmus. Hogy valamelyest tompítsák a zsidógyűlöletet, a kecskeméti zsidó kereskedők segíteni próbáltak a városnak, hiszen az 1919-es év végére ellátási – élelmiszer, tűzifa – gondokkal küzdött.³⁴

Mindezek ellenére a zsidókra úgy tekintettek, mint bűnbakokra. 1919. augusztus 6-án létrejött a *Kecskeméti Közlöny*, amely magát „keresztény” és „nemzeti” lapnak aposztrofálta.³⁵ A sajtótermék a megjelenése pillanatában zászlajára tűzte a zsidókérdést és „szellemi Orgoványt” folytatott. A zsidókat veszedelmes parazitáknak nevezte, akiket el kell pusztítani.³⁶ A lap főszerkesztője Kiss Endre, Héjjas Iván szentkirályi harcostársa volt, aki később polgármester, majd főispán lett.³⁷ 1921-re a legolvasottabb

városi lap lett a napi 3000–5000 példányával.³⁸ Ugyanilyen „keresztény nemzeti” fordulat következett be a korábbi függetlenségi orgánumban, az 1919 februárjáig megjelent *Kecskeméti Lapok* életében is, amely 1920-ban már mint a helyi református értelmiségi körök tulajdonában álló lap került kiadásra.³⁹

Horthy Miklós 1919. november 16-ai bevonulása után a román csapatok elhagyták az országot.⁴⁰ Kecskeméten a volt szentkirályi „forradalmár” Héjjas Iván vette a kezébe az irányítást. Kezdetüket vették a letartóztatások, a törvénytelen és brutális kivégzések, a fehérterror.⁴¹ A kecskeméti vérengzésnek összesen 78 áldozata volt, ebből 62 holttestet a lajosmizsei erdőben találtak meg. Az áldozatok közül 17 volt zsidó.⁴²

Az elkövetkező időszakban az antiszemitizmus nem csökkent, éppen ellenkezőleg. Az 1919-es év végén a fővárosi jobboldali egyetemi mozgalmak tevékenykedése felgyorsult, mely az 1920-as „numerus clausus” törvényben csúcsosodott ki.⁴³ Mindezen események a Kecskeméti Református Jogakadémiára is hatással voltak. Gyűléseket szerveztek a zsidókérdésben, továbbá egy hallgató panaszos levelet írt a *Kecskeméti Közlönynek*. Ebben kifejtette, hogy a jogakadémián tarthatatlan állapot van, mivel a főváros egyeteméről kizárt zsidó hallgatók Kecskeméten akarnak vizsgázni. A jogakadémia vezetése a kéréseket elutasította.⁴⁴ A numerus clausus törvény a Kecskeméti Jogakadémián 60 főben maximalta a felvehető zsidók számát.⁴⁵ Az elkövetkező években a szám – 1920-ban 45 főt vettek fel – folyamatosan emelkedett, amiért

30 MNL BKML, IV/1930 384/1943.

31 MNL BKML, VII/3 1920 –B.1586. 2. lap

32 *Kecskeméti Lapok*. 1935. április 26. 4.; Romsics: Magyarország története a XX. században, 134.

33 *Kecskeméti Közlöny*. 1920. március 20. 3.; MNL BKML, IV/1903/r

34 MNL BKML, IV/1910/a 482/1919; MNL BKML, IV/1910/a 483/1919; MNL BKML, IV/1901/b 176/1919

35 Romsics: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben, 175.

36 Heltai Nándor: Százéves a kecskeméti újságírás. In.: *Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről*. Kecskemét város tanácsa. 1968. 297–331. 320.; *Kecskeméti Közlöny*. 1920. február 4. 1.

37 Dr. balásfalvi Kiss Barnabás: *Kecskemét múltja és jelene rövid vázlatban*. Különlenyomat a „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. város Adattára” c. munkából. Kecskemét, 1939. 31.; MNL BKML, IV/1910/n 33.i/1941

38 Heltai: Százéves a kecskeméti újságírás, 325–326.

39 Miklós Péter: *A Kecskeméti Lapok története (1868–1956)*. Szeged, 2016. 66–67.

40 Romsics: Magyarország története a XX. században, 135.

41 MNL BKML, XVI/16 Sz. n./1919; Romsics: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben, 182.

42 A zsidó áldozatok: Bock Sándor kereskedő, Deutsch Imre banktisztviselő, Fekete Adolf kereskedő, Fodor Zsigmond kereskedő, dr. Fritz Rezső ügyvéd, Halmos Lajos ügyvéd, Harstein Ignác kép ügynök, Hegedűs Pál tanító, Lövenshorn Sándor mérnök, Nemes Gusztáv főreáliskolai tanár, Neubauer Izidor gyufagyári igazgató, Pánczél Zoltán kereskedő, Sass István kereskedő, Schindt Ármin kereskedő, Simon István joghallgató, Varjú Ignácz kereskedő, Wertheim Jenő nyomdász.

MNL BKML, XVI/16 Sz. n./1919; Újvári: *Zsidó lexikon*, 459.

43 Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom éveiben. 1919–1921. Budapest, 1979. 61–62.; 118–119.; 158.

44 *Kecskeméti Közlöny*. 1920. február 28. 1–2.; 1920. március 3. 1.

45 *Kecskeméti Közlöny*. 1920. szeptember 25. 2.; október 9. 3.

az intézményt többször figyelmeztették, hogy átlépi a maximum keretszámot. A dékán folyamatosan hárított, mondván a felvett hallgatók a törvény hatályaba lépése előtt iratkoztak be a főiskolára. A jogakadémián a zsidók számaránya 12,2% volt, az országos felsőoktatási intézményekben ezzel szemben 10,4%.⁴⁶

Az 1920-as évek végére országszerte érzékelhető vált a szélsőjobboldali szervezetek aktivitása, vidéki egyesületeik is folyamatosan jöttek létre. 1920 tavaszán Kecskeméten a helyi MOVE, az ÉME és a Baross Szövetség zászlót bontott.⁴⁷ Az összes szervezetre jellemző volt, hogy azt nem helyi szervezkedés előzte meg, hanem a fővárosból érkezett delegációk hatására alakultak meg. Ezek a szervezetek azonban nem tudtak igazán meghatározóvá válni a város mindennapi életében.⁴⁸ A közgyűlésre viszont igen nagy hatással voltak. Már nem csak a helyi újságok hasábjain, hanem a város vezetőinek szájából is egyre többször hallani zsidóellenes felszólalásokat. A zsidóság háttérbe szorítására már törvényt is elfogadhatónak tartottak: „[...] Tekintetes Közgyűlés! Nyíltan merem itt mondani, nem lehet addig a felizgatott szerveket lecsillapítani, nem lehet addig a keresztény magyar társadalmat megnyugtítani, nem lehet addig a kilengéseket megszüntetni, míg a kormány a magyar nemzeti alkotmány biztosítására a keresztény társadalom védelmezésére elő nem terjeszti törvényjavaslatát. Itt nem lehet addig rendet biztosítani, míg a kormány hozzá nem fog a zsidó uralom megrendszabályozásához. [...]”.⁴⁹ A helyi ÉME legjelentősebb akciója a szentkirályi ellenforradalom ötéves évfordulójára való megemlékezés megszervezése volt, valamint 1924 októberében a Fajvédő Párt zászlóbontását készítették elő.⁵⁰

Az 1922-es év több szempontból változást hozott. Egyrészt rendkívüli nemzetgyűlési választásra került sor, mivel a város egyik képviselője váratlanul elhunyt.⁵¹ Az ellenzéki képviselőt a választás előtt

folyamatosan támadták, zsidóbérencnek bélyegezték.⁵² Mindezek ellenére a választást az ellenzéki képviselő megnyerte, mandátuma azonban nem volt hosszú életű, mivel a nemzetgyűlést feloszlatták és júniusra újabb választásokat írtak ki.⁵³ Másrészt szintén ebben az évben a zsidó hitközséghez tartozó egyesületek újból működni kezdtek.⁵⁴

Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után az eddigi egységes gazdaság darabjaira hullott. Új alapokat kellett megteremteni, amihez nem volt elég sem a rendelkezésre álló tőke, sem a nyersanyag. Az országnak gazdasági problémával kellett szembenézni. Nagyarányú eladósodás vette kezdetét, mely 1923-ra csúcson sodródott ki.⁵⁵ A gazdasági problémák hatására egy időre újból felerősödött a zsidóellenesség – bajtársi egyesületek jöttek létre⁵⁶ – de az 1920-as évek végére ez teljesen háttérbe szorult. 1929-re a *Kecskeméti Közlöny* is felhagyott az antiszemita cikkekkkel, sőt zsidó kereskedők hirdetéseit is megjelentek az újság hasábjain.⁵⁷ Ehhez a pozitív változáshoz számos tényező együttes hatása kellett. A gazdasági problémák hatására az 1920-es évek közepén számos kecskeméti nagyvállalat ment tönkre.⁵⁸ Az évtized második felében azonban a város fellélegezhetett, mivel befektetők érkeztek. 1927-ben a budapesti Weiss Manfréd Művek a Kecskeméti Konzervgyár részvényeinek döntő többségét felvásárolta, ezzel egyidőben egy modernizációs folyamat vette kezdetét, mely a helyi kereskedőknek elengedhetetlen volt.⁵⁹ Egy évvel később fejeződött be a nagy-kőrösi Benedek József és Fia cég baromfifeldolgozó,

zetgyűlési választások. In.: Földes György – Hubai László (szerk.): Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Politikatörténeti Alapítvány. Budapest, 1994. 83–104. 89.

52 Kecskeméti Közlöny. 1922. február 5. 1.

53 Kecskeméti Közlöny. 1922. június 1.; június 3. 1.

54 MNL BKML, IV/1908/b 5558/1923

55 Romsics: Magyarország története a XX. században, 154–156.; Dr. balásfalvi Kiss: Kecskemét múltja és jelene rövid vázlatban, 27.

56 1925-ben a Foederatio Americana helyi szervezete. MNL BKML, IV/1939. 24.

1926-ben a Turul Szövetség Werbőczy Bajtársi Egyesülete. Kecskeméti Közlöny. 1926. január 26. 3.

57 Kecskeméti Közlöny. 1928. október 7. 3.

58 Kecskeméti Közlöny. 1925. január 10. 1. Rothbaum-Lebovics cég; Kecskeméti Lapok. 1925. január 11. 2. Kohn-Rothbaum cég; Kecskeméti Közlöny. 1925. március 1. 1. Adolf-Schleizinger cég; Kecskeméti Közlöny. 1925. május 15. 3. Faragó-Katz cég

59 Bóka József: Az Első Kecskeméti Konzervgyár. In.: Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. Kecskemét, 1968. 257–279. 271.; Kecskeméti Lapok. 1927. október 25. 1.

46 Pető Ernő: Jogakadémiák a 20. században. Doktori értekezés. DE-BTK, Debrecen, 2003. 145. 147–148;

Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Egyesült Keresztény Nemzeti Liga. Budapest, 1938. 73.

47 Kecskeméti Közlöny. 1920. február 4. 2.; március 23. 2.; március 30. 2.

48 Dr. balásfalvi Kiss: Kecskemét múltja és jelene rövid vázlatban, 26.

49 MNL BKML, IV/1903/a 1920 42. kötet.

50 MNL BKML, IV/1908/b 13878/1924; MNL BKML, IV/1908/b 35980/1924

51 Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete. Az 1922. évi nem-

hűtőház és jéggyár épületegyüttesének építése.⁶⁰ Ez 1934 végére az ország legnagyobb hűtőháza lett.⁶¹ Mindezek mellett az országos politikában érezhető változások hatással voltak a helyi viszonyokra. Az 1926-os felsőházi törvény értelmében az izraelita hitfelekezet vezetői tagjai lehettek a felsőháznak, majd 1928-ban módosították a numerus clausus törvényt.⁶²

Egy viszonylagos nyugalmi időszak után azonban újabb nehézségekkel kellett szembenézniük a zsidóknak. Az 1929-es év fordulópontra jelentett a világtörténelemben. A világgazdasági válság hatása 1931-re Magyarországot is elérte. A szélsőjobboldali szervezkedések ismét kezdetüket vették. Kecskeméten több hasonló próbálkozás is volt antiszemita jellegű szervezetek létrehozására, de ezek tisztavág-életűnek bizonyultak.⁶³ A zsidó nagyvállalatok is megcsínylették a gazdasági válság hatására bekövetkező piacsűkülést. Két több évtizedes múlttal rendelkező, zsidók tulajdonában lévő cég volt kénytelen bezárni, valamint a Benedek-féle telepről és a Konzervgyárból is tömegével bocsátották el az embereket.⁶⁴ 1932-re mind a zsidóknak és a nem zsidóknak rá kellett jönnie, hogy összefogás nélkül nem oldható meg a gazdasági probléma. Ennek hatására 1932 májusában megrendezték a Kecskeméti Vásárt – a későbbi Híros Hét elődjét –, ahol a város kereskedői áruikat alacsonyabb áron adták.⁶⁵

Ez a fajta összefogás nem volt egyedi eset. 1934-ben kereskedők egy csoportja számos zsidó taggal újjáalakította az „Áruforgalom” beszerzési központot, amely 1921-ben még tisztán keresztény gazdasági együttműködés volt.⁶⁶ Szintén ebben az évben adták át a város vezetőségének a Központi Szeszfőzdet, mely a zsidó Führer Izidornak köszönhetően az ország legmodernebb üzege lett.⁶⁷

Ahogy a hitleri Németország egyre erősebbé vált, újabb szélsőjobboldali megmozdulások vették kezdetüket. Az 1935-ös év egyik nagy témája az ügyvédi numerus clausus kérdése volt.⁶⁸ Az ötlet nem volt újkeletű. A Kecskeméti Ügyvédi Kamarában már 1927-ben foglalkoztak a kérdéssel, akkor, amikor a Bethleni-kormányzat tervbe vette a numerus clausus módosítását, valamint amikor az országos fajvédő ügyvédi szervezete, a MÜNE létrejött.⁶⁹ Az elkövetkező években többször előkerült az ügyvédi zárt szám kérdése. 1935-ben a kecskeméti egy kamaránkénti fakultatív numerus clausus bevezetését javasolták, sőt már a tagfelvételnél alapkövetelménynek számított volna a „keresztény nemzeti jelleg”.⁷⁰ Ahogy az országos politika, úgy a kecskeméti ügyvédek is fokozatosan radikalizálódtak. 1938-ban a kecskeméti kamara elfogadta az ügyvédi zárt szám bevezetését annak ellenére, hogy a kamarában zsidók is voltak. Megemlítendő, hogy a szavazáson a tagok alig több mint harmada vett részt.⁷¹ Végül 1944. április 5-én – az országos rendeletet megelőzve – a kecskeméti megcsavarták és végrehajtották a numerus nullust.⁷²

Az 1938-as év több szempontból fordulópontra jelentett. Az év elején kinevezték Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye élére a hírhedten antiszemita Endre Lászlót, valamint a „keresztény-nemzeti” gondolat jegyében a kecskeméti Turul egy nyíltan antiszemita lapot alapított *Hajnaldok* címmel.⁷³ Ez év tavaszán a Pestvármegyei és a Kecskeméti Orvosi Kamara zsidó orvosainak háttérbe szorítása érdekében megalkotották a helyi MONE-t (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete).⁷⁴ A szervezet annak ellenére, hogy a Kecskeméti Orvosi Kamara volt az ország legnagyobb kamarája, meghatározó szerepet nem tudott betölteni. Mindez dr. Matolcsy Károlynak, az elnöknek volt köszönhető, akit a zsidó orvosok külön kértek, hogy vállalja el ezt a tisztséget.⁷⁵ Kétségkívül viszont az év legnagyobb hatású „eseménye” az első

60 Novák László Ferenc: A zsidóság Nagykőrösön. (XVII–XX. század). Arany János Múzeum. Nagykőrös, 2002. 211–212.

61 Kecskeméti Közlöny. 1934. november 11. 2.

62 Gyurgyák: A zsidókérdés Magyarországon, 124–125, 129.

63 1930-ban létrejött a Bajcsy-Zsilinszky Endre féle párt. Kecskeméti Lapok. 1930. augusztus 12. 3.

1932-ben a Böszörményi-Meskó féle párt. Kecskemét és vidéke. 1932. szeptember 18. 2.

64 Kecskeméti Közlöny. 1930. december 21. 1.; 1931. március 20. 2.; 1932. január 14. 2.; január 15. 1.; Kecskeméti Lapok. 1932. április 6. 4.

65 Kecskeméti Közlöny. 1932. április 21. 2.; április 22. 1.; április 23. 4.

66 Kecskemét és vidéke. 1934. május 6. 2.

67 Kecskeméti Közlöny. 1934. június 14. 2.; MNL BKML, IV/1943 7896

68 Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. Budapest, 2001. 160.

69 Kovács M.: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus, 126. 70 Kecskeméti Közlöny. 1935. április 30. 2.; augusztus 22. 1.; augusztus 29. 1.; MNL BKML, IX/235/a 694/1936

71 Kecskeméti Közlöny. 1938. március 1. 1.; Strausz 2007. 109.

72 MNL BKML, XXV/18 116/1946

73 Virág Tibor: A kiskunfélegyházi zsidóság története. JA-TE-BTK. Szeged, 1990. (Kézirat). 41.; Kecskeméti Közlöny. 1937. november 27. 4.

74 MNL BKML, IV/1910/c 23770/1938.

75 MNL BKML, XXV/18 144/1945

zsidótörvény megszavazása volt. A *Kecskeméti Közlöny* főszerkesztője történelmi jelentőségű vállalkozásnak minősítette a törvényt, és úgy gondolta, hogy „[...] Nagy időkhöz – minden magyar sorskérdés megoldásához – hasonlóan bátor és nagy lépések illenek.”⁷⁶ E gondolatok mentén még a törvénytervezet idején a *Közlöny* újból (a numerus clausus idején egyszer már megtette) átfogó cikksorozatot közölt a helyi zsidósággal kapcsolatban, továbbá létszámukat és számarányukat az egyes ágazatokban részletesen elemezte.⁷⁷ Ennek értelmében a kecskeméti zsidók az értelmiségi, valamint a kereskedelmi pályákon voltak túlréprezentálva. Az orvosok 26, az ügyvédek 28 százaléka volt zsidó.⁷⁸ Tíz helyi bank közül négyenél volt zsidó többség.⁷⁹ A kecskeméti törvényhatósági bizottság is támogatta a zsidók háttérbe szorítását a gazdasági életben. Szeptemberi ülésén a város egyhangúlag csatlakozott egy olyan Zala vármegyei irathoz, melyben kifejtették, hogy a keresztény iparosokat védeni kell, a numerus clausus mielőbbi bevezetését kérték az iparigazolványok és iparendélyek kiadásánál, valamint minden állami támogatást meg akartak vonni azoktól a gyáraktól, amelyek termékeiket alacsonyabb áron adták a zsidó „fajhoz” tartozó kisiparosoknak és kiskereskedőknek.⁸⁰ Az egyetértés annak a függvényében megkérdőjelezhető, hogy a törvényhatósági tagok között helyet foglalt 13 zsidó tag, akik közül hat kereskedő volt.⁸¹ Az első zsidótörvény a becslések szerint országosan mintegy 15 ezer embert fosztott meg a képzettségének megfelelő állástól, Kecskemét tekintetében ezzel kapcsolatban pontos statisztikai adatok nem állnak a rendelkezésünkre.⁸² Az 1938-as év legnagyobb „átalakulása” a Benedek-féle telep „Hangya” bérletbe való vétele volt.⁸³

Az 1939-es második zsidótörvény tovább korlátozta a zsidókat. Az értelmiségi pályákon a 20%-ot 6%-ra csökkentették, a vállalatoknál és értelmiségi munkakörökben 12%-ra.⁸⁴ A törvény „élesítése” nem váratt sokat magára. 1939. május 4-én Teleki Pál miniszterelnök feloszlatta a nemzetgyűlést és új választásokat írtak ki, ahol már a második zsidótörvény rendelkezéseit figyelembe kellett venni.⁸⁵ Kecskeméten 23 671 fő rendelkezett választási jogosultsággal.⁸⁶ Ebből 873 fő volt zsidó.⁸⁷ A választások nem zajlottak le eseménytelenül, mivel a választóknak igazolniuk kellett magukat, hogy zsidók-e vagy sem.⁸⁸ Sok zsidó viszont csak a „pünkösdi” választás után kapta meg választási jogosultságáról szóló papírját, így 664 kecskeméti zsidó választót kizártak a szavazásból.⁸⁹

A zsidók háttérbe szorítása ezután felgyorsult. Kizárták őket a képviselőtestületből, törölték őket a virilis listából.⁹⁰ A zsidóknak ugyan lehetőségük volt arra, hogy mentességet szerezzenek a törvény alól, azonban kutatásunk során nagyon kevés ilyen tárgyú irattal találkoztunk.⁹¹

A zsidók háttérbe szorítása nem mindenhol valósult meg. A Kecskeméti Konzervgyár igazgatóját csak az ország német megszállása után távolították el, hasonlóképpen történt a Kecskeméti Hitelszövetkezetnél is.⁹² A Kecskeméti Leszámlító és Pénzváltó Bank elnöke viszont lehetőségéhez mérten védte zsidó beosztottjait. A bankhoz tartozó egyéb intézményekben (közhűtőház, ügyészi iroda) helyezte el őket, így nem kellett megválnia tőlük.⁹³

A kivételek ellenére a zsidók háttérbe szorítása tovább folytatódott. A zsidók iparúzők folyamatosan veszítették el iparjogosítványukat, 1944-re csak 77 iparos maradt, holott 1939-ben számuk 413 volt,

76 Kecskeméti Közlöny. 1938. április 10. 3.

77 Kecskeméti Közlöny. 1938. április 9. 2.

78 Kecskeméti Közlöny. 1938. április 9. 2.; Kecskeméti Közlöny. 1938. április 10. 3.

79 Kallós János: Gazdasági, tőzsdei és pénzügyi kompasz. 1937–1938. évre XIV. évfolyam I–IV. kötet. Pesti Tőzsde. Budapest, 1937. 444–445.; Bodócs Gyula: Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes polgári név- és címtára az 1938. közönséges évre. IV. teljesen átdolgozott kiadás. Kecskemét, 1938. 260. alapján saját számítás; Kovács: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében, 22–23.

80 MNL BKML, IV/1910/c 20874/1938

81 MNL BKML, IV/1910/c 1988/1940; MNL BKML, IV/1905 1939

82 Romsics: Magyarország története a XX. században, 197.

83 Kecskeméti Ellenőr. 1938. december 4. 2.

84 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098>

85 Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon. I–II. Budapest, 1997. 157.

86 MNL BKML, IV/1904 56. cs.

87 MNL BKML, IV/1928/a 1. d. 2. sorszám.

88 Kecskeméti Ellenőr. 1939. május 28. 1.

89 MNL BKML, IV/1910/c 13648/1939

90 MNL BKML, IV/1928/a 1. d. 2. sorszám; MNL BKML, IV/1905 1939. 1935–1944/45. 6. d.

91 MNL BKML, IV/1910/c 28002/1942; IV/1910/c 31525/1942; IV/1910/c 32326/1942; MNL BKML, IX/235/a 1938–1939

92 Hlbocsányi Norbert: A Kecskeméti Konzervgyár és a gazdasági elit kapcsolata az 1911 – 1947 közötti időszakban. (Kézirat) Budapest, 2012. 23.; MNL BKML, XI/231 Jegyzőkönyv 1930–1946, 1947

93 MNL BKML, XXV/18 74/1945

a teljes iparúzők 11,4%-a.⁹⁴ A Führer Izidor által „felfuttatott” Szeszfőzde a város kezelésébe került.⁹⁵ 1940 szeptemberére a zsidókat kitiltották mind a piacokról, mind a heti vásárokról.⁹⁶ A rendelet csak októberben vált országos érvényűvé.⁹⁷ A zsidók üzleteit fokozatosan kiigényelték, valamint a zsidó kézben lévő földbirtok sem volt már biztonságban.⁹⁸ 89 zsidótól 1700-an mintegy 1600 hold földet akartak kiigényelni.⁹⁹

A jogi és a gazdasági „megaláztatás” közben újabb diszkriminációval kellett szembenézniük a zsidó férfiaknak, akiket 1939-től munkaszolgálatra vittek – amely 1942-től fegyver nélkül történt.¹⁰⁰ Kecskemétről megközelítőleg 400 zsidó járta meg a frontot.¹⁰¹

1941-ben a magyar törvényhozás újabb zsidótárgyú törvényt szavazott meg, szám szerint a harmadikat. A törvény értelmében tilos volt a zsidók és a nem zsidók házassága, valamint a szexuális kapcsolata, melyet fajgyalázásnak minősítettek.¹⁰² Kecskeméten a vegyes házasságok száma 31 volt.¹⁰³ A törvény hatályba lépése után alig két hónappal megtörtént az első fajgyalázási feljelentés. Egy zsidó iparost a saját lánya jelentett fel, holott a férfi tíz éve már külön élt, és egy kilenc éves kislánya is született.¹⁰⁴ A törvény értelmében a törvényes házasság nem számít fajgyalázásnak, így valószínűsíthető, hogy egy korábbi családi viszály állhatott a háttérben.

A szélsőjobboldali ifjúsági szervezetek is mozgásba lendültek, kihasználva az egyre erősödő antiszemita hangulatot. 1941 augusztusában, majd az elkövetkező években többször bemutatták a *Jud Süß* német, valamint az *Örségváltás* című magyar antiszemita filmet.¹⁰⁵ A Baross Szövetség kecskeméti fiókja 1942-ben immáron negyedjére újjáalakult.

A korábbi években létrejött helyi szervezet támogatótsága csekély volt, ezért néhány év működés után megszűnt. A negyedik újjászervezés annyiban volt más, hogy az országban az antiszemitizmus fokozatosan erősödött, így kedvező táptalajra találhatott a szervezet. Valamint 1943-tól új vezetőt kapott dr. Balásfalvi Kiss Barnabás személyében, aki a *Hajnalodik* főszerkesztője volt. Ezután aktívabb munkát tudott kifejtetni a szervezet.¹⁰⁶

1942 nyarától a kecskeméti zsidók a helyi Széktőfürdőt sem látogathatták, amely a város modern strandfürdője volt. A bejáratnál a „zsidóknak tilos a fürdő látogatása” feliratú táblát helyezték el.¹⁰⁷

A magyarországi zsidóság sorsa 1944. március 19-ével, a német megszállással megpecsételődött. Az események felgyorsultak. Április 5-től kötelező lett a sárga csillag viselése, április 16-án felállították az első gettót, május 15-én megindultak a deportálások.¹⁰⁸ Kecskeméten a német katonák gyorsan megjelentek, majd a helyi zsinagóga kupoláját le akarták robbantani a helyi zsidókkal, de olyan erősen megerősítették az 1911-es földrendés után, hogy még a csákány sem fogta.¹⁰⁹ A nyilvántartás szerint 1 323 zsidó élt Kecskeméten, de a végső összeírás folyamán 873 főt akartak gettósítani.¹¹⁰ Május közepére felállították a helyi Zsidó Tanácsot. Létszámuk a segítőkkel együtt elérte a kilenc főt, akik közül kettő nő volt, és a Tanácsnak végzendő munkájuk révén lehetőségük volt a gettót elhagyni.¹¹¹ Május 24-ére a polgármester kijelölte a gettó pontos helyét.¹¹² Valószínűsíthető, hogy eredetileg az összes zsidót a Rézgálicgyárba akarta küldeni, de végül csak egy kis részük került oda.¹¹³ Egy ember számára két négyzetméter nagyságú helyet számoltak, és a költözésre (május 30-tól) nyolc napos határidőt szabtak.¹¹⁴

Június 16–20 között a helyi zsidóságot végül átvitték a gyűjtőtáborba, a téglagyárba.¹¹⁵ Ide hozták a környező kisebb-nagyobb városok összegyűjtött

94 MNL BKML, IV/1928/a 1. d. 2. sorszám;

95 MNL BKML, IV/1903/c 1939. szeptember 27. 287–291.

96 MNL BKML, IV/1916/3/1940

97 <http://hmvhelyzsidohitkozseg.blogspot.hu/2011/04/normal-0-21-false-false-false-hu-x-none.html>

98 MNL BKML, IV/1903/a 1940 42. kötet

99 MNL BKML, IV/1910/c 1975/1942; MNL BKML, IV/1910/c 15573/1940; MNL BKML, IV/1910/c 134/1940

100 MNL BKML, IV/1910/c 2316/1940; <http://1000ev.hu/index.php?a=36¶m=8187>

101 <http://www.or-zse.hu/resp/ronatamas-kecskemeti-mtud2005.htm>

102 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=36¶m=8168>

103 MNL BKML, IV/1928/a 1. d. 2. sorszám

104 Kecskeméti Közlöny. 1941. október 28. 6.

105 Kecskeméti Közlöny. 1941. augusztus 27. 2.; Kecskeméti Közlöny. 1941. június 17. 2.

106 Kecskemét Közlöny. 1941. március 29. 6.; 1942. január 26. 3–4.; február 14. 3.; 1943. október 19. 3.; MNL BKML, XXV/18 133/1945; XXV/18 59/1946

107 Kecskeméti Közlöny. 1942. július 9. 2.

108 Gyurgyák: A zsidókérdés Magyarországon, 173.

109 MNL BKML, XXV/18 384/1945

110 MNL BKML, IV/1910/c 954/1944

111 MNL BKML, IV/1928/a 5. d. 24. sorszám.

112 MNL BKML, IV/1910/c 954/1944; IV/1928/a 15333/1944

113 MNL BKML, IV/1928/a 5. d. 5. sorszám

114 MNL BKML, IV/1928/a 15866/1944

115 MNL BKML, IV/1928/a 1. d. 2. sorszám.

zsidó lakosságát: Kiskőrösről, Soltvadkertről, Kiskunfélegyházáról, Csongrádról, Kunszentmártonról, Tiszaföldvállról, Nagykőrösről, Ceglédre és Abonyból. Az 1944. június 16–18 között készült végleges kimutatás szerint összesen 5 086 fő tartózkodott a kecskeméti gyűjtőtáborban.¹¹⁶ A deportálás végül két turnusban történt, június 25-én és 27-én. A végállomás Auschwitz volt.¹¹⁷

¹¹⁶ MNL BKML, IV/1928/a 5. d. 16. sorszám

¹¹⁷ Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben. Az V. (szegedi) csendőrkörületben. Szeged, 1995. 145.

A holokausztban meghalt kecskeméti zsidók száma 1 199 fő, a túlélők száma 269 fő volt.¹¹⁸ 1945. február 4-én alakult újjá a Kecskeméti Izraelita Hitközség.¹¹⁹ A mártírok emlékére felállított emléksarnok felavatására 1949. június 12-én került sor.¹²⁰

¹¹⁸ Molnár: Zsidósors 1944-ben. Az V. (szegedi) csendőrkörületben, 178.; Rigó Róbert: Elitváltás Kecskeméten. (1938–1948). Doktori értekezés. PE-BTK, Kecskemét, 2011. 48.

¹¹⁹ MNL BKML, IV/1910 4520/1945

¹²⁰ Kecskeméti Hitközség – Nem katalogizált iratok. Dosszié: Emlékmű. Táviratok és válaszok. 1949. június 12.

A Glück család története egy 2007-ben készült élet-interjú kapcsán látott napvilágot, amely a Centropa Alapítvány nagy volumenű kutatása részeként készült el.¹ A családi visszaemlékezés számos olyan kérdést és dilemmát vetett fel, amelyet szinte minden zsidó család a második világháborút megelőzően átélt. Hogyan tudnak igazi jó magyarként élni úgy, hogy

Czingel Szilvia

„Glück Lipót Lajos krémtúrója” – avagy egy neológ zsidó család életmódja Szegeden a holokauszttal előtt

közben megtartsák zsidó identitásukat? Hogyan tud a családon belül megférti az ortodoxia és a neológia, hogyan lehet egyszerre asszimiláns középpolgári életet élni, egyben a valláshoz és a zsidó szokásokhoz ragaszkodni, a vallási előírásokat tökéletesen betartani? A dilemma nem egyszerű, a megoldási javaslat, ahogy azt látni fogjuk sajátos norma rendszerek mentén kialakított, csak erre a családra érvényes megoldási javaslatokat eredményezett. A tanulmányban a családi visszaemlékezésből idézve elevenítjük fel a szegedi Glück család életmódját, bemutatva a zsidó hagyományra vonatkozó jellegzetes vonásokat és a többségi társadalomhoz fűződő viszonyát is.

„Apai nagyapám, Glück Mór szőke, kékszemű volt; bevándorló, ahogy akkor nevezték: Wanderjahre² A tizenkilencedik században az volt a szokás, hogy azok a fiatalok, akik a saját hazájukban nem találtak megélhetést és nem volt vagyonuk, elvándoroltak a szomszéd országokba, és ott telepedtek le. Az én nagyapám Schleswig-Holstein tartományban született, egy német kisvárosban, és onnan jött Makóig, a Tiszáig...

1 Az interjút Glück Ilonával (Glück Lipót lányával) Kádár Judit készítette 2007–2008-ban, Hódmezővásárhelyen.

2 A Wanderjahre kifejezéssel nem személyre utalnak, hanem a valcoló iparossegédeknek azokat az éveit jelentette ez a szó, amikor nyakukba vették a világot, és igyekeztek minél több helyen tanulni a szakmát. Glück Ilona nagyapja feltehetőleg a „vándorévei” alatt jutott el Magyarországra, ahol letelepedett.

Édesanyám apai részről lengyel származású volt, és a családjában csak zsidó volt; nem volt se keresztény, se vegyes házasság. A lengyelek erősebben zsidók, ők ortodoxok, komolyabban veszik a vallást – a neológ, az lazább, barátkozóbb. Anyukám édesapja lengyel ortodox zsidó volt, de mi neológok lettünk. Nagyapám, Turteltaub Bernát, aki Lengyelországból vándorolt át még fiatalemberként, katonaszabó volt.”

Az interjúalany a nagyszülőkre emlékezve egy nagyon fontos dologra tért ki, ez pedig a család eredete, amiből következtetni lehet arra, hogy a két család nagyon különbözően értelmezte a zsidó hagyományokat. Bár a család egyértelműen neológnak definiálta magát, mégis az életvitelben számos ponton inkább az ortodoxia felé hajlott.

Glück Lipót Lajos Kiskundorozsmán³ született 1879. december 9-én és 1969-ben halt meg. Szegedinek számított, mert

itt diákoskodott, itt lett belőle aztán kereskedő, és a városban is lakott. Születésekor természetesen zsidó nevet is kapott (Yehuda HaLévi), mint ahogy ezt a zsidó családok ebben az időszakban természetesen tekintették. Később gyermekeinek is volt zsidó neve. A névadáskor az apának a Tóra elé kellett járulnia, és a gyerek ekkor kapta meg ünnepélyesen a héber nevét, amit általában elhunyt rokonok – dédszülő, nagyszülő – után adtak.

Tizenkét-tizenhárom éves korában az édesanyja kivette Lipótot az iskolából, mert meghalt az édesapja, és a család nem tudta taníttatni. Beadta egy élelmiszerüzletbe inasnak, az ott tanult tudását egész életében kamatoztatta. 1911-ben, mikor megnősült Szegeden vett lakást, és volt már állása is: paprikaügynökséget vezetett. Felesége, Turteltaub Anna 1880-ban született Nagyszalontán, de a család az 1900-as évek végén Békéscsabára költözött, így ismerkedtek meg házasságközvetítés útján, amely a zsidó házassági hagyományok egyik elengedhetetlen eleme volt. „Régen a zsidó hagyomány úgy volt – és az volt a helyes –, hogy ajánlások voltak, egyik család ajánlotta a másikat, aztán a családok összehozták a házasságokat. Anyukámnak a testvére, Dezső bácsi

3 Kiskundorozsma járásszékhely nagyközség volt Csongrád vármegyében 1891-ben 12 300, 1910-ben 17 800, 1920-ban 18 500 lakossal.

Imperiál krémsajt reklám a három Glück-gyerekekkel

keresett vőlegényt, mert ő volt a közvetlen bátyja, ő törődött vele, és összehozta apukámmal egy házasságközvetítő útján. Aztán a családok összeismerkedtek, és mivel jónak látták, megvolt az esküvő."

A tradicionális zsidó életben előre megszervezték a házasságot házasságközvetítő (sádhen)⁴ útján. Személye fontos volt a közösség életében, hiszen a szigorú vallási hagyományok szerint élő fiúk és lányok nem, vagy igen ritkán találkozhattak egymással. Nem csak az ortodox, de a neológ közösségekben is fontos személy volt a házasságközvetítő. Szerelmi házasság igen ritka volt a holokauszt előtt. Bár a házasságközvetítés műfaja az ortodoxiához volt elsősorban köthető, sok neológ család is élt a közvetítés lehetőségével. Minden esetben a jó „parti” összehozása mellett szempont volt az is, hogy keresztény ember ne házasodjon be a családba. Ezzel az elkülönülést, a zártságot is demonstrálni kívánta a zsidóság a lakóhelyén belül.

Az esküvő után Glück Lipót feleségét Szegedre hozta és 1932-ig a Polgár utca 24-ben laktak.

Glück Lipót igazi hazafi volt. Az első világháborúban zsidóként a magyar hazáért harcolt, számára nem volt ez kérdés, hogy tényleges katonai szolgálatot végezzen a K. u. K. hadsereg kötelékében. A háborúban többször megsebesült, de túlélte. Érdemeiért a háború után sebesülési érdemrenddel tüntették ki, amihez némi pénzadomány is járt. A család így tudta Szeged belvárosában megnyitni fűszerüzletét.

„Az első világháborúban apukám egyszerű közkatona volt; a fronton az első vonalban harcolt, és súlyosan megsérült. A golyó, amit a hátába kapott, fönnekadt a hátcsigolyában, csak az volt a szerencséje, hogy üres volt a gyomra (mert különben elfertőződött volna), s így életben maradt. Csak tíz év múlva tudták a golyót kivenni, mert lecsúszott; apukám addig kicsit bicegett, amikor járt. Kapott két kitüntetést – az egyik sebesülési érdemkereszt volt –, és kapott valami pénzt is, így lett csemegeüzlete Szeged belvárosában, a Virág cukrászda közelében, amikor én tíz év körüli gyerek voltam. Édesapám kora reggeltől az üzletben dolgozott, aztán délben bezárt, hazajött, ebéd volt otthon együtt, és ebéd után visszament a boltba – az jó tíz-tizenöt perces út volt, annyit legalább sétált –, és este nyolcig tartott nyitva. Elég sokáig

⁴ sádhen, sadchen (arámi, „közvetítő”)

megvolt az üzlet, apukámnak még segédje is volt. Komoly csemegeüzlet volt az: a rákóktól kezdve nagyon sok mindent árultak, kimondottan különlegeségeket. Apukám nagyon ügyes volt, olyan remekül tudott díszíteni, csomagolni, hogy a kávéházak, éttermek tőlük rendelték meg a dísztalakat.”

A házasságból három gyerek született, két lány (Ágnes és Ilona) és egy fiú (Tibor). Ahogy azt a hagyomány megköveteli, a zsidó családokban a fiút kellett taníttatni. Erre törekedett a Glück család is. Glück Tibor 1920-ban született. Apja fontosnak tartotta, hogy megtanuljon héberül, ezért beíratta az ún. héderbe. A nem hivatalos zsidó oktatási intézményben a tanulás igen fiatalon kezdődött, a fiúk általában három- vagy öt éves korukban kezdték tanulmányaikat a héderben.⁵ A héderekben az ún. melamedek⁶ tanítottak. A melamed vallási tárgyakat és Talmudot oktatott. „Mikor öt éves lett, apukám beíratta a héderbe, a zsidó óvodába, hogy tanuljon valamit a vallásról. Tibinek még cídálkija is volt, az egy nyers színű mellényke, amit az ing vagy a pulóver alatt viseltek. Rojttjai vannak, és minden rojtra kell valamit imádkozni vagy áldást mondani. A héder a templom mellett, a zsidó iskola épületében volt; Tibi szívesen járt oda, mert ott együtt voltak a kiscserekek. A négy elemi a zsidó iskolában végezte el, aztán egy nagyon jó gimnáziumba ment, a piaristákhoz. A piaristákhoz sok zsidó gyerek járt, de nem számított, hogy valaki zsidó vagy nem – ezt egyik tanár sem érezte – , csak a tudás számított.” Glück Lipót jó színvonalú iskolába szerette volna járni, így a zsidó elemi után a szegedi piarista gimnáziumba íratta fiát, itt látta biztosítva ugyanis a jó minőségű oktatást számára. Az, hogy a gimnázium katolikus volt, nem számított, csak az oktatás színvonala.

A lánytestvérek nem jártak héderbe, hiszen ide csak fiúk járhattak, de a szegedi zsidó elemiben azért ők is megtanultak héberül olvasni, illetve imádkozni. A Glück család ragaszkodott hozzá, hogy a gyerekek zsidó elemi iskolába járjanak. A fiatalabb lány testvér, Ágnes varrónő lett, Ilona pedig gyors és gépirást tanult. Ilona orvos szeretett volna lenni, de a család anyagi okok miatt nem tudta ezt biztosítani. Így emlékszik vissza erre: „Akartam én lenni orvos is, akartam én lenni bölcsező is, de az hat év lett volna, és mivel anyagilag elég rosszul álltunk, édesapám azt

mondta, hogy kislányom, minél gyorsabban tanulj, mert pénzt kell keresni. Én gép- és gyorsírástanárnak készültem, ahhoz nem kellett olyan hosszú idő, mint a bölcsezőt. A gimnáziumban nem volt a gyorsírás kötelező, de én külön, fakultatívan tanultam, mert tanár akartam lenni, és nagyon szerettem a gyorsírást. Azt azután két évnek számolták be, és még utána tanultam két évig, tehát az egész majdnem négy évig tartott, csak ebből két évet fakultatívan végeztem tizenhat éves koromtól. A gyakorlati részem megvolt, csak az elmélet kellett: a szépírás, a külalak, a tanítás meg ilyenek, mert azok már később jöttek. 1931-ben érettségiztem, 1933-ban pedig már le is vizsgáztam; a Dugonics téren, az egyetem főépületében, ott szereztem meg a diplomát.”

A családnak fontos volt, hogy a helyi zsidósággal intenzív kapcsolatot ápoljon és lakhelyét is úgy választotta, hogy napi szinten tudjon kapcsolódni a közösséghez, ami az ünnepek alkalmával, de a hétköznapiakban is hangsúlyt kapott. A családi visszaemlékezés a következőképp idézi fel az egykori szegedi zsidó negyedet:

„Elég nagy területet foglalt el a zsidónegyed, rengeteg zsidó lakott ott, még a rabbi is. A hitközség a Margit utcában volt, ami most Gutenberg utca. A nagytemplom egy egész utcarészt elfoglalt, mögötte van a kistemplom meg az iskola. A zsinagóga udvarának végében van egy nagyon szép, kétemeletes épület, az volt a zsidó elemi iskola; én oda jártam négy évig – az most is iskola. Az iskola utcája gyerekkoromtól egészen a háború végéig Lőw Lipót utca volt, ott kezdődött 1944-ben a gettó is. A háború után elvették tőle a nevet, most már másképp hívják azt az utcát. Ez egy nagyon kedves városrész volt. Családi házak vannak ezen a környéken, ott is zsidók laktak, sőt a házak is a zsidóké voltak. A templom másik oldala volt a Korona utca, ott is több zsidó lakott. Szegeden nagyon sok zsidó élt, és főleg sok volt a kereskedő. Sok jómódú zsidó is élt itt, gyárosok is voltak, de még a katonatisztek között is volt egy-két zsidó. A leggazdagabb zsidók – a gyárosok, nagykereskedők – inkább Újszegeden laktak a villáikban. Újszeged parkos rész, nagyon jó levegője van a másik oldalhoz képest, szép tölgyfasor, sétányok, vendéglők, üzletek, tenispályák voltak ott. A szűkebb belvárosban főleg a zsidó kereskedők laktak, ott voltak szebb családi házak meg kényelmesebb bérházak. Ők nem voltak jaj, de nagyon gazdagok, csak volt egy

5 héder, heider (héber, „szoba”)

6 héber, „tanító”

családi házuk, vagy volt egy nagyon jól menő üzlet – főleg kereskedők, de sok orvos és ügyvéd is lakott a belvárosban. A legtöbbnek olyan nagy volt a lakása, hogy a lakás egyik része volt a rendelő vagy iroda és a váró, a lakás másik részében meg laktak. Volt például a Kárász utcában egy jó nagy ház, ott nagyon sok orvos volt. A mi házuk egyik oldalában csak zsidó családok laktak, a másikban csak katonatisztek családjai. Minden emeleten két lakás volt, mi a félemeleten laktunk. Fölöttünk is zsidó család lakott; a férfi állatorvos volt; jóban voltunk, ismertem. Fölöttük Weiss ügyvédék lakása volt.”

A fűszerüzlet vezetése mellett Lipót úgy dönt, hogy az 1910-es évek végén, saját készítésű sajtot hoz forgalomba. Kitanulja a sajtkészítést és Arany Imperiál névvel piacra dobja termékét, amihez reklámot is gyárt. Saját gyermekei fotójával a szegedi mozik is hirdetik a sajtot, 1929-ig nagy népszerűségnek örvend Szegeden.

„Volt saját készítésű krémtúrója is, amit úgy hívtak, Arany Imperiál krémsajt. Hozzáértő szakemberektől tanulta apukám, hogy kell ilyen sajtot készíteni, még le is vizsgázott ebből. A házukban volt egy üres helyiség, azt apuka bérbe vette, az volt az »üzem«, ott készítette a krémsajtot. Mi csomagoltuk esténként a sajtot ezüstpapírba meg dobozokba anyukámmal a konyhában. Akkoriban az volt a divat, hogy a moziban előadás előtt mutattak reklámokat az üzletek. És apukám a három gyerekeivel reklámozta a sajtot. Apuka lefényképeztetett minket, és mielőtt a film elkezdődött a moziban, ez a kép volt a reklám, és alá volt írva: »Vegyen nagyon finom Glück-féle Arany Imperiál krémsajtot!« Azt is odaírták, hogy hol van az üzlet, és ez ment a moziban pár hétig – el is jöttek a szegediek, vették a sajtot, nagyon jó forgalma volt. Volt, aki fölismert az utcán bennünket. Egyszer, amikor mentünk sétálni a gyerekekkel, valaki odajött hozzám és megszólított: »Te kislány, nem te vagy a moziban?« »De – mondtam nagyon boldogan – én vagyok.« »Tényleg te voltál – mondta –, fölismertelek a pisze orrodrol.« Pár évig jól fogyott a sajt, de aztán ez abbamaradt, mert sok pénz kellett hozzá, és apukám nem tudta az üzemet fönntartani. Ugye, tisztán kellett tartani a helyiséget, az edényeket, meg voltak segédei, akik gyúrták a túrót a sajthoz – az sem volt ingyen. De nagyon finom krémsajt volt, és elegánsan volt csomagolva.”

A fűszerüzlet és a sajtgyártás 1929-ig viszonylagos jómódot biztosított a családnak. A lakásban, ahol laktak volt fürdőszoba, ami abszolút státuszszimbólum volt a korban. 1930-ban a három szobás lakások közel 90%-ában már volt fürdőszoba, de csak Budapesten. A vidéki nagyvárosok lakásai komfortfokozatban jócskán elmaradtak a fővárosiaktól.

Glückék fürdőszobájában a kornak megfelelően egy mosdó állt. Fölötte üveglapon fogápolási cikkek, fésű, kefe, nagytükör. A mosdó mellett egy nádfonatos karosszék. A wc külön volt, ami a korban nem volt jellemző, általában a fürdőszobával egy térben helyezték el. A falon lógott egy gyógyszeres szekrény: jód, ragtapasz, vatta, kötszer, egy másik polcon a férfiak borotvadolgai és egy hajnyíró gép. Volt a fürdőben egy személymérleg, és a falon volt egy fogas, azon lógtak a fürdőköpenyek. A fürdőkáddal szemközt egy ugyancsak fehér támlás, karos fapad volt felcsapható ülőkével, alatta hely a szennyes testi fehérnemű számára.⁷

„Rendes, korszerű lakásunk volt – Szeged nagyváros, és ez a belváros volt már. Három szobánk volt: egy nappali (az volt az utcai szoba), egy hálószoba és egy ebédlő – kispolgári lakás volt az. Vécé, külön fürdőszoba, előszoba volt, szép, nagy konyhánk is volt, spejz, és külön volt egy személyzeti szoba; mikor jött valaki vendégségbe, ott aludt. A fürdőszoba a nappali szobából nyílt, a vécé az előszobából, és utána volt a konyhaajtó.

Fehér csempés, nagy konyhánk volt. Volt gázsparihertünk, de mellette volt egy nagy sparhert is; azon hátul volt egy rács, ami le volt csapva, és amikor sok mindent főztünk, és valami már kész volt, meleg volt, akkor kinyitottuk a rácsot, és arra tettük a kész ételt. Pénteken meg, amikor nagy ünnep volt, mindig a nagy sparhert volt begyújtva, hétköznapi pedig a gázon volt a főzés. A nagy sparhertnek sütője is volt, de hát azt tüzelni kellett. Nagy jég szekrényünk is volt a spejzban. Nem ilyen szép, fehér volt még mint a mostaniak, hanem kívül barnás, belül szürkés alumínium burkolatú. A jeget teherautón hozták minden másnap vagy harmadnap – nemcsak nekünk, másoknak is –, az előre ki volt fizetve. Apuka mindig tett el vizet a jegesbe, és ha jött valaki vendégségbe, azt a finom hideg vizet kínálta frissítőnek. Amikor vettünk dinnyét, az is rá volt téve a jégre – olyan jó volt a finom, hűtött görögdinnye!”

⁷ A fürdőszobát bemutatva, hasonló eredményre jut Láng Panni egy budapesti polgárcsalád mindennapjait bemutató írása is.

A Glück család kóserül étkezett, a konyha is úgy volt kialakítva, hogy a kóser-sági előírásokat maradéktalanul be tudják tartani. A kóser zsidó nő konyhája sok mindenben eltért a keresztény családok konyhájától. A tárgyalt időszakban a vidéki zsidóság nagy része kóserül főzött akkor is, ha neológnak vallotta magát. A konyhában egy lócán általában egy piros és egy kék zománcos vajling⁸ állt, a pirosban a húsos edényeket, a kékben a tejeset mosták el. Mellette mindig volt egy vizesvödör, amit vízfordásra használtak. Két külön polcot (stelázi) vagy szekrényt is elhelyeztek a konyhában. Egyiket a húsos, a másikat pedig a tejes edények számára. Glückék konyhája állandó feszültségek központja volt. Lipót ugyanis megette a disznóhúst, amit felesége nem nézett jó szemmel.

„Apukám nagyon vallásos volt, de nem ortodox, hanem rendes neológ. Járt templomba, tartotta nagyon a vallási szokásokat, de azért az étkezése nem volt tiszta kóser, egy időben megette a tréfli húst is. Hozta az üzletből a finom sonkát, tréflit – hát persze, hogy megette, mert még árulta is. Nekünk rendes kóser tányérunk volt, de apukának volt egy külön tányérja, ami már el volt tréflisedve, azt szabad volt neki használni. Meg zsírpapírból is ette a sonkát vacsorára. De egyszer beteg lett, és amikor meggyógyult, megfogadta, hogy soha többet nem eszik tréflit, így akarja a háláját kifejezni – és akkortól ő mindig kósert evett. Apuka dolga az imádkozás meg a templomba járás volt. Anyukám is járt, de nem annyit, anyukám a kóser-ságra vigyázott. Nem engedte meg, hogy apuka a rendes tányérból egye a tréflit, nem volt szabad összekeverni az edényeket, ebben nagyon szigorú volt anyukám. Nálunk mindig külön volt a tejes és a zsíros edény, és a húsvéti⁹ edényünk is külön volt, azt egész máshol tartottuk. Olyan cserépbögréink is voltak, amiket csak húsvétkor használtunk, pedig én mindig úgy szerettem volna elővenni azokat a bögrét, de nem lehetett.”

⁸ Fém-ből készült nagyméretű edény.

⁹ Az interjúalany itt a zsidó húsvét, a pészahra gondol.

Glück Lipótné annyira kényes volt arra, hogy az étel kóser legyen, hogy a szegedi ház udvarán libákat nevelt és ragaszkodott hozzá, hogy ő saját maga tömje meg a libákat. A kóser előírások miatt – s ha lehetőségük volt – a zsidó asszonyok jobbnak látták,

Grünberger Janka, a dajka Glück Tiborral

ha maguk nevelik a baromfit. A libatömés külön kardinális kérdés volt, ugyanis a sérült gégejű liba már nem lehetett kóser. „A mi közös udvarunkban volt egy kis kertes rész, az tele volt virággal meg zöldségekkel. Kis, rácsos ajtaja volt, és be lehetett oda menni, volt ott egy filagória – az egy fából készült lugas, ami árnyékot vet a kert egy részére –, asztal és pad is volt benne. Fáskamra meg csirkeólak is voltak az udvaron. Persze nekünk is voltak csirkéink, anyukám mindig tartott. Folyton libát ettünk meg csirkét, mert kóser háztartásunk volt nekünk, anyukám azt nagyon tartotta.

Hatalmas, gyönyörű, világossárga libamáj volt mindig, de én azt nem bírtam, mert a libamáj nagyon nehéz az embernek, csak nagyon finom. Nem szabad avval jóllakni, én nem is bírtam, mert olyan rossz kis gyomrom volt. Ezt nem tudta anyukám, és mindig csinált nekünk finom libaszíros kenyereket uzsonnára, én meg az iskolában a barátnőimre tukmáltam. Amikor apukám esténként jött haza, mindig az volt az első, hogy a vacsorát anyukám gyorsan odaadta neki. Hétköznap mindig hideg vacsora volt, hozzá vagy tejeskávé vagy tea. Télen a forró teához füstölt libamell vagy kacska volt vacsorára – jaj, de finom volt az! Azt nem mi füstöltük, hanem volt kóser füstölő, ahhoz kellett vinni a húst.

A libát meg a tyúkot a piacon vettük – libát még tömtünk is. Amikor már jó kövér volt a liba, és le lehetett vágni, akkor a sakter levágta. Az ott volt a hitközségi épületben, oda el kellett menni a kosárban a jószággal. Közel laktunk oda, és anyukám kis segítsége, egy kis egyszerű parasztlány vitte oda a libát meg a csirkét kosárban. Engem is vitt, hogy menjek ki sétálni egy kicsikét, de mindig kijöttem, mert nem szerettem látni, amikor levágták a libákat. Nem nagyon szerettem ott lenni, féltem, mert nem tudtam, mi az – ugye, én akkor kislány voltam. Az a lány, akivel mentem, az csinálta a dolgát – ő nem volt zsidó. A sakter Schwartz bácsi volt. Ő samesz is volt (templomszolga), bennfentes volt, ott lakott a hitközségben. A hitközség udvarán volt egy nagy húsvágóhíd, ott vágta az állatokat; le volt szabályosan vizsgálva, szakember volt. Ahogy csurgott le a vér, nagy víztartályos rész volt alul, ahol mindig folyt a víz, nem volt ott semmi rossz szag. Mikor már kicsurgott, akkor vittük haza a csirkét meg a libát konyharuhában vagy papírban.”

Egy középpolgári családmódel nem nélkülözhetette a háztartási alkalmazottként foglalkoztatott cseléd (alkalmazott) jelenlétét.

A kóserség betartása nem volt egyszerű ott, ahol keresztény cseléd volt a háznál. Állandó konfliktus volt a szigorú szabályok betartatása a kiszolgáló személyzettel. Bár minden elszegődés előtt a „nagysága” komoly képzésben részesítette a szolgáló lányokat, mégis sok helyen pont a cseléd miatt hagyták el a kóserséget. A kiválasztásuknál fontos szempont volt, hogy szolgált-e már korábban is zsidó családoknál. Sok paraszt család szívesen küldte zsidó családokhoz szolgálni a fiatal lányait, mert azt tartották, hogy ott nem csak jó modort tanulnak, hanem

a fontos higiénés szabályokat is megtanulják. A nem zsidóknak általános vélekedése volt az, hogy zsidók tisztasági normái eltérnek a keresztényekétől. Természetesen ez számos konfliktust is előidézett. A Glück család is tartott cselédet, egy keresztény és egy árva zsidó lányt is. A két lány között rangban volt különbség. Grünberger Janka, az árva zsidó lány nevelőnőként dolgozott a családnál és együtt étkezhetett a családdal. A mindenes cseléd azonban nem. Ő a konyhában evett.

„A dajkákat Grünberger Jankának hívták. Egy árva zsidó lány volt, aki évekig ott volt velünk, ott aludt az ebédlőben. Voltak testvérei, azok is mindig ott voltak nálunk, szóval olyanok voltunk, mint a rokonok. Azt hiszem, varrónő volt az egyik testvére. Nem mindig volt alkalmazott nálunk, de volt, amikor még ott is lakott.

Aki a konyhán segített, az egy kis parasztlány volt. Anyukámnak nem a főzésben kellett segítség, hanem utána, mert neki már menni kellett édesapám csemegeüzletébe segíteni. Megvolt az ebéd egy óra körül, akkor már anyukámnak majd' lecsukódott a szeme, de nem tudott csak egy félórát fekudni, aztán már öltözött, és ment az üzletbe, ült be a pénztárba.

A háztartási alkalmazottnak volt nálunk külön szobája; személyzeti szoba volt a konyha mellett, rendes udvari szoba. Volt közvetítő iroda, és a fiatal tanyasi lányok, akik munkát kerestek, ott jelentkeztek. Az irodában tudták, hogy ez egy tisztességes, egészséges, nem lopós... szóval rendes lány. Aztán volt, akinek szerencséje volt, hogy jó helyre került, ahol rendszeren bántak vele, de volt olyan, akivel gorombán. Eljöhetett, de ha szerződése volt valamennyi időre, azt be kellett tartani.

A háztartási alkalmazott nem volt soha zsidó, mint ahogy a házmester sem, a zsidók ilyesmit soha nem csináltak. Az más, hogy zsidó volt nálunk a dajka, de ő a családdal együtt evett, meg mindig együtt voltunk, mintha családtag lett volna. A személyzet csak akkor lehetett zsidó, ha dajka volt vagy nevelőnő, de a paraszti munkát meg az éjszakai kapus munkáját zsidók soha nem csinálták. Erre nagyon figyeltek, és a hitközség sem engedte a színvonalat idáig csökkenni.”

A zsidóság filantrópiához való viszonya bibliai eredetű, ami egyrészt a parancsolatok megtartásán, másrészt az önkéntes humanitárius gondolkodáson alapszik. A Talmud szerint „Három dolgon áll a világ: 1. a Tórán, 2. az Isten szolgálatán, 3. és a jótékony-

ságon.”¹⁰ Bár a keresztény teológiában is központi kérdés a játékonyság, a bibliai eredetű játékonyság szokása a zsidó közösségen belül kezdődött. Ez a játékonyság szemléletű gondolkodás a zsidó közösségi életre, a közösség tagjainak adománya-ira épült.¹¹ Vagyis a zsidó gondolkodásmódban az adakozás, játékonyság, szegények segítése, a közösséggel való folyamatos törődés az emberi élet szerves része. Ezért a vizsgált időszakban Magyarországon is számos játékonysági forma és intézmény működött, melyek mind a Szentírás anyagi étellel kapcsolatos törvényeiből nőttek ki.

A zsidóság a héber micva és jiddis micva szavakat használja a filantróp gondolkodás kifejezésére. Eredetileg a bibliai parancsolatokat jelentette, ma már bármilyen jó cselekedetre vonatkozik. A Glück család számára a játékonyság természetes és vallási kötelezettség is volt. Glück Lipótné már azzal is micvát teljesített, hogy a befogadta az árva zsidó nevelőnőt. Ezen felül tagja volt a szegedi Zsidó Nőegyletnek, részt vett az egyesület által rendezett játékonysági bálók szervezésében is, mint ahogy két lánya is.

„A zsidó hitközség segítette a szegényebbeket. Volt erre lehetősége, és hivatalból is nyilván kellett tartania és segítenie kellett a szegényeket – rendszeresen vagy alkalmasszerűen. Például a Zsidó Nőegylet meg a Zsidó Lányegylet szervezett bálákat, rendezvényeket, és ami pénz ebből meg a tagdíjakból bejött, azt játékonyságra kellett adni¹², tehát a szegény zsidóságnak nem kellett ilyen alantas munkát végezni soha. Volt Zsidó Nőegylet meg Zsidó Lányegylet. A Nőegyletben, ami az idősebbeké volt, olyan asszonyok dolgoztak, akik népszerűek voltak és szerettek részt venni a közösségi munkában. Az volt a feladatuk, hogy összetartsák a zsidó fiatalságot, hogy legyen kultúrélet; előadásokat, műsorokat szerveztek. A hitközségben volt egy vezetőség – köztük Löw Immánuel, aki nagyon szerette a fiatalságot –, ők javasolták, ki legyen a Lányegylet elnöke, és aztán arról szavazni kellett. Volt több olyan lány, akit ismertek, tudták, hogy jó szervezőkészsége van és ért a közösséghez. Én elég jó közösségi ember voltam, szerettem szervezni, és mondták is, hogy egész

jól szervezek, így aztán húszéves korom körül megválasztottak a Zsidó Lányegylet – az Izraelita Ifjúsági és Lányegylet – elnökének egy barátnőmmel, Landesberg Klárával együtt. Nekünk kellett szervezni a bálákat. A leánybálók a Tisza Szállóban voltak – az mindig tele volt. A Landesberg család nagyon jó módú volt.”

A Glück család a zsidó ünnepeket tartotta, ami azt jelentette, hogy soha nem karácsonyozott például, és a húsvéti locsolkodás is teljesen ismeretlen volt számukra. A magyarországi zsidóság ünnepeit nem a keresztény naptár szerint ünnepelte a holokausztot megelőző időben, noha a hétköznapi nyelvhasználatában gyakran az ünnepek nevét a Gergely naptár szerinti értelemben használta és igyekezett is párhuzamot vonni a két kultúra ünnepei között. Példaként említjük a hanukát, amit zsidó karácsonynak, vagy a pészahot, amit zsidó húsvétnek is mondtak, de a purimot is gyakran emlegették a farsang megfelelőjének. A legfontosabb ünnepekre a következőképp emlékezett a család:

„Amikor hanuka volt, anyukám minden este meggyújtotta a hanuka-gyertyát, mindig azt az egyet. Nem volt nyolcágas gyertyatartónk, hanem volt egy szépen levágott fa, amit apukám megcsiszolgatott. Cserépkályháink voltak, szedett fánk volt, avval tüzeltünk télen, és azt megfaragta apukám. Hármashatvan ablak volt a nappali szobában, és az a simára lecsiszolt fadarab oda volt téve az ablak elé, rá volt ragasztva a gyertya, este mindig láttuk, melyik következik. Odatettük az ablakba, mert az volt a szép, hogy látszott az ablakból, ahogy ég – az nekem nagyon tetszett. Mindig együtt gyújtogattuk a gyertyát édesanyúmmal.

Nekem mindig ott kellett állnom édesapám mellett, amíg ő hangosan imádkozott. A „Moojz cur...”¹³, az volt a főima, de volt más is. Rengeteg mesélő dal volt ezekben a hanukai imákban, és ahogy apukám mondta, énekelte ezeket, mind én is ugyanúgy megtanultam. Apukám nagyon jól tudott héberül, csak ők másképpen beszéltek, más tájszólással. Én azt nagyon jól tudom, ahogy apukám beszélt, mert ő hangosan végigimádkozta a hanuka ünnepet. Én csak ott álltam mellette, de ez elég volt, megtanultam az imákat anélkül, hogy akartam volna – még most is tudom, csak most már egész másként ejtik ki

10 Misna, Ávót 1:2.

11 Később, elsősorban a reformkorban kiterjedt más felekezetekre, kulturális célokra is.

12 A játékonyság kötelezettsége kötelező érvényű a vallásos zsidók számára

13 Máoz cur

a szavakat, mint akkor. A szüleim nemcsak héberül tudtak, hanem tudták a jiddist is. Otthon néha beszéltek jiddisül ők is meg a nagymamám, anyukám édesanyja is. Azt nem tudom, hogy az apukám anyukája beszélt-e jiddisül, de az anyukám anyja igen, meg az édesapja is, akit én nem ismertem.

Hanukakor nemigen volt vendégünk, de a szédereste¹⁴ más volt, olyankor vendéget is hívtunk. Volt apukámnak egy távoli unokabátyja, aki Szegeden élt egyedül, őt hívták meg anyukámék vacsorára szédereste. Ez egy szokás: ha van egy nagyobb család, és van nekik egy távoli, egyedülálló rokonuk, akkor az ünnepi vacsorára meghívják. Anyuka elkészítette a szédertálat. Héber betűs kézimunkáink is voltak, azokba volt behímezve a bróhe, az áldás, és volt egy nagy, kerek tál, amin rajta voltak a szédertál hagyományos ételei, de a pászka külön volt egy edényben. Az előétel kemény tojás volt, és egy kis tányérkára ki volt téve csirkenyak hamuba sütvé (nem tudom, talán a parázsban sült) egy másik kis darab csirkehússal, arra rátettük a kézimunkát. A szédertálon volt a sós víz petrezselyemmel, a reszelt torna meg a hraszsesz¹⁵ az nagyon finom: darált dió, reszelt alma és méz összekeverve. Azt két pici pászka közé rakták, úgy ettük, nagyon finom édes volt. Apuka vezette a szédert, ő osztotta ki az asztalnál ülőknek az ételeket, mikor az imában a megfelelő rész jött. A petrezselymes víz a tengert jelentette, és az a kis hamuban sült csirke azt, hogy a napon sütötték a húst a vándorlás alatt. A reszelt tormát is két kis pászkadarab közé tettük, és ahogy sorra jött az imádkozásban, apukám azt is kiosztotta mindenkinek, és mondta hozzá hangosan a bróhét, az áldást. Mindig volt finom húsvéti bor, nagyon jó fehérbor, abból a gyerek is kaphatott egy picikét. De volt egy nagyobb pohár a két gyertya között – mert gyertyák égtek a szép, nagy gyertyatartóban –, amiben csordultig volt a bor, hogy amikor jön a messiás, az megköstölje. Ezt mondta nekem apuka, én meg imádtam elhinni a meséket. Mindig lestem, hogy mikor jön az a próféta (népiesen messiás), akit mindig vendégül látunk, bármikor jöhet, és tele pohár borral megkínáljuk.¹⁶ Az ajtót ki kellett nyitni egy kicsit a szoba és az előszoba közt, és akkor mondta apukám az imát, én meg lestem, hogy jön-e a próféta, és ahogy lestem, mindig úgy láttam, mintha

kicsit kevesebb lenne a bor – lehet, hogy csak én akartam úgy, nem tudom. Apuka elmondta az áldást, és akkor aztán mindenki ivott a saját kis borából. Ez az előétel volt, utána leszedtük az asztalt, megint megterítettünk, és következett a macigombócós leves – így hívtuk a maceszgombócot – és csirkepaprikás nokedlivel vagy tarhonyával. Céklát ettünk hozzá, azt nagyon szerettük, nagyon sokat csinált anyukám.¹⁷

A sparhertet anyuka húsvétkor mindig telerakta parázzsal és kiégette, hogy semmi kenyérmorzsza ne maradjon, ne legyen benne semmi, ami homéc, szóval húsvétra minden eltűnjön, ami a kenyérről függ össze – ez ilyen szigorúan volt a vallásban, pedig mi nem voltunk ortodoxok, de ezt a neológok is tartották. Nyolc napig ettük a maceszt! – rémes volt, azt nem nagyon szerettem, de hát nem volt szabad kenyeret venni, anyukám nem engedte. Amikor bejött Pészah első estéje, attól kezdve nem volt szabad kenyérnek a házban lennie.¹⁸ A nyolcadik napon már lehetett venni az üzletben, de addig állandóan a macesz volt, azt rettenetesen untam már, de nekem ez természetes volt, ebben nőttem fel. Nyolc napig csak húsvéti ételeket ehettünk. De abba sok minden belefért: lehetett spenót vagy bármilyen főzelék, aztán volt tejeskávét, az nagyon jó volt, abba bele lehetett dobni a pászkát, és nagyon jól beleázott. Volt maceszgombóc leves és macesztorta is, abba liszt helyett bele van darálva a macesz, és borsodóval van leöntve. A borsodóhoz a tojássárgáját cukorral kell kikavarni, húsvéti fehérbort önteni hozzá, és a tojás habot külön fölverve hozzáönteni – az nagyon könnyű hab lesz. A macesztorta majdnem olyan, mint a piskóta, csak maceszből van, és hogy ne legyen olyan fojtó, evvel a borsodóval leöntik. Az volt a sütemény.

17 A mai magyar konyhában a csirkepaprikás lényeges alkotó-eleme a tejfől. Természetesen a zsidó konyhában nem ebben az értelemben használatos a „csirkepaprikás” szó: csirkepörköltől van szó, hiszen a húst és a tejfélét a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, még ugyanabban az edényben sem tárolhatják vagy tálalhatják. Hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbi már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájbólbitést követően következhet húsos étel.

18 Homecos ételnek a homec elégetése – tehát a pészahot megelőző nap – után már nem volt szabad a háztartásban előfordulnia.

14 Pészah ünnepéhez kapcsolódik

15 hároszet

16 Élijáhu próféta

Az utolsó családi kép, 1943 – Szeged

Mi állandóan jártunk templomba, minden ünnepen. Együtt ment a család, édesanyám is mindig ott volt. Anyukám fönt imádkozott, megvolt a helye a szép zsidó templomban, apukám meg lent volt. Én mindig anyukám mellett voltam, apuka meg letről figyelte, hol vagyunk. Két imakönyvem is volt, még most is megvannak. Apukának is állandó helye volt. Mindig ősszel lehetett kiváltani a helyet, mielőtt az ünnepek bejöttek, és mindig ugyanazt a helyet adták annak, aki már előző évben is ott ült.¹⁹ De énnekem nem volt külön helyem, mert kicsi voltam; vagy ott álltam a sor végén, vagy lementem előre a korláthoz, onnan remekül le lehetett nézni. Volt, amikor anyukám mellett ültem, és akkor én is mondtam a magam imáját. Nagyünnepekkor majdnem telt ház volt mindig. Jom Kipurkor²⁰ este hat órakor jön be

az ünnep, amikor a csillagok feljönnek.²¹ Másnap tíz óra körül kezdődött az istentisztelet megint, de tizenegy körül el lehetett menni egy órára, akár haza is lehetett menni, ha valakinek valamilyen dolga volt, ami nem zavarta az ünnepet. Dél felé volt a mázkir, a gyászimák.

Apukám az őszi nagyünnepekkor templomba menet mindig vett virágot, egy-két szál rózsát, és odaadta valamelyik gyerekének, hogy vigye föl anyukának a karzatra. Kis kosarakban árulták az utcán a virágot – azok nem zsidók voltak, a templomba nem mentek be –, és ünnepekkor az volt a szokás, hogy azzal kedveskedtek a férjek a feleségnek, vagy ha volt valakinek udvarlója, akkor az is fölküldte neki a virágot. Jom Kipur ősszel²² van, akkor általában volt otthon narancs. Azt lehetett vinni a gyerekeknek; tele volt szurkálva szegfűszeggel – szagoltattuk, hogy még éhesebbek legyünk. Mi, gyerekek sokszor lementünk az udvarra, a templom körül sétáltattunk,

19 A hitközségi adóbevétel egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. A bérletet az őszi nagyünnepek előtt kellett megújítani a következő évre. Az ülőhelyen szerepelt a tulajdonos neve. Amennyiben valaki naponta látogatta a zsinagógát, a padhoz tartozó kis fiókban tárolhatta imakönyvét, tálesztét és tfilinét. Az ülések ára különböző volt, attól függően, hogy a zsinagóga mely részén voltak.

20 Engesztelés napja. Ez az ünnep talán a legnagyobb a zsidó kultúrában.

21 Az ünnep napnyugtakor kezdődik, és másnap akkor ér véget, amikor a csillagok megjelennek.

22 Szeptemberben vagy októberben van. Minden évben más időpontra esik.

A kerékpárüzlet – Hódmezővásárhely

bolondoztunk meg futkostunk – nem bírtuk mi óráig, de ott voltunk. A legkisebbek [délelőtt] tíz óráig nem kaptak enni, tíz-tizenegy között hazamehettek, és akkor valamit kaphatott a gyerek, ami már el volt készítve. Amikor nagyobb diák lett, délig bójtolt, és amikor tizenhat-tizenhét éves volt, akkor már a teljes bójtót tarthatta, ha egészséges volt.²³ Hat óra körül volt vége, de a feleségeknek már korábban haza kellett menni, hogy a nagyjából elkészített vacsorát segítsenek fölmelegíteni. Vacsorára volt mindig kakaó vagy tejeskávé, és anyukám csinált gyönyörű buktákat, kalácsot meg túrós lepényt. Apukám hozott konyakot (mert nekünk pálinkánk nem volt, legalábbis én nem tudok róla), abból kicsit öntött magának, és énnekem is mindig adott – kislány voltam, úgyhogy kicsit adott.

A zsidónegyedben szombaton²⁴ nem volt munkaszünet, nyitva voltak a boltok is – Szeged nem volt ortodox város. De amikor zsidó ünnep volt, akkor minden üzlet zárva tartott – itt olyankor csönd volt,

mindenki bezárt, aki tartotta a vallást. Tudta az egész város, hogy most vannak a zsidó ünnepek. Hosszúnapon [jom kipur] meg újévkor [ros hásháná] csak az első napon tartottak zárva az üzletek, pészahkor is mindig csak egy-két napig. Pászkát a pékségben lehetett kapni; ahol mi vettük, az itt volt a sarkon, mindjárt. Glauber bácsinak hívták a péket, ők gyártották géppel a pászkát, láttam is, ahogy csinálták. Fel kellett iratkozni még húsvét előtt, megvoltak nekik a megrendelések, hogy ki hány kilót kért az ünnepre, hogy legyen egy hétre pászka. Glauber bácsi megsütötte, mi mentünk érte, vittünk tiszta fehér szalvétát (mert ők papírban adták), és úgy hoztuk, gyönyörűen becsomagolva. Nagy lapok voltak, vigyázni kellett, mert nem volt szabad összetörnie. Ami tört, azt apróra darálták, az volt a maceszliszt, abból lehetett süteményt sütni vagy rántást csinálni. Glauber bácsinak volt még egy fűszerüzlete is, csak amikor a macesz időszak volt, akkor még azt is csinálta. A szatócsboltot vezette, ott a kenyértől kezdve mindent lehetett kapni, akár varrottút is. Ott laktak a bolt mögött, a lakás egyben volt az üzlettel.

²³ Az egészséges gyerekeknek a bát micvájuk/ bár micvójuk után egész nap kellett bójtólniuk.

²⁴ szombati munkavégzés tilalma

Reggel úgy nyitott ki, hogy hátul jött be, úgy nyitotta ki az üzletet, és elől csak aztán nyitotta ki. A környékünkön minden bolt ilyen volt.”

A vészorszak borzalmait a családot mélyen érintették. A Glück család egy része a holokausztot a szegedi téglagyárban, majd a strasshofi koncentrációs táborban éli túl. Glück Lipótné 1943-ban meghal, így ahogy a családi visszaemlékezés is említi, „szerencsés volt”, mert nem élte meg a borzalmakat. Fiukat, Tibort Borba viszik munkaszolgálatra, ahonnan szerencsésen haza tér. Az egyik lány Ágnes, Budapesten bujkál, túl is éli a háborút, míg Glück Lipótot és Ilona lányát a szegedi téglagyárból deportálják Strasshofba. Ilona itt ismerkedik meg a hódmezővásárhelyi K. Lajossal, amiből egy tábori szerelem, majd életre szóló házasság lesz. A hódmezővásárhelyi kereskedő család a háború előtt kerékpárüzletet működtetett a városban.

„1944-ben én voltam csak otthon édesapámmal Szegeden: édesanyám már az előző évben meghalt, az öcsém Borban volt, a húgom bujdosott Budapesten. Későbbi férjemmel, Zolival és a családjával – édesanyjával, két nővérével és az egyik nővére férjével – már Strasshofban, aztán Waidhofenben és később Theresienstadtban is együtt voltunk. 1945-ben tehát Pestre költöztem, de a hódmezővásárhelyi barátaimmal azért tartottam a kapcsolatot, jártam hozzájuk látogatóba. Ábrányi doktor, akinek a családjával Strasshofból Terezínig végig együtt voltunk, itt volt orvos, és a kórházban volt egy szobájuk, mert nem volt akkor még lakásuk sem. Ők jól ismerték és nagyon szerették Zolit, mert a férjem nagyon korrekt, rendes ember volt. Nem volt már mai gyerek, de nem volt soha felesége, és Ábrányiék úgy gondolták, itt az ideje, hogy megházasodjon. De több hódmezővásárhelyi barátom, több család is ugyanezt akarta – Hódmezővásárhelyen mindenki férjhez akart engem adni Zolihoz.

Férjem édesapja, K. Lajos, aki kereskedő volt Hódmezővásárhelyen. Igazi vásárhelyi volt, nagy rokonságuk volt itt. Apósomnak kerékpárszaküzlete volt, ahol a motorbiciklitől kezdve a varrógépig mindent árultak. Nagy üzlet volt, három ajtós. A lakásuk egyben volt az üzlettel, mert régen az volt a divat, hogy a lakásból le lehetett menni az üzletbe, nem kellett az utcára se kimenni. Az udvarban műhely volt, ahol a bicikliket javították. Ez a műhely is a bolthoz tartozott, ott minden a családé volt. Még akkor is az övé volt az üzlet, amikor mi 1946-ban összekerültünk, de Zolinak annyira nem volt áruja semmi, hogy még ugyanabban az évben ingyen odaadta az egész boltot a Csepel Vállalatnak. Az volt az egyetlen kikötése, hogy ő itt maradjon. Nagy állami üzlet lett belőle, Zoli először csak mint eladó dolgozott benne, de rövid idő múlva ő lett a vezető.”

Glück Lipót 1969-ben halt meg kilencvenéves korában. Az interjút adó Ilona lánya 1946 óta élt Hódmezővásárhelyen.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, 1983.

Hahn István: Zsidó ünnepek és népszokások. Budapest, 1997.

Hanák Péter: Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: Magyarország története. 1890–1918. 7./I. köt. Budapest, 1978. 403–517.

Láng Panni: Egy budapesti polgárcsalád minden napjai. Történelmi Szemle, 1986. 1. sz. 80–94.

Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. I–III. köt. Budapest, 1974

Vígh Annamária: Egy polgárlakás Budapesten. In: Tanulmányok Budapest múltjából, 17. köt. Budapest, 1998. 77–85.

Előadásom témájául meglehetősen elhanyagolt területet választottam. Ez egyfelől következik a téma tényleges szűkösségéből: kevés életben maradt gyermek, kevés életben maradt tanító, maroknyi talpra álló intézmény és mindössze három tanévnyi idő az államosításig. Másfelől a trauma súlya, a pusztítás mérete mellett eltörpülni látszik a túlélők, az újrakezdők törté-

Bányai Viktória

Vidéki zsidó iskolák a Holokauszt után – külön tekintettel Hódmezővásárhelyre¹

nete: a meggyilkolt gyerekek sokasága miatt gyakran elhanyagolt a túlélők sorsának bemutatása.

Választásom aktualitását az adja, hogy Hódmezővásárhely egyike volt annak a tragikusan kevés, mindössze 15 vidéki magyar településnek, ahol működött még zsidó iskola a Holokauszt után. Ezért az általános kép bemutatása mellett igyekszem a helyi adatokat is említeni. Míg a többi iskolánál primer levéltári forrásokat használtam, addig a vásárhelyi iskolánál hitközség-történeti munkákra, elsősorban Szigeti János munkáira támaszkodtam.²

HIÁNYZÓ GYEREKEK

1941-ben 60 132 fő tartozott vidéken a 0–19 éves korosztályba, 1946-ban mindössze 7 566-an, az öt évvel korábbi 12,5%-a.³ Fontos megjegyeznünk, hogy

a csökkenést, a veszteség mértékét migrációs hatások is befolyásolják az 1946-os adatokban: megindult már a szervezett ifjúsági alija, illetve a kivándorlás és elvándorlás más formái. Annak is torzító hatása van, hogy nem ugyanazokat az évjáratokat hasonlítjuk össze öt év különbségével: a születésszámok a két világháború között is folyamatosan csökkentek, a háborús években pedig drasztikusan visszaestek, vagyis nemcsak meghaltak, hanem részben meg sem születtek már azok a gyerekek, akik 1946-ban kisgyerekek lehettek volna.⁴

Egy iskola, vagy akár csak egy összevont osztály benépesítéséhez szükséges létszámban csak olyan településeken maradtak életben vidéken iskoláskorú zsidó gyerekek, ahonnan a deportáló vonatok legalább részben a Bécs melletti Strasshofba indultak.⁵ Négy magyarországi gyűjtőgettőből – Bajáról, Debrecenből, Szegedről és Szolnokról – indultak ilyen vonatok: a háború utáni vidéki zsidó iskolák földrajzi

eloszlása ennek megfelelően alakult, a 15-ből 11 település az Alföldön és a Hajdúságban található.⁶

Kivételt jelentett Miskolc és Nyíregyháza, ahol az egykor hatalmas közösségek és a környező falvak háború után beköltöző kevéske túlélőjéből került ki az iskolák diáksága. Kivétel továbbá a Dunántúlon újraindult két iskola – Csorna és Pécs – is, ezeken a helyeken az ideiglenesen vidéki gyermekotthonokban elhelyezett, ott iskolába járó fővárosi vagy máshonnan származó gyermekek tették ki a létszám zömét. Máskülönben a Dunántúlon még olyan nagy közösségek is, mint Győr, Nagykanizsa, Kaposvár, gyerekek hiányában a tanítói állások megszüntetésére kényszerültek. Az újrainduló vidéki zsidó iskolák fele kis létszámú volt, 50 fő vagy az alatti létszámmal. Ezek közé tartozott a hódmezővásárhelyi

4 Pach Zsigmond Pál: A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei. In: Benoschofsky Imre (szerk.): Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban. Budapest, 1947. 22–32., különösen 31. 1927-től országosan negatív volt a zsidóság természetes szaporodása.

5 A főváros háború utáni zsidó iskoláiról lásd: Bányai Viktória – Gombocz Eszter: Budapesti zsidó iskolák a holokauszt után, 1945–48. Új Pedagógiai Szemle, 65. évf. (2015) 7–8. 57–76. Bizonyos ott bemutatott jelenségek tárgyalása itt terjedelmi okokból elmaradt, inkább a vidéki zsidó iskoláknak a fővárosiaktól eltérő sajátosságai kerültek a középpontba.

6 Debrecen, Hajdúnánás, Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Karcag, Kiskunhalas, Szarvas, Szolnok, Makó, Szeged, Deszk.

zsidó elemi népiskola is – 1945/46-as tanévben 46, 1946/47-es tanévben 41, 1948 júniusában pedig 27 tanulóra van adatunk –, az iskolát ezért az 1946/47-es tanévtől fiókiskolaként betagolták a Központi Állami Általános Iskolába.⁷

Az életben maradtaknak is csak egy része élt épp azon a 15 településen, ahol újjászerveződött a felekezeti iskola, illetve tartozott abba a korosztályba, akiket taníthattak a főként 1–4. osztályos elemi iskolák. A visszaemlékező egykori gyerekek egy része ezért – a deportálásból visszatérve vagy bujkálás után – vidéki, de nem zsidó iskolákban szerzett tapasztalatokról számol be: bántás nélküli távolságtartás, értetlenség a túlkoros, túl „tapasztalt” gyerekek szemben, saját részükről pedig a teljes hallgatás.⁸ Találunk néhány példát magántanulóira is, akik olyan településen éltek, ahol nem működött zsidó iskola, de megengedhette magának, hogy az osztályozóvizsgákra magántanár készítse fel őket.⁹ Van adatunk olyan településre is (pl. Földes), ahol a tanító megmenekült, de gyerekből csak néhány, így mindannyian – tanító és gyerekek is – a református iskolában folytatták iskolai életüket.¹⁰ Végül olyanok is akadtak, főként a szülők nélkül maradt gyerekek között, akik a kivándorlásukig – 1946 során – már nem is kezdtek (újból) iskolába járni: „Tanultunk az életből” – fogalmaz egy visszaemlékező.¹¹

A Zsidó Világkongresszus statisztikája szerint a vidéki zsidó iskolák összesített gyermeklétszáma az 1946/47-es tanévben 1 308 fő volt.¹² Újból hangsúlyoznunk kell, hogy ebbe a létszámba a vidéki gyermekotthonokban elhelyezett fővárosi és máshonnan származó árva vagy félárva gyerekek is beleszámítottak, ami nemcsak a Dunántúlon (Pécs és Csorna), de Békéscsabán, Szegeden és Debrecenben is jelentősen

befolyásolta a létszámot; a deszki iskola pedig teljes egészében a gyermekotthon iskolája volt.¹³ Szegeden 1947 májusában, a következő tanév előkészítésekor, az iskolaszék azt mérlegelte, hogy szabad-e egy új tanárt állandó kinevezéssel alkalmazni a 7. évfolyam elindításához, miközben a gyerekek 70%-a gyermekotthoni, akik rövidesen alijázhatnak, és akkor maradna 40–50 gyerek kilenc tanerővel.¹⁴ Aggodalmuk megalapozott volt: valóban rendkívül nagy fluktuáció jellemezte ezekben az években a zsidó gyermekotthonokat. A jelenségnek azonban csak egyik magyarázata a csoportos kivándorlás, belső, szervezeti okok is mozgatták.

A gyermekotthonok hálózata ugyanis 1945 és 1946 során fokozatosan épült ki, folyamatosan bővült, viszont 1947 végétől már az összevonások, racionalizálások, intézménybezárások jellemezték. Ez azt eredményezte, hogy a gyermekotthoni gondoskodásban élő gyerekek folyamatosan, tanévről-tanévre, de nem ritkán tanév közben is költöztek, és vándoroltak az iskolák között: egy-egy gyerek hat-hét különböző gyermekotthon és iskola növendéke is volt a néhány év során. Bár az ide-odaköltöztetett egykori gyerekek általában jó szívvel emlékeznek ezekre az évekre, teljesen érthető, hogy a tanügyi igazgatás nagyobb állandóságot szorgalmazott. Péter Ernő, a pécsi zsidó iskola igazgatójának 1947. október 12-én kelt, a gyermekotthont fenntartó Országos Zsidó Segítő Bizottság Gyermekvédelmi Osztályához intézett leveléből idézzük:

„Tudomásomra jutott, hogy növendékeink közül tizenötöt, akik korban ugyan megfelelnek otthonunk követelményének, de túlkoros ellenére is az általános iskola alsó tagozatába járnak, máshova akarnak áthelyezni. Nem beszélve arról, hogy ez már a folyó tanévben a második áthelyezés lenne, a legnagyobb mértékben pedagógiátlan, de a helyi tanügyi hatóság is úgy hagyta helyben általános iskolánk függetlenségét, ha ezek az áthelyezések megszűnnek, különben fiók iskolaként kezelnek. Szó szerint idézve szavaikat: »A pécsi zsidó iskola olyan, mint egy átjáróház, nem lehet önálló ált. iskolának kezelni.«”¹⁵

7 Makó – Szigeti: Vihar és vész közepe, 31.

8 Például Gergely Ágnes Endrődön és Bárdos Pál Makón szerzett tapasztalatai. Gergely Ágnes: Két szimpla a Kedvesben. Budapest, 2014. 50; Bárdos Pál: A második évtized. Budapest. 1981. 71–76.

9 Például a debreceni status quo ante hitközség iskolájához magántanulóként tartozott egy kabai kislány, akit otthon készített fel egy helyi tanár. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár VIII. 184. a. 1.

10 Karacs Zsigmond: Vázlat a földesi zsidók népiskolai és felekezeti oktatásának múltjából. Kézirat, ELTE BTK AHT gyűjteményben. 30–31.

11 Interjú Schindler Eszterrel (szül. Szegfű Irén, Hajdúnánás, 1938). Yad Vashem Archives, O3 13018. 16.

12 Zsidó Világkongresszus Magyarországi képviselője és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei, 8–9. szám. 16. Újpestet, mint Budapest későbbi részét nem tekintettem vidéki iskolának.

13 A Joint által fenntartott vidéki gyermekotthonok 1947. májusi listáját lásd: Novák Attila: Átmenetben: A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. Budapest, 2000. 268.

14 Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma (a továbbiakban: Szegedi Htk.) 156/1947.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BML), VIII. 263. Pécsi Izraelita Elemi Népiskola iratai, 1947.

A pécsi iskolába – mint már utaltunk rá – helyben született, a vészkorszakot túlélő gyerek alig járt. Egyetlen 11 éves ikerpár kivételével 14 év alatti gyerek nem élte túl a deportálást, és már ők sem az elemi iskolába tértek vissza.¹⁶ 1946 januárjában, az iskola megnyitásakor a harminc gyerek között egyetlen pécsi születésű volt, ő római katolikus vallásúként menekült meg. Az 1946/47-es tanévben három, 1947/48-as tanévben pedig négy pécsi születésű növendék szerepelt az iskolai anyakönyvben. A többség budapesti születésű volt, egy-egy gyereknél Kalocsa, Törökszentmiklós, Zágráb, Berlin szerepel születési helyként. A túlkorosságon akár 2–3 évnyi elmaradást is érteni kell: ez az üldözések és háború miatt kimaradt tanévek vagy az azt követő gyógykezelés, feltápláló nyaraltatás stb. következménye volt.¹⁷ A túlkoros gyerekeknek Pécssett is, másutt is megszervezték, hogy osztályozóvizsgák letételével egy tanév alatt két évfolyamot haladjanak, így közelíthessék kortársaikat.

Az áthelyezések mellett a tanfelügyelet behatóan foglalkozott azon gyermekotthoni gyerekek ügyével is, akiknek személyi adatait okmányok nem igazolták, csupán a gyerekek közlésére tudtak hagyatkozni. Pécsen 1946 áprilisában a 25 tanulóból 12 volt ilyen.¹⁸ A tanfelügyelet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását kérte az ügyben, amely úgy rendelkezett, hogy ha hitelt érdemlően igazolható, hogy az okmányok nem szerezhetők be, akkor a személyi adatokat szabad „bemondás” alapján is elfogadni. Egyes gyerekeknel a néven kívül semmilyen más adat nem szerepel az iskolai anyakönyvben, ez feltehetően arra utal, hogy a gyermek maga sem tudott biztosat a családjáról, saját múltjáról.

Egy további, tanfelügyeleti állásfoglalást igénylő, bár nem gyakori helyzetet is említeni kell: 1946 szeptemberében iratkozott be a debreceni status quo iskolába Grosz Tibor és Gábor. A testvérpár édesanyjukkal együtt ekkor tért vissza Debrecenbe Németországból, minden bizonnyal azért, mert hírért vették, hogy az édesapa is túlélte a munkaszolgálatot.

16 Krassó Sándor: Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez. Pécs, 2011. 79, 167.

17 Néhány ennél is nagyobb elmaradásra is akad példa. 1946 szeptemberében a debreceni status quo iskolában egy 1934 és 1937-es születésű testvérpár együtt kezdte az általános iskola első osztályát. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL HBML) VIII. 184. Debreceni Status Quo Ante Hitközség iskoláinak iratai, b. 2. kötet.

18 MNL BML VIII. 263, 43/1946.

A deportálásból felszabadulva Esens városában, egy magyar DP (Displaced Persons) táborban egy tanévet tanult a két fiú, amiről a helyi katonai parancsnokság által is hitelesített magyar nyelvű bizonyítványt, illetve tanulmányi értesítőt mutattak be, és kérték elvégzett tanulmányaik beszámítását.¹⁹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete nyomán erre közvetlenül nem volt lehetőség, osztályozó vizsgák letételére kötelezték őket a „nyugaton” végzett évfolyam anyagából, amelynek során különös gondot kellett fordítania a vizsgáztatónak arra, hogy „kik foglalkoztak kint a magyar táborokban oktatásukkal” és milyen „nevelő hatás alá kerültek”.²⁰

HIÁNYZÓ TANÍTÓK

A munkaszolgálatban és deportálás során sok tanító, tanár és hitoktató is életét vesztesette, mások hadifogságban rekedtek vagy egészségük megromlása miatt nem tudtak visszatérni a tanításhoz. A veszteségekkel, az elvesztett tanítók, tanárok, társak hiányával minden iskolában szembesülni kellett. Ennek a számvetésnek megrázó példája Almási Miksáné, a debreceni orthodox zsidó elemi iskola tanítónőjének *A felsőbb osztály* című verse, amely az 1945 nyarán megszervezett hathetes tanévpótló tanfolyam zárásán hangzott el a hiányzó 3 kolléga és 200 gyerek emlékére.²¹

Az új tantestületek felállítása a legtöbb zsidó iskolában komoly szervezést igényelt mind a megfelelő pedagógusok megtalálásában, mind átkérésük alkalmazásuk adminisztratív intézésében. Gábor Dezső, a debreceni status quo hitközség iskolájának igazgatója 1945 szeptemberében, a tanév megkezdése utáni napokban is sürgős kérelmekkel ostromolta tanfelügyeletet és a minisztériumot a pedagógusok helyzetének rendezésére. A hitközség elemi iskolájában a vészkorszak előtt dolgozó kilenc tanítóból öt életét vesztesette, három pedig betegszabadságon volt. Az első osztályosok tanítójául, Berkovics Szerénát kérte Püspökladányból áthelyezni, mivel oda mindössze három tanköteles zsidó gyerek tért

19 MNL HBML VIII. 184. a. 1, 257/1946.

20 A rendelet (17916/1946. IV. a.) szövegét idéző tanfelügyeleti körlevelet lásd MNL BML VIII. 263, 63/1946.

21 Magyar Zsidó Levéltár XIX. Almási család hagyatéka. Nyomtatásban megjelent: Feuermann László – Weisz György: A debreceni holokauszt ötvenedik évfordulójára, 1944–1994. Debrecen, 1994 kötetben.

vissza, iskola ott nem indulhatott.²² A korszak tanári hiányára jellemző, hogy a tanév kezdetén vizsály támadt abból, hogy az orthodox vagy a status quo hitközséghez kerülhet-e a tanítónő. Az orthodox iskolához végül a hajdúböszörményi orthodox hitközség iskolaszékének hozzájárulásával – mivel tanítás ott sem indult – két ottani tanítót osztott be a tankerületi főigazgató.²³

Kivételesnek mondható a hódmezővásárhelyi helyzet, ahol mindkét a vészkorszak előtt az iskolában dolgozó tanító életben maradt, és ugyanott folytatta pályáját.²⁴ Gruber László (1909–1987) 1934-től tanítónak és kántorként, előímádkozóként szolgálta a közösséget. A munkaszolgálatból visszatérve újra tanított és kántorként a hitélet motorja volt. Az államosítás után továbbképezte magát, szakfelügyelőként, karvezetőként, közművelődési szakemberként tevékenykedett. Havas Hajnal (1893–?) tanítónő 1926 óta állt az izraelita elemi népiskola alkalmazásában, de az államosítás előtti utolsó tanévre már a szegedi izraelita általános iskolához került, így vásárhelyi zsidó iskola az utolsó évben egytanerős (osztatlan) intézményként működött.

KÖRÜLMÉNYEK, SAJÁTOSÁGOK

A gyerekek és tanárok hiánya után említenünk kell az épületekben esett károkat és az iskolák felszerelésének – bútortáának, szertárainak – teljes kirablását vagy elpusztulását. Ezek pótlására saját erőből nem tudtak a hitközségek vállalkozni, a jelentős áldozatok ellenére is kényszermegoldások, hiányok jellemezték az újrainduló iskolákat, és nem is csak az indulás időszakában. Több iskola levelezésében is láthatjuk, hogy az igazgatók minden irányú kapcsolatukat latba vetve igyekeztek valahonnan támogatást szerezni. Jellemző eset a debreceni orthodox iskoláé, ahova a hiányzó bútortat pótlására 1945 nyarán a városi tanfelügyelet utasítására a Mikepércsi-úti állami népiskola adta kölcsön nélkülözhető padjait, szekrényeit, tábláit. A következő nyáron azonban visszakérték a felszerelést, és az orthodox iskola a tanfelügyelethez, majd annak tanácsára az vallás- és közoktatásügyi

miniszterhez fordult segítségért; később a polgármester és a főispán segítségét is hiába kérve, az orthodoxia központi irodáját ostromolta kétségbeesett levelekkel.²⁵

Szegeden a gyerekotthonok miatt, és az általános iskolai 5–6. osztályok beindítása miatt lényegesen megnövekedett a létszám 1946 nyarán: az 1945/46-os tanévben mindössze kétfős tantestület is hat, majd kilenc főre emelkedett. A diákságot 1946 őszén leültetni sem volt mire, így a polgármester határozatára a Szabadtéri Játékok készletéből kaptak kölcsön száz darab széket.²⁶

A félárva, árva vagy egyébként rászoruló tanulók segítélyezését a Joint az iskolákon keresztül is végezte: tanszereikről, ruházódásukról, cipőjükéről gondoskodtak. Szigeti János visszaemlékezése szerint ez Vásárhelyen is így történt: a háború utáni években minden iskolai felszerelést az iskolában kaptak meg, adományokból biztosítva.²⁷ Ezen túlmenően Budapesten és vidéken egyaránt kiépült a napközi otthonok hálózata, ahol ebédet kaptak, fűtött, rendezett helyen, felügyelet mellett tanulhattak, illetve közösségi életet éltek. A finanszírozást mindenütt a Joint, illetve az Országos Zsidó Segítő Bizottság biztosította, a tényleges működtetést cionista ifjúsági szervezetek és a hitközségek egyaránt vállalták.²⁸ Vásárhelyen a hitközség működtetésében az iskola részeként, iskolaotthonként működött a napközi. Közösségteremtő erejét mi sem bizonyítja jobban, minthogy az egykori diákok évtizedek múltán is összejárnak „otthonalálkozókra”.²⁹ A napközi túl is élte az iskolát: egy és két évvel az államosítás után, 1949, majd 1950 júniusából is van adatunk arról, hogy a hitközségi napközi 25, illetve 40 fővel működött.³⁰

Ahogy már hangsúlyoztuk az újrainduló vidéki iskolák egy része kis létszámú, osztatlan vagy részben osztott intézmény volt. Azonban a számok önmagukban még nem árulnak el mindent. A miskolci zsidó iskola például az 1945/46-os és 1946/47-es tanévben valóban egytanítós osztatlan iskolaként működött, az egyetlen tanteremben 1–8. osztályosig

²⁵ MNL HBML VIII. 186. a. 1, 239/1946.

²⁶ Szegedi Htk. 274/1946.

²⁷ Forrás: <http://nlg.hodtav.hu/sites/nlg.hodtav.hu/files/cikkmellet/melamed.pdf> [2016.04.12]

²⁸ Például Karcagon a Dror, Szolnokon a Somér, Kiskunhalason a Bachad (Mizrahi) mozgalom. Magyar Zsidó Levéltár XXXIII. 4. (Joint iratok) a. 5. 30. csomó.

²⁹ Makó – Szigeti: Vihar és vész közepette, 32.

³⁰ Magyar Zsidó Levéltár XXXIII. 7. (Országos Zsidó Segítő Bizottság iratai) b. 2. 9. és 17. csomó.

²² MNL HBML VIII. 184. a. 1, 14/1945–46.

²³ MNL HBML VIII. 186. Debreceni Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség iskoláinak iratai, a. 1, 220/1946.

²⁴ Szigeti: Zsidók Hódmezővásárhelyen, 33.

közösen tanultak a diákok: a napló tanúsága szerint 30 perces váltásokban, vagyis napi tíz egységben következtek a különböző évfolyamok tantárgyai, tananyagai. Az 1947/48-as tanévben azonban a továbbra is csak 29 fős iskolát általános iskolává alakították át. Az alsó tagozaton (18 fő) megmaradt az osztatlan oktatás, felső tagozaton (11 fővel) ellenben szakrendszerű, részben osztott tanítást vezettek be, óraadó szaktanárokkal, három és öt fős tanulócsoportokkal.³¹ Az iskola megmentésének, megtartásának szándéka minden más szempontot felülírt: a közösség egykor nagy létszámú, korszerű iskolájának már halvány mása sem lehetett, de képzelenség volt nem ragaszkodni hozzá.

Az 1947/48-as tanévben hétévfolyamos, 59 fős pécsi iskola is teljesítette az általános iskolákkal szemben támasztott elvárásokat, felső tagozaton bontott, szakrendszerű oktatás folyt. A Statisztikai Hivatal adatai szerint a két debreceni és a szegedi iskola mellett már az 1946/47-es tanévben is általános iskolának számított a makói és a szolnoki is. Nem véletlen, hogy az iskolák államosítását előkészítő tárgyalásokon a neológia országos képviselője a vidéki iskolák közül a szegedi és a debreceni (status quo) iskolákat, az orthodoxia képviselője pedig debreceni (orthodox) és makói iskolákat igyekezett megmenteni – utólag tudjuk, esélytelenül.³²

Az oktatómunka tartalmi kérdéseivel kapcsolatban két sajátosságot szeretnék kiemelni a nyelvoktatás terén. Az általános iskola felső tagozatán, illetve a kifutó polgári osztályokban a német helyét többnyire az angol nyelv oktatása vette át. Ettől eltérő gyakorlatot csak a debreceni status quo iskolában találunk, ahol a francia oktatását vezették be, de az utolsó éveknek az 1945–46-os tanévben megtartották még a németet.³³ Ezzel a lelkileg természetesen nagyon nehéz, de módszertanilag és oktatásszervezés szempontjából indokolt döntéssel, nevezetesen hogy egyetlen tanévre már nem kezdtek új nyelvet oktatni, a végzős évfolyamnál az addig is tanult németet folytatták, más zsidó iskolánál nem találkozunk se Budapesten, se vidéken.

A vizsgált iskolák egy részében jelentős változás történt a héber nyelv oktatásában is. A vészorkorszak előtti általános gyakorlat a hitoktatás részeként tanította a hébert, mint a liturgia és Biblia nyelvét, szókinszben és nyelvtanban is erre a szövegtörzshöz szorítkozva. A vészorkorszak után azonban a modern, élő nyelvi oktatási módszerek is létjogosultságot nyertek olyan iskolákban, ahol ezt a közösség, a szülők igénye és az oktatók felkészültsége egyaránt lehetővé tették. A legnagyobb szerepet Tarbut-iskolákban kapta, ahol az oktatás nyelvén is vált a héber, de például a debreceni status quo iskola is már 1945 őszén elérte a tanfelügyeletnél az élő héber helyi tanterv szerinti oktatásának engedélyezését.³⁴ Pécsen a Vallás- és Köznevelési Minisztériumtól az 1947/48-as tanévre engedélyt kapott új tanterv alapján vezették be a felső tagozaton a heti 4 héber órát, az akkor fiatal rabbi, Schweitzer József (1922–2015) tanította.³⁵ Ez a tanterv is a nyelvoktatás és a hitoktatás különválasztását, az élő nyelvi megközelítést hangsúlyozta. Az ezekben az években szerzett héber nyelvtudását sok gyerek Izraelben kamatoztatta: az elvándorlás a vidéki zsidóságot a vészorkorszak után is folyamatosan apasztotta, a kivándorlás célpontja az államalapítás körüli években jellemzően – bár nem kizárólagosan – Izrael volt.

A felekezeti iskolák államosítása, majd a kötelező iskolai hitoktatás eltörlése, a cionista szervezetek és a zsidó cserkészcsapatok felszámolása után a gyerekekkel való foglalkozás lehetősége visszaszorult a hitközségi kereteken belül zajló hitoktatásra és gyermekmunkára. Az 1946 és 1949 között született viszonylag népesebb korosztály felcseperedésével néhány évre újra volt annyi gyerek, akiknek érdemes volt hitoktatást, talmud-tórát szervezni még olyan városokban is – például a Dunántúlon Pápa, Bonyhád, Paks –, ahol a deportálások után gyermekek hiányában sehol sem indult újra iskola, és hitoktatásra szoruló 13 év alatti gyerek is alig-alig maradt.³⁶ Ám ezt a rövid korszakot az 1956-os kivándorlási hullám, kivált a vidéki orthodox közösségekben végleg lezárta.

31 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, VIII. 224. a Miskolci Erzsébet Elemi Izraelita Iskola iratai, 30–32. kötet.

32 Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtár, Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948: Feljegyzés a Vallás- és Köznevelési Minisztérium, valamint a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája gyakorlati bizottságainak augusztus 10-i tárgyalásához.

33 MNL HBML VIII. 184. a. 1. Tantárgyfelosztások.

34 MNL HBML VIII. 184. a. 1, 138/1947.

35 MNL BML VIII. 263. Órarend és tantárgyfelosztás – 1947. december.

36 Schindler József: Vágyak és remények. Vidéki Rabbikar Körlevele, 1. (1954) 56.

A második világháború után morális koalíció volt kialakulóban a zsidókérdéssel kapcsolatban, részben nemzetközi politikai elvárás miatt, részben a hazai demokratikus berendezkedésből fakadó antidiszkriminációs törekvés következtében. A hivatalos viszony a nemzeti és etnikai kisebbségekkel szemben megváltozott, állampolgári egyenjogúságukból

új lehetőséget teremtett, hogy végre a társadalom egyrangú tagjaivá válhassanak. A baloldali ideológiai törekvései is csalogatók voltak a zsidóság számára, miszerint nemre, vallásra és fajra való tekintet nélkül mindenki a társadalom egyenjogú tagja lehet. Mivel a magyar zsidók deportálását egy keresztény-nemzeti eszmét képviselő hatalom támogatta, a Magyarországon maradt zsidók sokan előszere-ttel csatlakoztak a kommunista párthoz, bízva az egyenlőségre épülő társadalom létrehozásában.²

A zsidóüldözések jóvátétele már a kezdetektől fogva ellentmondásos volt. Ennek oka volt az ország gazdasági helyzete, mely ekkora háborús károkat képtelen volt megtéríteni. A magyar nemzeti vagyont jelentős részét elhurcolták, a viszonyok rendezése és a gazdaság újraindítása elsőbbséget élvezett. A zsidóság veszteségeit egy kalap alá vették az általános háborús pusztítás okozta károkkal.³

A munkaszolgálatokból, a gettókban, a védett házból és a koncentrációs táborokból való szabadulás után hazatért magyar zsidók sok esetben nem találták a helyüket. Vagyontárgyaik, amiket hátrahagytak eltűntek, házaikat, lakásaikat már más vette birtokba vagy lebombázták. Egyéni életutak is alátámasztják ezt, köztük Chava Lustig emlékei a második világháború utáni helyzetükről. A gettóból kiszabadulva testvérével első útjuk a szülői házba, régi otthonukba vezetett. Itt a legnagyobb meglepetésükre már nem szüleiket találták, hanem egy idegen családot, akik csak többszöri kérés után engedték be őket régi otthonukba, ahol mint megtűrt személyek élhettek.⁴

Voltak, akik a munkatáborokból, koncentrációs táborokból csak több hónappal, valaki több, mint egy évvel később tért vissza Magyarországra, sok esetben testileg és lelkileg is megviselt állapotban. Ezt a visszaemlékezők is megerősítik, akik a vészkorszak utáni életről, a várakozásról és reményről számoltak be.

Szűcs Tímea

A Magyarországról a mai Izrael területére telepedettek sorsa (1945–1949)

fakadóan támogatták kulturális autonómiájukat, a szabad vallásgyakorlás és hagyomány ápolásának lehetőségével. A magyar állam 1945-től egyfajta jóindulatú semlegességet tanúsított a zsidóság identitásának kérdésében. Ezen kívül a magyar államrend 1930-as évek vége óta először engedte, és bizonyos értelemben támogatta is a zsidó identitás cionista mozgalomban való kibontakozását, s ezzel együtt közvetetten hozzájárult a magyarországi zsidóság kivándorlásához.¹ A zsidókérdés a többségi társadalom részéről, a keresztény középosztály köreiben is új értelmezést kapott, hiszen már nem tudtak támaszkodni a hatalom tekintélyére. Az antiszemitizmus nem szűnt meg, viszont új értelmezést kapott. A zsidó töke befolyásoló tényezője a háború előtti korszakhoz képest jelentősen meggyengült. A zsidóság újra betölthetett állami és hivatali pozíciókat, ami a talajvesztettek és az elmúlt évtizedek sikertelen asszimilációs kísérleteiben csalódottak számára egy

1 Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére, VI. A kivándorlás, a kiválás legfelsőbb foka 41–42. In: Karády Viktor – Kende Péter – Kovács András – Sanders Iván – Várdy Péter: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon, Magyar Füzetek kiadása, Párizs 1984.; Miklós Péter: Az identitás szerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban: Esettanulmányok a huszadik század első feléből. In: A család egykor és ma. Szerk. Barna Gábor, Kiss Endre. Szeged – Budapest, 2014. 211–221.

2 Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban III., 9. In: Karády Viktor – Kende Péter – Kovács András – Sanders Iván – Várdy Péter: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon, Magyar Füzetek kiadása, Párizs 1984.

3 Braham, Randolph L.: Magyarország és a holokauszt – Erőfeszítések a múlt megszüntetésére, Beszélő Online, 2002. 7. évfolyam, 4. szám <http://beszelo.c3.hu/cikkek/magyarorszag-es-a-holokauszt> (A letöltés időpontja: 2016. október 30.)

4 Interjú Chava Lustiggal

„...hazautazott és azt tette, amit ebben a helyzetben tenni lehetett: várta őket. Végül is csak az egyik lánya, Lilly érkezett vissza Auschwitzból. Majdnem kopaszon, testi-lelki roncs, árnyéka önmagának. [...] Sokkal később, majdnem egy év múltán jött meg Pali anyja, Szerén néniem.”⁵

Azon zsidók, akik a holokauszt előtt büszke zsidónak, de még büszkébb magyarnak tartották magukat, csalódottságuk hatalmas volt. Nem volt ritka, hogy aki a koncentrációs táborokban életben maradt, nem akart visszatérni anyaországába, amely kiszolgáltatotta őt. „Ahol meg vagy győződve, hogy te magyar vagy. [...] Elvisznek mindenkit, bezárnak gettóba, mindent elvesznek. És most nem a háborúról beszélek, hanem rólunk, zsidókról [...] Ahol nem vettek minket emberszámba, [...] nincs ott egy perc maradnivalóm sem.”⁶

A véskorszak után szinte nem volt olyan zsidó família, aki ne gyászolta volna valamely hozzátartozóját. A gyökérvésztettség, a családi diaszpórák megritkulása, elvesztése szintén hatalmas befolyásoló tényező volt az ország elhagyásának fontolóra vételénél.⁷ Érthető okokból az ország újjáépítésben sem akartak részt venni azokkal az emberekkel, akik a háború előtt vagy alatt megfosztották őket vagyonuktól, ingóságaitól. Másrészt Izrael állam megalakulásának gondolata, mely a társadalmi veszteségeket, a család és az egzisztencia elvesztését a kivándorlók számára pozitív tartalommal töltötte meg, megadta nekik az összetartozás és összetartás érzésének lehetőségét.⁸ A deportálás elszakította a zsidó embereket a korábbi nemzeti kötődéseiktől. Azzal a nagy megrázkódtatással szembesültek, hogy őket nem tekintik teljes jogú állampolgárnak saját országukban. A táborban csak egyetlen kötődés, kapocs, identitás maradt számukra a zsidóságuk. És nem csak vallási alapon, hanem a szekularizált életben is. Holott, a táborban nem is tudtak beszélni egymással a különböző országokból érkező zsidók, hiszen eddig más nyelv, kultúra, szabályok, körülmények között éltek. Tehát ezen emberek számára a zsidó identitás már teljesen más tartalommal töltődött meg.⁹ Túlélve a holokausztot, fogékonyak lesznek egy önálló zsidó

állam gondolatára, ahol a korábbi kötődésekhez képest, a legvégsőnek maradt, legmélyebbé váló identitás köti össze a sok helyről érkező zsidókat. Így saját lehetőségeiket mérlegelve a második világháború után életben maradt magyar zsidóságnak el kellett döntenie, hogy érdemes-e, helyes-e és tud-e tovább a magyar társadalomban élni vagy sem.¹⁰

A KIVÁNDORLÁS LEHETŐSÉGE

Több út állt a kivándorlók előtt, mellyel kijuthattak Palesztina földjére, de a legfőbb szervező és megvalósító a második világháború után a cionista mozgalom volt, mely 1945-ben erősödött meg igazán. Fontos feladatuknak tartották a hitközségi iskolahálózat fejlesztését, a vallásgyakorlattal kapcsolatos újításokat, de a háború után ételt is osztottak. A legfontosabb és legmeghatározóbb szerepük azonban a zsidóság kivándorlásának megszervezése és megvalósítása volt, amely során az elsődleges cél Palesztina, majd a független állam kikiáltása, 1948. május 14. után pedig már Izrael volt.¹¹ A cionista mozgalom teljes létszáma (a bejegyzett tagok alapján) 1948-ban közel 15 000 fő volt.¹² A benne aktívan résztvevő fiatalok többsége fő céljaul tűzte ki, hogy Palesztinába, az „ősi földre” vándoroljon. A későbbi beilleszkedést elősegítve a mozgalom táborokat működtetett, ahol a fiatalokat felkészítette, és átképezte a távoli telepes életre. A táborok működéséhez szükséges anyagiak meghatározó részét az American Joint Distribution Committee biztosította. Itt az állattartással és a mezőgazdasággal kapcsolatos fontosabb ismereteket sajátíthatták el, hogy megérkezésük után a kibucokban¹³ is helyt álljanak.¹⁴ Chava Lustig a cionista mozgalom keretein belül közel 2 évig mezőgazdasági képzést kapott, ahol tehenészetet tanult. Ezen kívül a kivándorlás utáni lehetséges háborúra is felkészítették, kurzusok keretében sajátíthatta el a fegyverhasználat alapjait.¹⁵

10 Karády, 1984. 85.

11 Uo. 94–96.

12 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. II. köt. (1849-től a jelenkorig), Pozsony, 2012. 936.

13 Izraelben az önálló mezőgazdasági település alapformája

14 Komoróczy, 2012. 937.

15 Interjú Chava Lustiggal

5 Avri Róbert Shacham: Itthon-otthon. Szeged 2004. 40.

6 Interjú Chava Lustiggal

7 Karády, 1984. 97–99.

8 Uo. 96.

9 Stark Tamás: Zsidóság a véskorszakban és a felszabadulás után (1939–1955), Budapest, 1995. 95.

A cionista mozgalom nem csak a felkészítésben, de a kijutásban is segítséget nyújtott azoknak, akik az alija¹⁶ lehetőségével élni szerettek volna. A háborút követően a palesztinai cionista pártok, intézmények küldöttei (sliachok) érkeztek Magyarországra és kezdték el szervezni a kivándorlást, sokszor illegálisan. A határok átlépésénél az adott országok cionista szervezetei nyújtottak segítséget, melyek egy nagyon jól működő rendszer egységei voltak és az út elejétől a végéig igyekeztek biztosítani a védelmet és hasznos információkkal látták el a kivándorlókat. A kezdetekben a Budapest–Sopron–Wiener Neustadt útvonalon hagyták el az országot és folytatták útjukat valamely tengeri kikötő felé (fő célpont Olaszország volt), de később már a Szabadka–Zágráb irányt is igénybe vették.¹⁷ Chava Lustig erről így számolt be: teherautóval Magyarországról átvitték őket a határon Bécsbe, ahonnan folyamatosan a mozgalom segítőinek, a helyi cionistáknak az utasításait követték. Az Alpokon keresztül Olaszország felé gyalogoltak, ahol mindig figyelniük kellett, hiszen illegálisan tartózkodtak a területen. Ha a hatóságot megtalálják, visszatoloncolják őket a kiinduló országba, mivel Nyugat-Európa országainak szinte mindegyikében szigorú bevándorlási törvény volt érvényben.¹⁸

A háború utáni közvetlen években a kivándorlás gondolata főleg a fiatalabbak körében volt népszerű. Ennek legfőbb oka, hogy a vészkorszakot, a deportálást, a háború utolsó hónapjait nagyobb eséllyel az erősebb és egészségesebb fiatal generáció élte túl, így a zsidó populációban a háborút követő években az átlagosnál nagyobb volt ezen korosztály aránya. Szintén az említett csoport kitelepülését erősítette az, hogy saját családdal még nem rendelkeztek, így sokkal mobilisabbak voltak, mint a nagyobb családot eltartó idősebb generációk. Illetve a társadalomnak ez az a része, amely leginkább képes az emigrációval járó terheket elviselni. Az a hosszú távú befektetés, amely egy társadalomba való sikeres beilleszkedéshez és boldoguláshoz szükséges, mint például az új

kapcsolati rendszerek kialakítása társadalmi, gazdasági és kulturális területen, sokkal valószínűbb, hogy a fiatalok esetében megtérül. Az említett tény az is megerősíti, hogy a cionista szervezetek, mint az elvándorlás főszervezői főleg azokat a fiatalokat gyűjtötték össze, akik részben vagy egészben elvesztették családjukat. Az idősebb generáció inkább az egzisztenciális szempontokat tartotta előrébb valóknak, így sokan a biztos maradás mellett döntöttek. Befolyásoló tényező volt még, hogy a cionizmus a hagyományosabb értékeket képviselő polgárság tagjai számára kevésbé volt vonzó. Sokuknak maradt tőkéje vagy visszakapta vagyona egy részét, valamint szak tudásuk révén könnyebben vissza tudtak illeszkedni a társadalomba. Számukra a palesztinai bizonytalan kibuc-élet kevésbé tűnt jó alternatívának.¹⁹

A kivándorlási hullám a háború alatt és az azt követő években magasabb volt (1939–1945: 4 400 fő), azonban 1947-re ez a szám csökkent (1946–1947: 1 900 fő).²⁰ Ennek oka nagy valószínűséggel az volt, hogy a vészkorszakot túlélő zsidóság helyzete optimalizálódott, és elkezdtek építeni új életüket a gazdaságilag lassan erősödő Magyarországon, így a kivándorlás lehetősége már kevésbé jelent meg, mint alternatíva. A holokauszt utáni csalódottságot, a család megritkulását, az egzisztencia elvesztését felváltotta egy másfajta motiváció, mely kivándorlásra ösztönözte a magyar zsidóságot. Ez a diktatúra fokozatos kiépülése, az állampolgári jogok korlátozása, a magántulajdon államosítása, a polgári rétegek fokozódó üldözése, illetve Izrael állam megalakulása volt, mely ismét növelni kezdte a kivándorlók létszámát (1948: 3 800 fő, 1949: 6 844 fő).²¹

PALESZTINA (IZRAEL), MINT FŐ CÉLPONT

A második világháború kitörésétől kezdődően a Palesztinában élő cionisták elsődleges célja volt, hogy létrehozzák saját államukat, azonban a terület tényleges birtokosa Anglia volt, amely az ország létrejöttét nem támogatta. Még 1946-ban is meghatározták a bevándorlási kvótát, mely havonta maximum 1 500 fő új telepes számára engedélyezte a belépést Palesztina területére. Ennek érdekében

16 Zsidó származásúak Izrael államba (1948. május 14. előtt Palesztinába) történő letelepedése

17 Erdei András: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955) – Befejezetlen múlt, Beszélő Online, 2004. április, 9. évfolyam, 4. szám, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-magyarorszag-i-zsidosag-migracioja-1945%E2%80%931955> (A letöltés időpontja: 2016. október 23.)

18 Interjú Chava Lustiggal

19 Karády, 1984. 107–108.

20 Stark, 1995. 102.

21 Uo. 94.

igyekeztek megakadályozni az illegálisan érkező zsidók bevándorlását.²² Mivel többségük tengeri útvonalon érkezett, a kikötők őrzése kiemelt szerepet játszott. Több hajót visszafordítottak, Ciprus felé irányítottak és internáló táborokba zártak vagy elsüllyesztettek több száz zsidó menekülttel a fedélzeten. Voltak azonban, akik az angolokat kijátszva, titokban szálltak partra.²³

A Szovjetunió, Sztálinnal az élen, még a brit mandátum alatt is támogatta Izrael létrejöttét, hogy Anglia befolyását csökkentse a közel-keleten, illetve az újonnan létrejövő államban egy új szocialista szövetségest látott. E kapcsolat látszólagos fenntartására Palesztina is törekedett, hiszen igényt tartott a szovjet blokk országaiból érkező zsidó bevándorlókra is. A másik nagyhatalom, az Egyesült Államok Roosevelt halála után Truman taktikai okok miatt sürgette a zsidó állam megszületését, hisz a közelgő választásokon számított a tehetős amerikai zsidók segítségére. 1947-ben az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése külön arab és zsidó államok mellett tette le voksát.²⁴ Az arabok ellen vívott harcok és az angol mandátum lejárása után, 1948. május 14-én David Ben-Gurion felolvasta a Függetlenségi Nyilatkozatot és kikiáltotta Izrael függetlenségét. Az új független ország már szabadon beengedhette a menekült zsidókat, hajójuk szabadon kiköthettek az országban. Izrael elsőrendű politikai célja az új bevándorlók, az aliják²⁵ összegyűjtése volt.²⁶ Az épülő állam alacsony kritériumokat támasztott, a letelepedési engedély kézhezvételéhez elég volt, ha anyai ágról igazolni tudta zsidó származását. Ez rövid időn belül a fiatal ország népességének növekedéséhez vezetett.²⁷ A függetlenség kikiáltásakor az ország lakossága közel 650 000 fő volt, 10 évvel később ez a szám már megközelítette a 2 millió főt.²⁸

Izrael állam megalakulása után az ország építéséhez, az embertömegeken kívül, nemzetközi elismerésre és pénzre volt szükségük. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió után az európai és Európán kívüli országok is lassan elismerték az önálló államot, 1949-ben pedig már az Egyesült Nemzetek Szervezetének tagállamává választották. Pénzügyi támogatásban sem volt hiány, melyet a világ különböző pontjain élő módosabb zsidók, a cionista szervezetek, a német jóvátétel és az amerikai bankok kölcsönei biztosítottak.²⁹

Magyarországról a legális kivándorlásra való jelentkezést először a kerületi, majd a hitközségi bizottságok véleményezték, a legfőbb szempontok között vizsgálták a család nagyságát, anyagi helyzetét és életkori átlagát. A teljesen pozitív elbíráláshoz az útlevél mellé csatolni kellett a szállító hajótársasággal kötött szerződést is.³⁰ Véltetően a hosszadalmas procedura és a bizonytalan végeredmények miatt az illegális határátlépők száma és a cionista mozgalom aktivitása is megnőtt.³¹ A hatalmi pozíciót betöltő személyek tisztában voltak az illegális kivándorlással, mely felett sokszor szemet is hunytak. Az esetek többségében ennek nem elhanyagolható anyagi okai voltak: a kivándorló után itt maradó, állam által felhasználható gazdasági eszközök, létesítmények, ingatlanállomány, illetve a tisztázatlan kárpótlások ügye. Ezen kívül fontos megemlíteni, hogy ebben az időszakban Sztálin bízott abban, hogy a létrejövő zsidó állam a Szovjetunió szövetségese lesz. Magyarországot és az elvtársakat a felsőbb érdek arra kényszerítette, hogy nagyobb fennakadások nélkül engedélyezzék az illegális kivándorlást, a megvesztegetés eszközéről sem megfélemlítve. Így 1948-ig a kivándorlás lehetősége nyitva maradt a magyar zsidóság számára.³²

A szovjet politika megváltozása, mellyel az antiszemitizmus és az Izrael-ellenesség felerősödött, a cionista mozgalmat felszámolták, a magyarországi diktatúra jogfosztó intézkedései nyomán egyre nehezebbé vált a zsidók kivándorlása is.³³ A fiatal állam, Izrael tárgyalásokat kezdeményezett Magyarországgal

22 Johnson, Paul: A zsidók története. Budapest, 2011. 625–631.

23 Stark, 1995. 93.

24 Johnson, 2011. 625–631.

25 Zsidó származásúak Izrael államba (1948. május 14. előtt Palesztinába) történő letelepedése

26 Komoróczy, 2012. 966–967.

27 Erdei András: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955) – Befejezetlen múlt, Beszélő Online, 2004. április, 9. évfolyam, 4. szám, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-magyarorszag-i-zidosag-migracioja-1945%E2%80%931955> (2016. november 6.)

28 Raj Tamás: Izrael állam és a modern zsidóság <http://www.zido.hu/tortenelem/modern.htm> (A letöltés időpontja: 2016. november 1.)

29 Szabó Csaba: Dokumentumok a zsidó kivándorlás történetéhez (1948–1953). 157–158. Levéltári közlemények, 75. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKozlemenyek_75/?pg=0&layout=s (A letöltés időpontja: 2016. november 17.)

30 Erdei András: i. m.

31 Stark, 1995. 94.

32 Erdei András: i. m.

33 Komoróczy, 2012. 976–980.

a diplomáciai csatornák felhasználásával. A magyar vezetés elvileg támogatta a kivándorlást, azonban ezt feltételekhez kötötte. Izrael 1949-es kérését, miszerint 50 000 fő magyar zsidó befogadását tervezné, a magyar vezetés nem támogatta. Az 1949. október 20-án megkötött szerződés értelmében évente 3 000 fő kijutását engedélyezte Magyarország. Az elbírálásnál azok élveztek előnyt, akik rokonai már 1949 előtt letelepedtek Izraelben, illetve preferálták az 55 év feletti személyeket. A 3 000 főn felül még engedélyezték a már feloszlott cionista szervezetek vezető pozícióit beöltők kivándorlását, melyet 40 főben határoztak meg. Magyarország anyagilag jól járt, hiszen térítést kapott a kiengedett személyek után. A két ország közötti szerződésben meghatározott alacsony kivándorlási számok mellett a kijutás megszervezése és végrehajtása is a szükségesnél több időt vett igénybe. 1948-ban 3 463, 1949-ben 6 844, 1950-ben pedig már jóval kevesebb 2 732 fő vándorolhatott ki Izraelbe az állam engedélyével. 1950 nyarára az ország minden határszakaszát lezárták, illegális kivándorlásra aligha volt lehetőség, így az egyetlen lehetőséget a diplomácia jelentette.³⁴

A fiatal országba áramló bevándorlók többsége a holokauszt utáni Európából, illetve a környező arab országokból érkezett. Azonban szerte a világban csalogatóvá vált az újonnan megalakult Izraelbe vándorlás gondolata. Az állam segítette és anyagilag támogatta a több, különböző országból érkező és eltérő kultúrájú zsidókat, de ehhez elengedhetetlen volt, hogy a bevándorló is mindent megtegyen beilleszkedése érdekében. A héber nyelv elsajátítása kulcsfontosságú volt és sok esetben a kibuc-élet miatt új foglalkozást kellett tanulniuk. Ezen kívül több visszatelepülés kérelemnél megjelenik az új klímához való alkalmazkodás problémája is.³⁵ Akik ezen nehézségekkel nem tudtak megküzdeni, sokan visszavágytak szülőhazájukba. Azonban számos kivándorló életútja, akik az új hazába érkezve megküzdöttek a

beilleszkedés sokszor több éves nehézségével, a héber nyelv megtanulásával és az új szakma elsajátításával, az identitás kérdésével, jól példázza, hogy lehetett új életet felépíteni Izraelben a vérszakszak után. Fontos azonban kiemelni, hogy ezeket nem lehet kizárólagosan tárgyalni, minden életút egyedi.

Deutsch Péter tizenegy évesen vándorolt ki Izraelbe, s az új élet lehetősége feloldotta Magyarországhoz való kötődését. Olyannyira, hogy évtizedek óta nem beszélte régi anyanyelvét, a magyarsághoz való kötődésének szinte egyetlen bizonyítéka a magyar útlevele.³⁶

Chava Lustig csalódottsága hatalmas volt a holokauszt után. Az izraeli új élet a kezdetekben embert próbáló feladatok elé állította. A kezdeti kibuc-életből kiválva Cfat városába költözött, hogy az új nyelvet elsajátítsa és továbbtanuljon. Később speciális igényű gyerekek tanításával foglalkozott. Ma már az izraeli társadalom teljes értékű tagjának érzi magát. A magyarságával kapcsolatos keserűség azonban benne él, gyermekeinek szánt szándékkal nem tanította meg a magyar nyelvet.³⁷

Rónai András híres magyar gyerekszínész volt, aki a több éves kibuc-élet és a héber nyelv elsajátítása után visszatérhetett eredeti szakmájához, a színészethez. Az új hazában megtalálta számításait, de magyar identitását nem feledte, igyekezett a két ország közötti kulturális kapcsolatokat fejleszteni, s amikor tudott szülőföldjére látogatott.³⁸

Avri Róbert Shacham érzései vegyesek. A magyar nép iránt nem érez haragot, ugyanakkor nem tudta elfelejteni zsidóság ellen elkövetett bűnöket. A kivándorlása után, amint tudott Magyarországra látogatott, imádja Magyarországot, Budapest pedig a legszebb város a szemében. Magát már izraelinek vallja, de el nem feledhető kötelék fűzi Magyarországhoz.

36 Interjú Deutsch Péterrel

37 Interjú Chava Lustiggal

38 Kiálts rám! S fölkelek! Tanulmánykötet a holokauszt 70. évfordulója alkalmából. Szerk. Pécsi Tibor, Szobota István. Budapest, 2014. 50–51.

34 Uo. 976–979.

35 Szabó Csaba: i. m.

A következőkben szeretnék tájékoztatást adni azokról a tapasztalataimról, amelyeket az elmúlt néhány évben a holokauszt iskolai feldolgozásának helytörténeti szempontok felhasználásával készített tartalomfejlesztési munkám során szereztem. Az összegzés elsősorban arról ad képet, hogy milyen lehetséges új tartalmak jelenhetnek meg a holokauszt témakörének tanítása során.

Kovács Benedek

Összefoglaló a holokauszt iskolai feldolgozásának tapasztalatairól a szentesi Zsoldos Ferenc Középiskolában

Tapasztalataim összegzése annál is inkább fontos, mert a holokausztról való tanítás igen érzékeny terület, társadalmi, sőt politikai viták kereszt-tüzében áll, s a pedagógusok ezt a munkát egy-egy iskolában egyfajta misszióként végzik, miközben a pedagógiai célok eléréséhez a pedagógusoknak szilárd, biztonságos környezetre lenne szükségük. Ennek megteremtésében komoly segítséget jelenthet a helytörténeti szempontokra épülő tananyag és a hozzá tartozó tartalmi és módszertani ajánlások bemutatása, amelyek a téma tanítására vállalkozó pedagógusok egyéniségeihez, elvárásaihoz, és az iskola valóságához is adaptálhatóak.

A HOLOKAUSZTRÓL VALÓ TANÍTÁS KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI AZ ALAPTANTERVVEL

A holokauszt történetének tanítása ugyan eddig is része volt az iskolai tananyagnak, de helytörténeti vonatkozásban feldolgozva a hetven évvel ezelőtti események a tanulók számára az érzelmi érintettség kialakítása által jobban átérzhetővé, megérthetővé válhatnak. A holokauszt történetének tanítása nem divat, hanem egy olyan eszköz, aminek használata összhangban áll a Nemzeti Alaptanterv szinte minden fejlesztési területével és nevelési céljával:

az erkölcsi neveléssel, a hazafias és nemzeti öntudatra való neveléssel, az állampolgárságra, demokráciára neveléssel, az önismeret és a társas kultúra fejlesztésével, a mások iránti felelősségvállalás, az önkéntesség erősítésének elősegítésével, a médiatudatosságra neveléssel, valamint a tanulás tanításával is. Az osztályfőnöki, az erkölcstan órák és a szakkörök részeként a felelős állampolgári gondolkodás kialakítása mellett alkalmazható a tanulók olyan kompetenciáinak fejlesztésében is, amilyen a kritikai gondolkodásra és az előítéletmentes gondolkodásmódra nevelés. Mindemellett a holokauszt témakörének iskolai feldolgozásában a helytörténeti aspektus tovább bővíti az egyéni kíváncsalmaknak, helyi igényeknek való megfelelés lehetőségét is. Ezáltal meghaladja azt a törekvést, amely eddig az oktatási anyagok kialakításában jellemző volt, vagyis, hogy ezeket a tananyagokat először is az egyes nemzetek

nyelvén, az egyes országok egyedi kívánalmai szerint elérhetővé kellett tenni. Hangsúlyozandó, hogy ez előbbi megközelítés nem az utóbbi versenytársa, hanem inkább annak szükségszerű folyamánya és egyben eredménye annak a munkának, amit például a Yad Vashem Intézet munkatársai az ország-specifikus tananyagok elkészítésével megkezdték. A helytörténeti emlékek emellett fokozzák a tanulók érintettségének érzését, általuk a tanulók megidézhetik a régmúltat, személyes kapcsolatba kerülhetnek a zsidó tradíciókkal, majd élményeiket iskolatársaikkal megosztva, más diáktársaik is autentikus forrásból ismerhetik meg városuk történetének egy részét. A honismeret ezáltal előmozdítja a tanulók szűkebb hazájához, lakóhelyéhez, lakóhelyének kisközösségeihez való kötődését, vagyis elősegíti a tanulóknak a lokálpatriotizmus kialakulását.

KAPCSOLÓDÁS MÁS TANTÁRGYAKKAL, TANTÁRGYKÖZISÉG

Az elmúlt évtizedben szerencsésen esett egybe az oktatáspolitikai által szorgalmazott keresztntanervi kompetenciák fejlesztésnek és a tantárgyközi tanítási gyakorlatnak az előmozdítása azzal az integratív

megközelítéssel, amelyet a holokausz tanítására szervezett pedagógus továbbképzések képzési programjaival a Holokausz Emlékközpont, a Centrópa Alapítvány, vagy a Zachor Alapítvány képvisel. Ezeknek a tényezőknél a hatására már a pedagógusok sem elszigetelt tartalomként kezelik ennek a tananyagnak az iskolai feldolgozását, hanem tudatos igényként fogalmazzák meg a más tárgyakhoz való kapcsolódást. Ezért a közoktatásban jelenleg nincs is olyan törekvés, hogy a holokausz történetének tanítását be kellene olvasztani valamely másik tárgyba, mivel mindenki felismerte a téma oktatásában rejlő kivételes, máshol kevésbé valóra váltható lehetőségeket. – Érdemes ezen a ponton azonban megjegyeznünk, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektorának kezdeményezése nyomán a felsőoktatásban van arról szó, hogy a holokausz történetét a bölcsészettudományi karokon kötelező kurzusként bevezessék. A hírek szerint a Pázmányon önálló tárgyként, az ELTE-n egy antirasszista tantárgy részeként.

A közoktatást illetően a holokausz történetének oktatása iránt elkötelezett pedagógusok a tananyag tantárgyi struktúrában való elhelyezésről teljesen szabadon dönthetnek. Egyes iskolákban a téma tanítása integratív lehetőségként jelenik meg, míg másokban szorosabban kötődik egy-egy tantárgyhoz a tananyagot készítő pedagógusok vérmérsékletének, pedagógiai céljainak függvényében. Ez a fajta szabadság nagyon megtermékenyítően hat a tananyagok készítésre, hiszen ma már rendkívül nagy számban lelhetjük fel a témához kapcsolódó tananyagokat, óraterveket, cikkeket és beszámolókat a korábban említett képzési központok honlapjain. Ennek ellenére, ha a holokausz tanítására az integráció lehetséges eszközeként tekintünk, akkor a tananyagok készítése során komoly feladatot jelent a különböző tantárgyterületek elkerülhetetlen összefogása.

A huszadik század történelmi eseményeiről ma-napság már elképzelhetetlen az elbeszél történelem, az ún. oral history, használata nélkül tanítani. A tananyag módszertanának szerves részét alkotják azok a videofelvételek, amelyek a felidézett események korszakának viszonyait részletekbe menően tárják fel. Az elbeszél történelemmel szemben általában kritikaként hangzik el, hogy szubjektív, mert a visszaemlékező szemszögén és attitűdjén keresztül

ad betekintést egy korábbi időszak eseményeibe, amihez még hozzáadódik az is, hogy a szemtanúk az eseményeket csak lokális vonatkozásaikban ismerik és emiatt az oral history általános következtetések levonására csak korlátozottan alkalmas. Az általam megírt tananyag készítése során nagy szerencsémre az egykori események felidezéséhez olyan szemtanút ismertem meg Józsa László kunszentmártoni pedagógus és helytörténész személyében, aki hivatásánál fogva az egykori situációkat, hangulatokat az adott időszak társadalmi viszonyainak pontos ismeretében tudta rekonstruálni.

Mivel iskolánkban sok roma tanuló is van, különösen fontosnak tartottam a kirekesztés, a rasszista megnyilvánulások, a diszkrimináció témáit a nevelési munkámba integrálni. A holokausztal kapcsolatos iskolai foglalkozásokat nemcsak történelmi ismeretek oktatásának tartom, hanem az állampolgári ismeretekkel, etikával, társadalomismerettel kapcsolatos nevelés eszközeként is. A holokausz témakörének órai feldolgozásánál mindig azt tartottam szem előtt, hogy a diákok ne az egyébként jól ismert történelem órai adatok és tárgyilagos ismereteket színvonalas feldolgozását kapják, hanem azt is, hogy érzelmileg is képessé váljanak a téma befogadására. Az érzelmi élnéki-tés legjobb módjának azt találtam, ha a tanulók az egyes emberek személyes emlékein keresztül ismerik meg a rasszizmus, a diszkrimináció működését. Ezért, amikor értesültem a Melamed Múlt tanítói című pályázatról, feladatommak éreztem, hogy a holokausz 70. szomorú évfordulójához érve részletesen feltárjam az egykori zsidó iskola történetét és felelevenítsem a zsidó iskola padjait egykoron koptató diákok és tanáraik emlékét, akik után szinte hírmondó sem marad. Már csak azért is megilleti őket a megemlékezés, mert életkorukból kifolyólag ezeknek a gyermekeknek volt a legkevesebb esélyük túlélni a koncentrációs táborok borzalmait. A szentesi zsidó iskola diákjainak sorsa nem választható el sem a szentesi zsidóság, sem a magyar zsidóság történetétől, s így hazánk történetétől sem, és szorosan kapcsolódik korunk társadalmi folyamataihoz is. Ezért, amikor számba vesszük a holokausz történetének iskolai feldolgozása miéértje mellett szóló érveket, felsoroljuk a rasszizmus és az antiszemitizmus elleni fellépés fontosságának szempontjait is.

MIT TANÍTSUNK A HOLOKAUSZTRÓL?

Az általam készített tananyag¹ újszerűségét az adja, hogy az iskolai feldolgozás során a mondanivalót kifejezetten a helyi vonatkozások felől közelítjük meg: megismerjük az egykori szentesi izraelita népiskola és a szentesi zsidó közösség történetét. A tartalom szempontjából a tananyag főbb részei a szentesi zsidóság története, a tanulás és az iskola jelentősége a zsidó kultúrában, a szentesi izraeliták iskolájának történetéből áll. A izraelita népiskola történetét a kutatás során megismert források három fő részre, három fontos időszakra osztják, amelyeket a népiskola történetének feldolgozásában mi is megtartottunk és követtünk. A tananyag tartalmi kiválasztásakor a helyi vonatkozások mellett arra törekedtem, hogy az információk széles körű ismereteket nyújtsanak a tanulók számára és tágabb kontextusban is értelmezhetőek legyenek. A helytörténeti aspektus ezáltal nem leszűkíti, hanem elmélyíti ismereteiket. A szentesi izraelita iskola történetének feldolgozásával olyan összefüggésekbe hoztam a tananyagot, amely számukra jól ismert, életkoruknak megfelelő, ezáltal motiváló az erkölcsi és a filozófiai kérdések továbbgondolására. A tartalom meghatározásában mindemellett kiemelt szempont volt még, hogy megőrizsem az áldozatok emlékét, és rámutassak a történekek jelenkori összefüggéseire.

HOGYAN TANÍTSUNK A HOLOKAUSZTRÓL?

A szentesi izraelita népiskola történetének tanórai feldolgozásához készített munkám harmadik egységét a holokauszt helytörténeti vonatkozásainak bemutatásához tartalmaz mintákat. Ezzel a fejezettel a „hogyan” kérdés megválaszolásához mutatok be lehetőségeket. Lényeges kritériumnak tartom, hogy ne kizárólag a holokauszttal kapcsolatban beszéljünk a zsidókról. A szakközépiskolai, szakiskolai diákjaim jobbára semmi előismerettel nem rendelkeznek a zsidóságról, ezért fontosnak tartom, hogy a holokauszt eseményeit a történelmi összefüggésben kell tanítani, be kell mutatni a zsidók életét a holokauszt előtt és után, és világossá kell tenni, hogy a zsidóságnak

hosszú történelme és gazdag kultúrája van. A feladatok kialakításánál tekintettel kell lenni a gyerekek érzékenységére, a megbotránkoztatásuk vagy a megrémítésük nem lehet eszköz. Arra is figyelni kell, hogy se az áldozatokkal, se az elkövetőkkel ne azonosuljanak, de legyen módjuk megismerni az áldozatok különféle reakcióit és az ellenállás különböző módjait.

A tanórai feldolgozásnál használt módszerek közül szeretném kiemelni a diákok aktivitására épülő foglalkozás vezetés és a társtanítás technikáját. Ehhez szervesen kapcsolódik, hogy a tananyag tartalmi szempontból nem pusztán helytörténet, hanem a mindennapi életben is átélhető dilemmák, erkölcsi kérdések feldolgozására irányul.

Az érzelmi érintettség kialakításában kiemelt szerephez jut a honismeret. Napjaink globalista fogysztói kultúrájában nincs helye a régi históriáknak, a mulandóságát legyőzni törekvő ember akarata az állandóságra azonban megvan a tanulóinkban is. Ezért a helytörténet, ami által a diákok maguk is egy nagyobb közösség történetének részévé válnak, hamar felkelti érdeklődésüket. Az egyes emberek, családok történetén keresztül bemutatott helytörténet megismerésében elsődleges szerepe van az elbeszélte történelemnek, aminek eszköze a másik iránti odafigyelés.

Tananyagfejlesztési munkám tartalmilag a „miért – mit – hogyan” tanítsunk a holokausztról kérdései köré épül. Ebben a munkámban a holokauszt történetének eseményeit helytörténeti szempontokat felhasználva közelítem meg tananyagga formálva az egykori szentesi izraelita népiskola és a környékbeli zsidó közösségek történetét. A tananyag gyakorlati alkalmazásának módszertani alapvetései mellett a dolgozatom felöleli a tanórai feldolgozáshoz tartozó óravázlatokat is, amelyek bemutatásához a legmodernebb eszközöket veszem igénybe. A helytörténeti vonatkozások ismertetésében fontos szerephez jut az általam felvett videóinterjúkon keresztül az elbeszélte történelem, az „oral history”. A tanulók téma iránti érzelmi érintettségének kialakításában pedig a honismeret bevonása segít elérni azt a pedagógiai célt, amit dr. Lénárd Sándor az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának tanszékvezetője a „valahová tartozás élményének kialakításaként” határoz meg. A fiatalság természetes tulajdonsága a beilleszkedési vágy valamely közösségbe. A helytörténet bevonása által a diákok maguk is egy nagyobb közösség történetének részévé válnak, ami rendkívül motiválja őket a megismerésre.

1 A holokauszt iskolai feldolgozásához készített munkám megtekinthető a szentesi városi könyvtár digitális adatbázisában a <http://ekonyvtar.vksz.hu:80/?docId=39390> címen.

A HOLOKAUSZT ISKOLAI FELDOLGOZÁSA ÉS A PEDAGÓGIAI MUNKA HATÁSA

Tartalomfejlesztési munkám során a holokauszt iskolai feldolgozását a „miről – mit – hogyan” hármas egységét szem előtt tartva alakítottam ki. Az órai tananyagok elkészítésekor a holokauszt történetébe való betekintés és a holokauszttal kapcsolatos új ismeretek átadása mellett kiemelt célom volt, hogy felhívjam a figyelmet a visszacsatolás és a reflektálás fontosságára.

A visszacsatolás azáltal valósul meg, hogy a megszerzett új ismereteket a tanulók össze tudják kapcsolni saját környezetük, életük eseményeivel. Ezt olyan témák használatával igyekeztem elérni, amelyek számukra ismertek, ugyanakkor reakcióra, állásfoglalásra késztetők. A reflektáláson magát a nevelési célt, a tananyag elsajátítása által eredményezett lelki változást értem. A nevelési cél a tanulókból kiváltott reakciókban ölt testet, amikor közösségeikben mások iránt nyitott, elfogadó és támogató viselkedést mutatnak.

Az elmúlt három évben a holokauszt tanításához kapcsolódó oktató és nevelő munkám nemcsak a tanulóimat, de engem is értékes új tapasztalatokkal ajándékozott meg és számomra a szakmai fejlődés kiváló eszközének bizonyult. Hozzá tartozik ehhez, hogy tevékenységemet iskolám vezetése is végig támogatta, hol a versenyekre, kirándulásokra történő utazás megszervezésével, hol pedig kötetlen munkaidő keretében szabad felhasználásával.

Tanítványaimat kezdettől fogva igyekeztem különböző pályázatokba bevonni. 2014-ben részt vettünk a Melamed Múlt tanítói című pályázaton, aminek eredményeként osztályommal meghívást kaptunk Budapestre a Magyarországi Autonóm Izraelita Hitközségtől.

Szép eredménynek tartottam, hogy a következő tavasszal megrendezett „Rég volt, hogy volt?” tanulmányi verseny megyei döntőjére egyedülként két csapatot is tudtam delegálni, akik közül az egyik nagyon szoros versenyben második helyet ért el a versenyen. A helytörténeti emlékek feldolgozása aztán az elmúlt tanévben is értékesnek bizonyult, mert sikerrel vettünk részt az „Üres padok” pályázaton, s most szeptemberben iskolánk – az országban legfeljebb tíz másik mellett – emlékjelet avathat a MAZSIKE felajánlásából.

Bár ezek az elismerések fontosak és lelkesítően hatnak az iskolai munkára, pedagógiai szempontból sokkal értékesebb a hozzájuk vezető út, vagyis tanulóink ismereteinek bővítése, megismertetésük a zsidó kultúrával, vagy a tanulmányi séták a szentesi zsidóság emlékeivel, valamint a tanulóimtól kapott visszajelzések, amelyekről nem készül hivatalos feljegyzés.

Az iskolai munka sikeréhez hozzátartozik az is, hogy eredményeim lelkesítően hatottak kollégáimra is, s egyik kolléganőm tantestületünkben második-ként 2015-ben kijutott a Yad Vashem Intézet jeruzsálemi továbbképzésére.

ÖSSZEGZÉS

A többlet, amely a holokauszt iskolai feldolgozását az iskolai élet többi területétől megkülönbözteti, a megvalósítás „hogyan”-jában rejlik. A holokauszt eseményeit nem lehet úgy tanítani, hogy kiragadjuk a magyarországi zsidóság történetéből. Ha így tennénk, nem maradna érzékelhető, hogy ezek a szörnyűségek egész közel hozzánk, saját szomszédjainkkal történtek, csak a pusztá, arc nélküli statisztikai adatok maradnának. Ez az oka annak is, hogy iskolai munkám során a szentesi népiskola történetét egy tágabb kontextusban mutattam be, amellyel apránként áttekintettük a holokauszt oktatásának legfontosabb témaköreit. Ezek kibontáshoz a bemutatott feladatok az órai feldolgozás egy-egy módját szemléltetik. Bár esetemben az érzékenyítés eszköze Szentes helytörténeti emlékeinek bevonása volt, a módszer könnyen adaptálható az ország bármelyik iskolájában, hiszen az ország minden táján éltek zsidók.

A felületes szemlélő felteheti azt a kérdést, hogy miért van szükség több tíz oldalon tárgyalni azt, amit egy félmondatba össze lehet foglalni úgy, hogy ennek még egyszer nem szabad megtörténnie. A válasz az, hogy itt egyáltalán nem csak erről van szó. Már csak azért sem, mert a holokauszt története nem ért véget a háborúval. Egyfelől folytatódott a Rákosi-rendszerben kiépülő terrorral, a kitelepítésekkel és a recski munkatáborral ideahaza és Izraelben a zsidó állam fennmaradásáért, megszilárdításáért folyó harcokkal. Egy szóval, a holokauszt a kitaszítottságból való visszatéréssel és újrakezdéssel a túlélők és leszármazottaik életében következményeivel ma is jelen van.

Másfelől azért sem ért véget, mert – ahogy azt az Európa-szerte felerősödő antiszemitizmus bizonyítja – a diktatúrák lelke túléli a generációkat és titokban visszalopódzva megmérgezi egy másik nemzedéket. Azonban a holokauszt után hetven évvel fellángoló zsidógyűlöletet már nem a keresztény szomszédok közé visszatérő túlélők által ébresztett szégyenérzet élteti. Az antiszemitizmus új hullámát Nyugat-Európában ma a szélsőséges iszlám támogatói gerjesztik, s szinte már nem telik el úgy nap, hogy ne kapnánk híradást vallási indítékból a zsidók ellen elkövetett atrocitásokról, vagy az iskolák és kórházak udvarából Izraelt rakétákkal támadók ne vádolnák a zsidó állam önvédelmi harcát genocídiumnak. Az európai politika láthatóan nehezen tud mit kezdeni a vallási szélsőségesekkel. A politikusok az erőszak kiszélesedésétől tartanak, ezért a lelkiismereti és vallásszabadság eszméjére hivatkozva, a támadások vallási indíttatását elhallgatják, a szélsőséges támadásokat egyéni elkövetőkként állítják be, mintha a tettesek környezetük és a társadalom áldozatai lennének. A demokratikus jogokat magától értetődőnek vevő közvélemény ezt szívesen el is fogadja, hiszen egy vallási háború Európában ma teljességgel elképzelhetetlennek tűnik. Emellett a társadalom perifériájára szorulás megnyugtatóan racionális magyarázatul szolgál a közvélemény számára arról, hogy mi váltotta ki az elkövetők gyilkos indulatát. Európa többségi lakosságának elődei nem tettek semmit, amikor a nácik meghurcolták a zsidó honfitársaikat, megsemmisítették őket, vagyonukat elrabolták, imaházaikat, boltjaikat felgyújtották. Az elmaradt segítségnyújtás miatti büntudatot ők egyszer már átélték, s most az ő utódaikat vajon nem ugyanaz a hozzáállás teszi ismét a gyűlölet újraéledésének néma szemlélőivé? Az izraelita népiskola történetének feltárása apránként összefonódott a szentesi izraelita hitközség egykori tagjainak emlékezetével. Ha lehet konklúziót levonni a helytörténeti emlékek kutatása kapcsán,

akkor az a szebb jövőbe vetett bizodalom, az önzetlenség és megbocsátás képessége, amelyről az áldozatok akár közvetlenül a halál árnyékában is tanúságot tettek, és ami számtalan túlélő visszaemlékezésében mindig magával ragad bennünket. A sok példa közül álljanak most itt dr. Vajda János, szentesi jogász és irodalmár sorai:

„Mert a föld elment, elment mielőtt eligényelték volna...² Eladtam: nem azért, hogy féltem az igényléstől. Tudom és érzem, hogy az én düllőmben, az én határomban nincs magyar, aki az én kis földemre áhítozott volna. De eladtam, mert féltem a gyűlölettől, amit a földek között született lelkek mindenkor éreznek az iránt, aki elvette tőlük azt, ami az övéké volt. Aki az én földemen dúratja a hantokat az ekével, ne érezze az én gyűlöletemet, s ne érezzek az iránt ellenkezést. Az a föld, amibe én hullattam verítéket, és amely felett Isten hullajtott áldást, én meg imádságot: legyen áldott, legyen boldog fészek magnak, embernek és otthonnak Isten fekete palatábláján. Óvja a sors fagytól, jégtől, szárazságtól: legyen a béke és az alkotás síkja, ahonnan kisarjadjon a magyar nép igazi lelke, és ez a lélek legyen virágjában is olyan áldott, tehetségekben színes, jóságban és jó szándékban gazdag, amilyen azoké, akik parasztnak nevezik magukat magyar földön.”

Vajda Jánost 1944-ben munkaszolgálatra vitték, ahonnan többé nem tért vissza. Bízunk benne, hogy Vajdának igaza van és az emberiség történelme a sok cikcakk, kanyar és kitérő ellenére egy mindenki számára boldogabb, igazságosabb jövő felé halad, aminek létrejöttéhez mindannyiunknak kötelessége hozzájárulni!

² Vajda a második zsidótörvény zsidó birtokok kisajátítására vonatkozó rendelkezésére céloz: „Zsidót az egyébként fennálló korlátozásokra tekintet nélkül lehet összes mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul vagy kishaszonbérletek céljára, átengedésére kötelezni.” (1939. évi IV. törvénycikk 16.§)

A NEMZETKÖZI ERŐTÉR ALAKULÁSA A GYŐZELEM NAPJAIG

Európában a jaltai tanácskozásig a világégés sújtotta térség hatalmi szerkezete átrendeződött. A győztesse vált angolszász–szovjet koalíció, a Három Szövetséges Kormány [a továbbiakban: Szövetségesek]

Zinner Tibor

Szembenézés¹

ennek eredményeit könyörtelenül kamatoztatták a vesztesekkel, a világháborút kirobbantó náci birodalommal és „csatlósáikkal” szemben. Horthy Miklós kormányzó küldöttei ugyan aláírták – Winston Leonard Spencer Churchill és Joszif Visszarionovics Sztálin ún. érdekszférás vagy százalékos megállapodása után² – alig 48 órával később, 1944. október 11-én a moszkvai előzetes feltételeket egy majdan megkötendő fegyverszünethez, az október 15–16-ai budapesti s országos események azonban azok hatályát elsodorták.³

1 A magyarországi németiség hetven évvel ezelőtt megindult kitelepítéséről Hódmezővásárhelyen, az Emlékpontban „A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazásáról” tartott konferencián fenti címmel, 2016. január 19-én tartott előadás szerkesztett, bővített változata. Témája nem öleli fel a kitelepítés történetét, hanem kizárólag azokat a nemzetközi és hazai összefüggéseket vizsgálja fel, amelyek végül a kitelepítéshez, illetve előtörténetéhez vezettek. Az előzetes részletes történetéről lásd [a továbbiakban: L.] Zinner Tibor: A magyarországi németek kitelepítése [a továbbiakban: Zinner 2004], Budapest [a továbbiakban: Bp.], 2004. Magyar Hivatalos Közlönykiadó! – A szerzővel a konferenciát követően tudatta az egyik jelenvolt, hogy miszerint noha 1946. január 19-ét tartják a kitelepítés kezdő időpontjának, az első szerelvényt azonban napokkal korábban, Bácsbokodról indult el.

2 Amíg Sztálin egyetértett Churchill 50:50%-os ajánlatával a magyarországi érdekeiket illetően, addig órákkal később a szovjet külügyi népbiztos, Vjacseszlav Mihajlovics Molotov már elérte az angol külügyminiszternél, Anthony Edennél, hogy ezt az arányt Moszkva javára, 80:20%-ra módosították.

3 Szakács Sándor – Zinner Tibor: A háború „megváltozott természetű” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948 [a továbbiakban: Szakács – Zinner], Bp., 1997. Génius Gold, 75. oldal [a továbbiakban: o.]

1944 őszétől a katonai győzelmekre alapozott, egyoldalú fegyverszüneti okmányok, a „jaj, a legyőzötteknek” szellemében behatárolták a hazai politikai erők kényszerpályáját előbb közelebbi és távolabbi környezetében, majd Magyarországon is, itt 1945. január 20-ától, a megszállók mozgásterének korlátlanlanságával, kényszerítőerejével, hatalmi eszköztárával.⁴ A „felszabadított Európáról” Jaltában kiadott „Nyilatkozatban” úgy fogalmaztak, hogy „a felszabadított népeknek” kell vállalniuk „a náciizmus és fasizmus utolsó maradványainak megsemmisítését és a maguk választotta demokratikus intézmények megteremtését”.⁵ A mindennapokban ettől utóbb úgy tértek el, ahogy a kivitelezők hatalmi helyzete alakult. Mi történt addig, amíg a Krím-félsziget üdülőhelyén elfogadott nyilatkozat ismertté vált?⁶

Kelet-Közép-Európa népeinek sorsáról a második világégés során a Szövetségesek 1941 decembere és 1944 októbere közötti tanácskozásain, tehát már évekkel Jalta előtt tárgyaltak, határoztak, majd ezt követték a Sztálin vezette Szövetséges Szocialista Szovjet Köztársaságok [a továbbiakban: Szovjetunió] további önkényeskedései. A moszkvai diktátor a pártjának és titkosrendőrségének uralma alá kényszerítettekkel szemben alkalmazott kegyetlen erőszakkal védte meg, majd valószínűleg meg totális rendszerét. A nemzetközi elszigeteltségből azért törhetett ki, mert a nemzetiszocializmus hatalomra jutását követően a francia, majd a brit diplomácia ellensúlyt keresett az egyre erőszakosabb Adolf Hitlerrel és körével szemben. A Kreml erős embere azonban előbb nem velük „üzletelt”, hanem az 1939. augusztusi, Molotov és Joachim von Ribbentrop által aláírt titkos paktum következményeivel elérte, hogy birodalma nyugati határait megváltoztathatta, mert elfoglalhatta Lengyelországot

4 Zinner Tibor: Az új hatalom kiépítése, különös tekintettel a politikai rendőrségre. Előadás a parlament felsőházi teremben 2014. szeptember 29-én a Megszállástól megszállásig konferencián. L. rövidítve: Zinner Tibor: A kizárólagos hatalomért folyt a harc, Magyar Hírlap, 2014. október 24.

5 Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény [a továbbiakban: Teherán...], Bp., 1972. Kossuth Könyvkiadó [a továbbiakban: Kossuth], 2. bővített kiadás, 166 és 183. o. Fordította Zalai Edvin.

6 Zinner Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra [a továbbiakban: Zinner 1985–1]. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84, Bp., 1985. Budapest Főváros Levéltára [a továbbiakban: BFL], 137–138. o.

és Románia keleti területeit, valamint a balti államokat. Finnország az önvédelmi harcával azonban megmentette magát.⁷

Az Egyesült Brit Királyság [a továbbiakban: Anglia] és Franciaország korábbi, 1934-től folytatott „megbékítési politikája” vezetett a müncheni egyezményhez 1938-ban,⁸ és a hadüzeneten kívül nem támogatták a lengyeleket sem 1939 szeptemberében. A második világháború poklából már majd két esztendő telt el, amikor vége szakadt az agresszorok együttmenetelésének, mert Hitler felrúgta a Kremllel kötött szövetséget, és 1941. június 22-én támadást indított vele szemben. Az angol kormányfő ekkor jelezte, hogy szövetkezni kíván a megtámadottal.

Az angolszászok közül előbb Churchill, majd Franklin Delano Roosevelt is „fokozatosan beletörődött abba, hogy a Szovjetunió megtartsa az 1939-es paktum révén szerzett hódításait, majd elfogadta, hogy az Elbától keletre eső területek szovjet érdekszférának fognak minősülni”. Azt követően, hogy Japán támadása után az Észak-Amerikai Egyesült Államok [a továbbiakban: Amerikai Egyesült Államok] is bekapcsolódott a világégés harcaiba, 1941. december 16-án Eden találkozott a szovjet vezetőkkel Moszkvában, szövetséggé kívánván alakítani újszülött háborús együttműködésüket. A generalisszimusz azt javasolta az angol külügyminiszternek, hogy kössenek egy titkos egyezményt, amelyben a szigetország „fogadja el a Szovjetunió 1941-es határait”. A vezető külügyér ezt akkor nem támogathatta, de utóbb mindent megtett Churchill és kormánya hozzájárulásának eléréséhez. Roosevelt azt remélte, hogy a harcok elültével majd le tudja beszélni Sztálint hódításairól, és a második világháború után hazájának meghatározó szerepe lesz a jövőt formáló tanácskozásokon, a különböző békeszerződések megkötésekor. Szemben az elnöki álmokkal a szigetország vezetői okkal vélelmezték, hogy a náciizmus vereségét követően a Vörös Hadsereg ellenőrzése alatt lesz egész Közép- és Közép-Kelet-Európa. Ezért óhajtottak mielőbb

megállapodni Moszkva erős emberével. Elérni a diktatornál azt, hogy szavatolja a katonái által majd megszállandó országok függetlenségét, e megállapodásba vetett reményük – mint köztudott – nem vált valóra. Amikor 1943 októberében – előkészítendő a hetek múlva esedékes teheráni találkozót – a külügyi tárcák három vezetője a szovjet fővárosban tanácskozott, amerikai részről továbbra is csak arra összpontosítottak, hogy elérjék a Szovjetunió támogatását az Atlanti Charta céljaihoz és egy jövőendő új világszervezet gondolatához. Eden, immár Churchill egyetértésével azonban hallgatólagosan elfogadta Moszkva területi igényeit, de még mindig abban reménykedve, hogy ezzel megmenthető a térségben élők államainak függetlensége.⁹

Azután következett Teherán. Sztálin itt azt ígérte, hogy amint elül a csatazaj az európai harctereken, győzelmük után három hónapon belül csatlakoznak csapatai a Japánnal szemben vívott küzdelemhez. Ez az Amerikai Egyesült Államok véráldozatának csökkenésével járhat. Churchill viszont elfogadta, hogy „Lengyelország keleti határa a szovjet elképzelésnek feleljen meg (Sztálin ügyesen az 1920-ban¹⁰ [George Nathaniel] Curzon akkori brit külügyminiszter által a lengyel többségű területek keleti határát jelölő vonalra hivatkozott), s a »három nagy« megállapodott, hogy a lengyeleket az Oderáig terjedő német területekkel fogják kompenzálni.”¹¹ Miképp és így történt-e?

1943. december 1-jén Roosevelt vetette fel Teheránban, hogy tárgyalják meg „Lengyelország és Németország kérdését”, Churchill pedig emlékeztetett „a már említett példára a három gyufával, amelyek közül az egyik Németország, a másik, Lengyelország, a harmadik a Szovjetunió. Mind a három gyufát el kell tolnunk nyugat felé, hogy megoldjuk a szövetségesek előtt álló egyik legfőbb feladatot: a Szovjetunió nyugati határainak a biztosítását...” Sztálin tudakolta is rögvest, hogy mit jelent e három gyufa? Az angolok nem rejtették véka alá, hogy „Németország rovására” akarják a változtatásokat. Ezután Sztálin már nem kergette: „arról van szó – szögezte le –, hogy az ukrán

7 Zinner Tibor: „Éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”. Szembenézés – a népbírásgokról feketén-fehéren. [a továbbiakban: Zinner 2016] jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2016_6_Zinner.pdf MTA Law Working Papers MTA TK Institute for Legal Studies

8 Hitler nem akart valójában „Münchent”, számára nem a néprajzi alapon történő megoldás volt kíváncsú. (Pritz Pál: Magyarország és a nagyhatalmak 1938-ban, <http://www.nogradhistoria.eu/data/files/186782770.pdf> 6. o.)

9 Zinner 2016.

10 Helyesen: 1919 decemberében.

11 Jeszenszky Géza: Hogyan kerültünk szovjet fennhatóság alá? Magyar Szemle, Új folyam, XXIV. 9–10. szám. http://www-magyar-szemle.hu/cikk/20060815_hogyan-kerultunk-szovjet-fennhatosag-ala

területeknek Ukrajnához, a belorusz területeknek pedig Belorussziához kell kerülniük, vagyis köztünk és Lengyelország között a szovjet alkotmányban rögzített 1939-es határoknak kell fennállniuk. A szovjet kormány e határok mellett foglalt állást, mert ezt tartja helyesnek." A találkozó e tárgyalási fordulójának végén mind Churchill, mind Sztálin összegzett a lengyel határok ügyéről, azt követően, hogy előzőleg még Németország feldarabolásáról vitatkoztak. Churchill szerint közöttük „elvben az a megállapodás született, hogy a lengyel állam és nép fészkének az úgynevezett Curzon-vonal és az Odera-vonal között kell elterülnie, Lengyelországhoz csatolva Kelet-Poroszországot és Oppeln tartományt. A határok végleges megvonása még beható tanulmányozást igényel, és egyes helyeken esetleg áttelepítéseket tesz szükségessé." Sztálin azonnal replikázott: „Oroszországnak nincsenek jégmentes kikötői a Balti-tengeren. Az oroszoknak ezért szükségük lenne Königsberg és Memel jégmentes kikötőire és Kelet-Poroszország területének megfelelő részére. Annál is inkább, mivel történelmileg ősi szláv területekről van szó. Ha az angolok egyetértenek azzal, hogy az említett területeket mi kapjuk meg, egyetértünk a Churchill által javasolt formulával." Az angol kormányfő nem tehetett mást, mint jelezte, hogy a „nagyon érdekes” javaslatot „okvetlenül” tanulmányozni fogja.¹²

A képmutató, patetikus hangvételű közös nyilatkozatban mindezekről azonban szó sem esett, ellenben annak utolsó előtti bekezdéseként az olvasható, hogy „baráti tanácskozásaink végeztével bizakodva várjuk azt a napot, amikor a világ valamennyi népe szabadon élhet, minden zsarnokságtól mentesen, saját törekvéseinek és lelkiismeretének megfelelően”.¹³ Maxim Maximovics Litvinov, aki 1930–1939 között külügyi népbiztos, majd 1941–1943 között nagykövet volt az Amerikai Egyesült Államokban, Sztálin teheráni bejelentéséhez képest már 25%-kal négyről ötmillióra szándékozott emelni azoknak a németeknek a számát 1944 nyarán, akiknek a Szovjetunió újjáépítésén kell dolgozniuk a világháború lezárulása után. A Kárpát-medencéből százezernél is több német elhurcolásához vezetett.¹⁴

12 Teherán..., 72–79. o. Sztálin országa nyugati, Lengyelországgal közös határával összefüggő célját végül Jaltában érte el.

13 Uo. 82. o.

14 Bognár Zalán: „Ez ugyanaz, amit Hitler csinált a zsidókkal”.

A helyzetteremtő képesség így alakult ki a náciizmus képviselőit és helyi támogatóit elűző Vörös Hadsereg uralma alá kerülő országokban. Mindez azt jelentette, hogy mindazok, akik Sztálin jövőbeli „birodalomteremtő” elképzeléseivel egyetértettek vagy önös, saját országaikon belüli hatalmi céljaik megvalósításakor rá és erőhatalmi szervezeteire kívánták támaszkodni, lehetőséget kaptak arra, hogy saját, a Kreml erős emberének vágyaitól el nem térő, meghatározó szovjet politikusokkal előzetesen egyeztetett direktívákat megvalósítsák. Ebben a történelmi helyzetben vizsgálandó a térségben élő németekkel szemben alkalmazott különböző jellegű kollektív retorziók, elhurcolásuk, valamint kitelepítésük, illetve egyénenként büntetőjogi felelősségre vonásuk ügye.

A Vörös Hadsereg csapatai az Úz völgyében 1944. augusztus 26-án léptek a magyar fennhatóság alatt lévő területre. A németek által is lakott Kárpátalján, a világháború keleti frontjainak egyikén, 1944 őszén vette kezdetét az etnikai tisztogatás, egyfajta előszeként a terület későbbi sorsának, Szovjet-Ukrajnához csatolásának előkészítéseként. Azon túl, hogy a magyarság vezető rétegét letartóztatták a győztesek, mert szerintük tagjai bűnösnek számítottak a korábbi időszakban betöltött különböző állami s egyházi tisztségeik miatt, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 1944. november 13-án kiadott (előző nap elfogadott) 0036 számú parancsa szerint „egész sor településen német és magyar hadkötelezettségű személyek laktak, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és hadifogolytáborba kell irányítani. [...] A felszabadított Kárpátaljai Ukrajna területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyekre kell irányítani.”¹⁵ A parancs hatálya kiterjedt Kelet-Szlovákiára, a Magyarországhoz tartozó Csonka-Bereg, valamint Máramaros vármegye Romániához tartozó részére is. Az elhurcoltak száma egy hónap alatt elérte közel 23 ezret, végül – kárpátaljai történészek szerint – közelített a 40 ezerhez.¹⁶

A munkaképes németek deportálása a Szovjetunióba 1944–1945-ben, www.mult-kor.hu, 2015. évi 60. és 63. o.

15 Dupka György – Alekszej Korszun: A „malenkij robot” dokumentumokban. Kárpátaljai Magyar Könyvek 83. Ungvár-Bp., 1997. Intermix Kiadó, 72–73. o. Idézi: Bognár Zalán: Hadifogolytáborok és hadifogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945 [a továbbiakban: Bognár 2012], Bp., 2012. Kairosz Kiadó, 79. o.

16 Magyarok a Szovjetunió táborai. A VERITAS Történetkutató Intézet megbízásából készült kiállítás. [a továbbiakban:

A Szovjetunió Állami Védelmi Bizottsága 1944. december 16-án elfogadott, 7161 számú határozatának 1. pontja szerint „a Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes német – a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket.

Le kell rögzíteni, hogy mozgósítás mind a német és a magyar állampolgárságú, mind pedig a román, jugoszláv, bolgár és csehszlovák állampolgárságú németekre vonatkozik.¹⁷ A végrehajtás Lavrentij Pavlovics Berija vezette NKVD irányításával zajlott. Az egyeztetések után Magyarországon Rogyion Jakovlevics Malinovszkij és Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsallak adták ki a végrehajtási utasítást. Ez volt a 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsának 0060 számú, december 22-ei szigorúan titkos parancsa. Ebben rendelték el a térségben élő német nemzetiségű személyek, jóvátételi közmunkára, valójában kényszermunkára deportálását. A „mozgósított” munkaképes „német származású” személyeket félrevezették, mert nem „a közvetlen mögöttes területen”, hanem a Donyec-medence szénbányászatának újjáépítésén és a déli acélművekben kívánták dolgoztatni, a munkaterületre kiszállításuknak 1945. február 15-ig be kellett fejeződni.¹⁸ Az erdélyi elhurcolások első hulláma 1944. október elejétől idusáig tartott, főként Tordáról és Kolozsvárról magyarokat és németeket egyaránt, a második hullám a német polgári lakosságot sújtotta. Amíg az első akció során elhurcoltakból nem tért soha vissza kb. hatezer személy, addig az utóbbi akció következtében elhurcoltak száma egyes becslések szerint közelít a százezerhez, akik közül kb. 10–20 ezer nem tért vissza szülőföldjére.¹⁹

Tehát nem a netán elkövetett bűntett, választott saját identitás, anyanyelv, hanem a nácik által alkalmazott megkülönböztetés, a származás alapján,

Magyarok a Szovjetunió táboraiiban] „Kárpátalja” 8. tabló. A kiállítás anyagát összeállította és írta Bank Barbara, Bognár Zsolt, Stark Tamás és Zinner Tibor. A kiállítás megnyitva a BFL-ben 2016. május 17-én. Felhasználva Dupka György: A mi gólgóánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946). Ungvár-Bp., 2012. 11. o.

17 Bognár 2012, 83. o.

18 Pavel Polian: Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations into the USSR. Bp.–New York, 2004. CEU Press, 250–252. o.

19 Magyarok a Szovjetunió táboraiiban. „Erdélyi magyarok és németek kényszermunkára hurcolás a Szovjetunióba” 11/a. tabló.

korhatárakkal, nemükkel nem törődve, a 15–65 közötti személyek közül – a parancsnoki önkény függvényében – bárkit elhurcolhattak a Szovjetunióba a Vörös Hadsereg által megszállt magyarhoni országrészekből 1945. február 2-ig. A kb. 60 ezer elhurcolt német harmada sosem tért vissza lakóhelyére²⁰ a GUPVI²¹ világából. Moszkvában a még emigrációban lévő Rákosi Mátyást és körét nem tájékoztatták az akcióról, Révai József 1945. január 7-én keltezett leveléből értesülhetett a történetekről. Például arról, hogy ha nem volt elég német, akkor magyarokat vittek el, függetlenül attól, ahogy az illetők antifasiszták, avagy korábban baloldali magatartásuk miatt internáltak, szabadságvesztés büntetést töltők, netán frissen kinevezett kommunista párttitkárok, illetve német hangzású nevű zsidók voltak.²²

Sztálin a magyarokról rendkívül kemény véleményt fogalmazott meg már 1941 decemberében, amikor azt közölte Edennel, hogy „a magyarok rosszabbak az SS-nél”, utalva a megszálló erők tevékenységére.²³ Utóbb, 1943. március 23-án azt is tudatta vele, hogy „Magyarországot meg kell büntetni.”²⁴ A vezető szovjet külügyér Sir Archibald Clark Kerr, moszkvai brit nagykövethez levelet írt 1943. június 7-én. Ebben – többek között – kifejtette, hogy „azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területen követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”²⁵

A szovjetek 1943. júniusi álláspontjának a módosulása 1944 őszén alapvetően a Vörös Hadsereg harci eredményeitől függött.²⁶ Ezért már eltekintettek

20 Uo. „Vittek olyanokat is, akik egy szót sem tudtak németül...” 10. tabló.

21 GUPVI (Glavnoje Upravlenije po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih), azaz a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság (1945. január 11-től), a külföldiek GULAG-ja.

22 Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948. Bp., 1994. Századvég, 35. o. Szerkesztette [a továbbiakban: Szerk.]: Izsák Lajos és Kun Miklós.

23 Más történészek kutatási eredményeire utalva idézi egy másnak ellentmondó, pontatlan forrásmegjelöléssel bevezető tanulmányában – Az elhallgatott népiptás – Krausz Tamás. In: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947, Bp., 2013. L'Harmattan, 26–27. o. Második kiadás.

24 Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp., 1978. Kossuth, 14. o.

25 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula, Bp., 1978. Kossuth, 158–159. o.

26 Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormány

a magyar tisztikar kollektív felelősségre vonásától, de ezt továbbra is tervezték a háborús bűnösök esetében. Minderről, a pár esztendő alatt átformálódott nemzetközi összefüggésrendszerrel, még Jalta előtt, 1945. február 8-án Révai úgy nyilatkozott a kommunista pártvezetés nevében, hogy a „teheráni értekezleten a szocialista Szovjetunió a polgári Angliával és Amerikával hosszan tartó egyetértésre és szövetségre rendezkedett be. Ez a teheráni politika meg kell, hogy szabja a mi politikánkat is. Nem tekinthetünk el a Szovjetunió nemzetközi politikájától, amikor Magyarországon, ezen a kis magyar földön meg akarjuk szabni a mi politikánkat. A kommunisták mindig nemzetközi politikát csináltak, és nemcsak a maguk kis hazai szemétdombjából indultak ki. Mi nemzetközi párt voltunk, amikor volt Kommunista Internacionálé, és ma is azok vagyunk, amikor nincs Kommunista Internacionálé. Mit jelent nemzetközi politikát folytatni? Ez elsősorban azt jelenti: támogatni a Szovjetunió nemzetközi politikáját. Ha mi most Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk, akkor az nem nemzetközi, hanem szűk nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra, hogy ellentétet provokáljon ki a Szovjetunió és szövetségesei, Anglia és Amerika között.”²⁷ Így kezdődött, és a folytatás sem tért el az előzményektől. A magyar hatóságok németekkel szembeni akciói előtt a trianoni Magyarország területéről elhurcolt németek száma 55–60,²⁸ illetve 60–65 ezer²⁹ lehetett.

A KOMMUNISTA CÉLOK ELFOGADTATÁSA „KOALÍCIÓS” PROGRAMKÉNT

Miként alakult a nemzetközi erőhatalmi tényezők teremtette viszonyok közepette a magyar politikai erők, főként a kommunisták álláspontja a hazai németsegről, akik nem is sejtették, hogy éveken keresztül újabb megpróbáltatások várnak rájuk.

és a fegyverszünet (1944–1945), Bp., 1981. Akadémiai Kiadó [a továbbiakban: Akadémiai], 205. o.

²⁷ Szakács – Zinner, 41–42. o.

²⁸ Füzes Miklós: Modern rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborai 1945–1949. Bp., 1990. Formatív Kft., 39. o.

²⁹ Zielbauer György: A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Szombathely–Vép, 1990. Pannon Műhely, 30. o.

A Vörös Hadseregnek a Kárpát-medencében elért hadisikereit követően – érthető helyzeti előnnyel – leghamarabb egyfelől a Magyarországon az illegálisban, másfelől a Moszkvában élő magyar kommunisták fogtak immár jövőt illető programalkotásba. Mind a budapesti pártvezetés, mind a moszkvai „Bizottság” programjának alakulása s a végső változata ismert.

Az illegális hazai kommunisták, Kállai Gyula és Rajk László készítette 1944. október 2-i akcióprogram tervezete tartalmazta „minden fasiszta és reakciós párt vagy szervezet végérvényes” betiltását.³⁰ A budapesti tervek számos ponton eltértek a Moszkvában tartózkodó magyarok akcióprogramjában rögzítettektől. A budapesti és a moszkvai [utóbb debreceni, szegedi – Z. T.] programot készítőik – Kállai és Rajk, illetve Gerő és Révai – másként ítélték meg a nemzetiségi kérdést. A Szovjetunió fővárosában 1944. szeptember 28-án tanácskozók egyéb antifasiszta követeléseik mellett azonban hasonlóképp azt is tervezték, hogy fel kell oszlatni „a fasiszta, hazaáruló, német zsoldban álló szervezeteket: a Volksbundot”³¹ és így tovább. Amíg a budapestiek nagy hangsúllyal és részletes kifejtéssel foglaltak állást, addig a moszkvaiak tanácskozásainak fennmaradt iratanyagából annyi ismert, hogy miután szerintük Magyarország és szomszédjai között etnikai határt alkotni lehetetlen, ezért helytelenítették az áttelepítést. Az MNFF szegedi programjavaslatában ezért még nem foglaltak állást az országban élő nemzetiségekről.

A magyar fővárosban tervezett kommunista elképzelések azért sem válhattak a Magyar Kommunista Párt tevékenységének vezérfonalává, mert Georgi Mihajlovics Dimitrov Magyar Nemzeti Függetlenségi Front [a továbbiakban: MNFF] Gerő és Révai által írott programját eljuttatta a moszkvai birodalom vezetőihez. Ők azon számos taktikai módosítást is végrehajtottak. A program lényegi, jövőt formáló elemeit így valójában nem Szegeden, Debrecenben, illetve/avagy Budapesten, hanem a Szovjetunióban vetették papírra szeptember utolsó hetében s azt követően.³² A hatalomra kerülni vágyók elképzelései

³⁰ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948 [a továbbiakban: MKP és SZDP], Bp., 1967. Kossuth, 25–30. o. Szerk.: Rákosi Sándor és Szabó Bálint.

³¹ Hivatalos elnevezése: Volksbund der Deutschen in Ungarn, azaz Magyarországi Németek Népi Szövetsége.

³² Zinner 1985–1, 139 és 162. o.

ugyanis nem térhettek el egyfelől sem a Szövetségesek céljaitól, másfelől Sztálin és köre világbirodalom teremtő vágyaitól. A moszkvai magyarok Gerő és Révai fogalmazta akcióprogramjának egy példányát a szovjet fővárosból hazaindulók magukkal is hozták. 1944. november 5-én Szegedre érkezett Farkas Mihály, Gerő, Nagy Imre és Révai is, Rákosi január végén követte őket.³³ Ez a dokumentum „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja” azonos címmel ismertté vált előbb 1944. november 30-án a Debreceni Néplapban, majd némi módosítással immár koalíciós, többpárti programmá Szegeden december 3-án, végül egyfelől ideiglenes nemzetgyűlési, másfelől kormányprogramként Debrecenben. Mindarról, ami '44 decemberétől Magyarországon ekképp kezdetét vette, arról valójában Moszkvában határoztak. Ezt tartalmazta utóbb a fegyverszüneti szerződés, majd az 1945. február 26-án elfogadott 529/1945. M. E. sz. rendelet is, amit azonban csak március 17-én publikáltak a hivatalos lapban. Az előzmények ismeretében a feloszlatók között azonban a Budapesten, 1938. november 26-án, a 139 településről megjelent 508 képviselő által megalakított és közgyűlést tartott Volksbundot már fel sem sorolták.³⁴

A többi magyar politikai erőcsoport is megfogalmazta jövőbeli céljait, terveit, egyik korábban, másik később.³⁵ Az 1944. októberi, a kormányzó vezette átállási kísérlet kudarca nyomán tehát új helyzet teremtdött. A hadműveletek következtében a trianoni határok mögé visszaparancsolt országban szétesett a korábbi uralmi, igazgatási, rendészeti és elnyomó szervezet. Helyette olyan hatalmi berendezkedés jött létre, amiben valamennyi – külső és belső – politikai erő az adott katonai helyzethez, és kizárólag a Szövetségesek egyetértéséhez igazodva törekedhetett politikai céljai megvalósítására. Az új törvényhozó, valamint a végrehajtó hatalom azonban közel sem

bírhatta a bizalmát az ország voksolásra jogosult teljes lakosságának. A kommunista-, szociáldemokrata, kisgazda- és nemzeti parasztpárti, valamint „pártonkívüli” politikusokból álló „koalíciós” kormányt megválasztó hasonlóképp ideiglenes törvényhozás összetételét ezért erőteljes baloldali túlsúly jellemezte a kezdetektől. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány feladata a megfelelő életkörülmények újbóli megteremtése s az újjászervezés volt, igazodva a fegyverszüneti állapothoz.³⁶

Október 27-én a Szovjetunió Állami Védelmi Bizottságának határozata tartalmazta, hogy egyrészt miként kell kezelni a lakosságot, másrészt a katonai, illetve fegyverszüneti helyzetre vonatkozó hatalmi-uralmi utasításokat. Ez az ukáz a magyarországi hadműveletek alatt s után a „felelős” parancsnokokra „mindenre kiterjedő állásfoglalást” írt elő.³⁷ A Moszkvából hazatértek, akik a szovjet vezetés irányítása alatt dolgoztak, előbb részt vettek a háborús (megszállást előkészítő) propaganda, illetve „frontmunkában”; és végeztek, irányítottak felderítést, szervezést, előbb Gerő, majd Farkas felügyeletével. Sőt, többen közülük részt vettek a Sztálin, Molotov és társaik vezetésével megformált átállítási, berendezkedési tervek előkészítésében. Ismerhették „a nagy Sztálin” felfogását „a folyamatban lévő háború megváltozott természetéről”. E szerint „ez a háború elút a múlt háborútól: ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki, amennyiben hadserege képes erre, a maga rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”³⁸

Mindaz, ami Moszkvában 1944. október 11-én, majd alig száz órával később a magyar fővárosban történt, Magyarország jövőbeli sorsát behatárolta. A különböző indíttatású 1944. október közepi, illetve decemberi szegedi, valamint debreceni remények 1945. január 20-án szertefoszlottak. Ugyanis a feltétel nélküli kapituláció elvének Magyarországra való kényszerítésével bekövetkezett angolszász oldalról a Sztálinnak és vazallusainak eladott ország állapot, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon [a továbbiakban: SZEB] belüli szovjet hegemoniával. Az ország

33 V. ö. Korom Mihály i. m. 235–268. o! Utóbb, decemberben Sztálin és Molotov is észrevételezte és ezért módosították is. A két vezetőtestület egyesült 1945. február 23-án a magyar fővárosban, az MKP Központi Vezetőségének megválasztott főtitkára Rákosi lett.

34 Zinner Tibor: Az egyesületek, pártok feloszlata Budapest 1945–1948 között, 1. rész [a továbbiakban: r.], Politikatudomány, 1987. 4. sz. 61–62. és 71. o. 5. sz. jegyzet [a továbbiakban: j.] A Volksbund alapszabályát 1939. április 13-án láttamozta a belügyminiszter.

35 Balogh Sándor – Iszák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948), Bp., 1977. Tankönyvkiadó, 162, 198 és 205. o.

36 Zinner Tibor: XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/1945–1992, Bp., 1999. Rejtjel Kiadó, 7. o.

37 Korom Mihály i. m. 217 és 274. o.

38 Milovan Gyilasz: Beszélgetések Sztálinnal, Brüsszel, 1963. Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 118. o. Idézi: Szakács – Zinner 1997, 44. o.

lakossága mindezt az angol(szász) „megbékítési” politika újabb kudarcaként élhette meg és túl (évtizedeken keresztül).³⁹ Ezért értünk egyet azzal a sommás értékeléssel, miszerint „az 1944 és 1949 közötti átmeneti időszakot »népi demokráciának« vagy »koalíciós évekként« nevezni [...] olyan eufemizmus, amely éppen az átalakulás lényegét és irányát hagyja homályban. Az, hogy ezt sokan nem látták előre, mások pedig nem így éltek meg, nem változtat azon, hogy a Szovjetunió és a magyar kommunisták célja kezdettől az ország szovjetizálása volt.”⁴⁰

A „FASISZTA MARADVÁNYOK” FELSZÁMOLÁSA ÉS A HAZAI NÉMETSÉG SORSA

Az évszázadok óta Magyarországon élő németiség különbözőképp viszonyult az 1930-as évektől mind a hitleri Németország, mind Magyarország politikájához. Az 1920-as népszámlálás szerint 551 221 német élt az új országhatárokon belül, az új cenzuskor közel 40%-uk a főváros környékén, mert az ún. „svábggyűrűben” talált maga és családja számára otthont, munkalehetőséget. A területgyarapodások után, az 1942-es határok között már 720 291-en voltak, közülük 478 414 német anyanyelvűnek, és ebből 303 419 német nemzetiségűnek is vallotta magát.⁴¹ A Volksbundot, az ország területén működő legismertebb, német társadalmi-politikai szerveződést – annak kimutatása szerint – 30%-uk támogatásban nem részesítette, 10%-uk benne vezető szerepet vitt vagy SS katona lett, 28%-uk pedig a Hitler Jugend vagy az egyesület egyszerű tagjaként fejtett ki tevékenységet.⁴² Az egyesület tagozataival, a Frauenschaft-hoz és a Deutsche Jugendhez tartozó

kb. 100 ezer személlyel együtt – 1942. október végi adatok szerint – 300 ezer tagot tömörített.⁴³ Vezetőinek, egyes tagjainak számos cselekménye, valamint mások második világháborús önkéntes szerepvállalása stb. – az esetenként ismert kényszerítő körülmények ellenére – meghatározta a rokonok, ismerősök, összességében a magyarországi németiség sorsát. Már a második világháború befejező szakaszában, majd azt követően az 1940-es évek második felében a Kárpát-medencében élőkkal szembeni retorziók nem az egyedi felelősség, esetenként bűnösség megállapítására korlátozódtak, hanem a kitelepítésnél – ha nem is nürnbergi szellemiséggel és következetességgel, de – azt a „fordított eljárást” alkalmazták, miszerint „elvben minden németet kitelepítettek, s a mentesíthetőeknek kellett bizonyítaniuk büntelenségüket”.⁴⁴ A jogosan elmarasztalhatók mellett azonban eleve lehetővé tették a kollektív felelősségre vonást az ártatlanokkal szemben is. Azáltal, hogy az „áttelepítésről” szóló rendelet már címe megfogalmazásával is egyértelműsítette: nem csupán egyes személyekről, hanem „a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről” intézkedik, másrészt az 1. § szerint: „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó [1941-es – Z. T.] népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.” A 2. §-ban felsorolt szűkre szabott mentesség az előbbieket érdemben nem módosíthatta.⁴⁵ Mi tettek a magyarországi németekkel?

A velük szembeni fellépések egy komplex folyamat részeként zajlottak. Az ún. „fasiszta maradványokkal” szemben indított küzdelem során egyaránt érintette őket az internálás, a népbíráskodás, a fasiszta egyesületek és pártok feloszlata, majd végül a kitelepítés.

39 Gyöngyösi János, az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügy-minisztere meg sem kérdezhetette telefonon felettesét vagy a kormánytagokat, hogy aláírhatja-e vagy sem az elé tett dokumentumot, hanem azt alá kellett írnia.

40 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Bp., 2010. Osiris Kiadó, 271. o. Idézi „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni. Bp., 2015. Magyar Nemzeti Levéltár, 25. o.

41 Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949, Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 125. o. [a továbbiakban: Zinner 1985–2]

42 Sulyok Dezső: A magyar Tragédia I. (A Trianoni béke és következményei), Newark, 1954. k. n. 205. o. A szerző a Népgondozó Hivatal Szepessy Géza által összeállított 1945. november 26-i jelentést használja.

43 Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945, Bp., 1978. Kossuth, 179. o., valamint Zinner Tibor: Az egyesületek, pártok feloszlata Budapest 1945 és 1948 között, II. r. Politikatudomány, 1988. 1. sz. 79–80. o.

44 Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950, Bp., 1988. Akadémiai, 9–10. o.

45 Két év hatályos jogszabályai 1945–1946, Bp. 1947. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, 131–132. o. Szerk.: dr. Bacsó Ferenc et al. Magyar Közlöny, 1945. 211. o. 1945. december 29. 12.330/1945. M. E. sz. rendelet a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről, 1945. december 22.

Már 1945. január 4-én jelezte a belügyminiszter az illetékeseknek, hogy az oroszok a Magyarországon tartózkodó és lakó németeket munkaszolgálatra viszik, ezért Erdei Ferenc elrendelte a németek összeírását.⁴⁶ A szovjet katonai hatóságok az egyéni politikai felelősségtől, a háborús bűnösségétől függetlenül elhurcolták a német nevű és származású, munkaképes korú nők és férfiak egy részét.⁴⁷ Az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezménynek a vonatkozó passzusa szerint „Magyarország kormánya arra is kötelezi magát, hogy internálja a német állampolgárokat.”⁴⁸ Ezen alapult az egy hónappal későbbi kormányrendelet, ami szerint „az ország területén tartózkodó minden német állampolgárt internálni kell, kivéve Németország zsidó nemzetiségű állampolgárait”.⁴⁹ A földreform során 33.308 volksbundista 176.781 (más források szerint: 204.116) kh. földjét osztották szét.⁵⁰ A tőlük elkobzott, szétosztott föld ügye⁵¹ elválaszthatatlan a sokrétű, megtorló intézkedési sorozattól.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. M. E. sz. népbíráskodást bevezető rendelete népellenes bűnösnek minősítette azokat, akik fasiszta vagy demokráciaellenes törekvéseknek vagy a társadalom egyes rétegei üldözésének célját szolgáló hivatalos szerv, (nyilas) párt vagy társadalmi szervezet besúgójaként működtek vagy adatokat szolgáltatottak. A fasiszta, illetőleg demokráciaellenes pártban,

szervezetben vagy alakulatban tisztséget vállalt avagy tagjaként tevékeny működést kifejtőket, így a Volksbund tagjait szintén népellenes bűnösöknek minősítette, főbüntetésként kettőtől öt évig terjedhető börtönbüntetés kiszabását tette lehetővé.⁵² A népügyészégi, majd népbíróági (és miként az internálási) eljárás alá vontak sorsának végső alakulását – a büntetések letöltését vagy felfüggesztését – a kitelepítések határozták meg.

A határon innen és túl kezdetét vette a németesség vesszőfutása, függetlenül a második világéget megelőző, vagy az alatti magatartásától. Grósz József kalocsai érsek 1945. április 19-én – miközben okkal-joggal minősítette megalapozottnak az angolszászok felháborodását a buchenwaldi koncentrációs táborban talált állapotok miatt – nem hallgathatta el naplójában az oroszokkal összefüggésben, hogy „a Bácskából megdöbbenő hírek érkeznek. Egyes német községek egész itt maradt lakosságát egyszerűen elhajtották; hogy hová, senki sem tudja”.⁵³ 1945. április 12-ig Budapesten 8260 „fasiszta és más reakciós elemet” vettek őrizetbe. A fennmaradt nyilaskeresztes és volksbundista kartonok alapján mindazokat internálták, akik a pártba 1941 júniusa, a szovjet–német paktum érvénytelené válása, a Szovjetunió elleni támadás után léptek be, illetve a Volksbundnak megalakulásától bármikor tagjai lettek.⁵⁴

46 Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadításának történetéhez 1944. szeptember–1945. április, I. k., Bp., 1970. LIG, 430. o. Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda. Erdei Ferenc belügyminiszter rendelete a Magyarországon területén tartózkodó német származásúak összeírásáról, munkaszolgálatra való igénybevételük céljából, Debrecen, 1945. január 5.

47 Föglein Gizella: „...minden sváb volksbundista volt?” Kitelepítés a háború után. Magyar Nemzet, 1989. március 11. 10. o.

48 Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948, Dokumentumok, h. n., é. n., a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma, 36. o. Fegyverszüneti egyezmény, amelyet egyrészről a Szövetséges Szocialista Szovjet Köztársaságok, az Egyesült Brit Királyság és Észak-Írország, az Amerikai Egyesült Államok, másrészről Magyarország kötöttek meg, 1945. január 20.

49 Magyar Közlöny, 1945. február 27. 302/1945. M. E. sz. rendelet a német állampolgárok rendőrhatalósági őrizet alá helyezéséről, 1945. február 20.

50 Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Bp., 1965. Kossuth, 2. sz. táblázat. Az új földreform előzetes eredményei, valamint Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, Bp., 1972. Akadémiai, 39–40. o.

51 Magyar Közlöny, 1945. március 18. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. sz. rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. 1945. március 15.

A PÁRTOK ÉS A „SVÁBKÉRDÉS”

A magyarországi Hitler-barát németek és az itt élő, másként érző németység kitelepítése egybekapcsolódott, és eleve több lett, mint a „fasiszta maradványok” felszámolását célzó intézkedés. A németekkel szembeni hetekkel-hónapokkal későbbi politika nem szakítható el a beneši tervek csehszlovákiai megvalósításától,⁵⁵ az ottani magyarság és a magyarországi németység kitelepítése így kapcsolódott egybe.

52 A népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. sz. és az azt kiegészítő 1440/1945. M. E. sz. rendelet szövege és magyarázata. Magyarázatokkal ellátta dr. Ries István, a NOT tanácsvezetője, az előszót írta dr. Major Ákos, a Budapesti Népbírószág vezetője. Bp., 1945. Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedés, 32–35. o. 15. §. 5. p. és 17. §. 2. p.

53 Szakács – Zinner i. m. 23. o.

54 L. részletesen Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947, Bp. 1982. Kossuth, 79–80. o!

55 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V – 150.342. Beszámoló a politikai rendőrség munkájáról, 1945. április végén.

A Kassán 1945. április 5-én elfogadott csehszlovák kormányprogramot elnöki dekrétumok sorozatával kívánták megvalósítani, megfosztva a kisebbségeket állampolgári, anyanyelvi, kulturális, nemzeti és kisebbségi, összes emberi és vagyontartási jogaitól. A köztársasági elnök 1945. augusztus 8-án kihirdetett 33. sz. rendeletével a magyarságot és a németiséget megfosztották állampolgárságától is.⁵⁶

Miként viszonyultak a „sváb-kérdéshez” a politikai pártok? 1945. április 27-én az MKP Központi Titkársága határozatot fogadott el arról, hogy Nagy Imre dolgozzon ki egy tervezetet a németek kitelepítéséről.⁵⁷ (Az agrártárca élén álló politikusi álláspontja csak az 1945. novemberi nemzetgyűlési voksolást megelőző időszakból ismert. Akkor úgy vélekedett, hogy a „hazaáruló volksbundista svábok” eltávolítása után, a korábbiakban tulajdonukba került birtokokra az MKP másokat kíván telepíteni, akiknek át kell adniuk gazdaságaikat az élő- és holtfelszerelésekkel együtt.)⁵⁸

Órákkal a szovjet Győzelem napja után, 1945. május 10-én, a legvadabb németellenes sajtókampány idején – nem kívánván elmaradni a koncert többi résztvevőjétől – az MKP központi lapjában kifejtették, hogy meg nem nevezett „illetékes körökben az az elgondolás került előtérbe, hogy a svábokat kollektíven teszik felelőssé bűneikért”.⁵⁹ Ennek ellenére az MKP 1945. május 20–21-i pártértekezletének határozata – miként a pártvezetés is – hallgatott a magyarországi nemzetiiségekkel összefüggő elképzeléseiről. Az 1944. októberi pártprogram nemzetiiségi téziseit – noha hivatalos pártforum nem fogadta el, mert Szeged után aktualitását veszítette – 1945–1948 nyara között az MKP „szem előtt tartotta”. Annak ellenére, hogy a hazatért és a pártvezetést átvevők figyelmét a német kitelepítés és a szlovák–magyar lakosságcsere kötötte le.⁶⁰

Az MKP nemzetiiségi politikájának sarkalatos pontjává vált a kollektív felelősségről és felelősségre vonásról történő állásfoglalás. Megfogalmazása nehéz volt, mert az ország környezetében, a nem kevés magyarul beszélő Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Szovjetunióban, valamint távolabb, Lengyelországban a német kérdést a kollektív felelősségre vonás oldaláról közelítették meg, mi több a kassai kormányprogram a magyarság kényszer kitelepítését tűzte ki célul. Így az 1945. júliusában pártja nevében tollat ragadó, a csehszlovákiai magyarellenes politikát bíráló Révai nem tagadhatta a kollektív felelősségre vonás tényét, de különbséget tett a világháborúban vesztes Magyarország tényleges bűnelkövetői, s ártatlan állampolgárai között.⁶¹

A későbbiek ismeretében fogalmazható meg, hogy a „gyűlölet politikája”⁶² Kovács Imre parasztpárti főtitkár 1945. április 7-i megnyilatkozásával vette kezdetét, aki a földreform ürügyét meglovagolva akként fogalmazott, hogy „a svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval menjen is. A svábok önmaguk szakították ki magukat az ország testéből, minden tettükkel azt bizonyították, hogy együtt éreznek a hitleri Németországgal.”⁶³

Négy nappal később, a Budapesti Nemzeti Bizottság [a továbbiakban: BNB] ülésén, a fővárosi földigénylő bizottságok megalakításáról szóló napirendi pont vitájában a parasztpárti előadó, a főtitkár megismételte tézisé: „minden sváb volksbundista volt.” A szociáldemokraták képviselőjében Szakasits Árpád óvott az általánosítástól, felvetve a kollektív felelősségre vonás problémáját. Gerő elutasította a polgári demokrata párti Supka Géza támadhatatlannak tűnő érvelését a politikai felelősség és nemzetiiségi hovatartozás viszonyáról, aki szerint „demokráciában nem szabad senkit azért sújtani csupán, mert egy fajhoz tartozik”, illetve a Volksbundhoz való tartozásért szükséges a retorzió, „de nem azért, mert svábok”. A Moszkvából hazatért kommunista politikus úgy vélte, hogy „nem egyedül Hitler bűnös a most történetekben, hanem a németeknek is osztozni kell sorsában”.⁶⁴ Sőt, az érvei mögött

56 Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. A magyarországi német kitelepítés történetéhez. In: A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján, Bp., 1996. Országos Német Önkormányzat, 204. o.

57 Politikatörténeti Intézet Levéltára 274. f. 4/38. ő. e.

58 Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások 1945–1947. 1. k. Bp., 1954. Szikra, 176. (Mit ad a Magyar Kommunista Párt a parasztságnak?)

59 Szabad Nép, 1945. május 10. Négyszázhetvenez sváb vállotta magát német anyanyelvűnek.

60 MKP és SZDP, 29. o. Szerk.: Rákosi Sándor és Szabó Bálint.

61 Kővágó László: A magyar kommunisták és a nemzetiiségi kérdés 1918–1948, Bp., 1985. Kossuth, 312–314. o.

62 Fehér István i. m. 24–25. o.

63 Szabad Szó, 1945. április 10. 4. o. Idézi: Zinner 2004, 32. o.

64 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946, Bp., 1975. BFL, 82–84. o. Szerk.: Gáspár Ferenc és Halasi László. Az 1945. április 11-i ülés jegyzőkönyve.

Molotov Kerrhez küldött, már idézett levelében – a magyar nép háborús felelősségéről – vallott felfogása érezhető, Gerő ugyanis kvázi travesztálta a szovjet álláspontot a magyarországi németekre. Napokkal később a kiscgazdák a parasztpártiakhoz és a kommunistákhoz hasonló módon foglaltak állást: „ki kell telepíteni a hazai svábságot.”⁶⁵ Pár nappal később, április 18-án már differenciáltabban fogalmaztak,⁶⁶ de egyúttal tervezetet is készítettek a kitelepítésre.⁶⁷

A parasztpárti, kizárólag a mentesítettek ki nem terjedő kitelepítést, tehát kollektív büntetést szorgalmazó elképzelések ismertté válását követően újra megnyilatkozott a főtitkár: „nincs irgalom, nincs kegyelem. A legradikálisabb megoldást követeljük: a svábokat egytől egyig ki kell telepíteni az országból. Le merjük írni, ki merjük mondani: harminckilós csomaggal és ötven pengővel menjenek.”⁶⁸

Noha több pártközi értekezlet elutasította a kollektív felelősségre vonást, az országba érkezettek letelepítésével egyfajta rátelepítés vette kezdetét, és ezzel párhuzamosan, 1945 tavasz utójától felszaporodtak a baloldali sajtóban a németek kollektív felelősségre vonását, kitelepítését szorgalmazó írások, amik tartalmukat tekintve egybeestek – nem véletlenül – Kliment Jefremovics Vorosilov marsallnak, a SZEB magyarországi vezetőjének a németek kollektív büntetését szorgalmazó elképzeléseivel.⁶⁹ Az MKP sztálini vonalat képviselő, és „folyamatosan radikális németellenes intézkedéseket” követelő vezetői nyilvánosan nem érveltek a kollektív felelősségre vonás mellett – mint ritka kivételként a BNB ülésén 1945. április 11-én Gerő (vagy majd a későbbiekben, augusztus végén Székesfehérvárott Farkas) –, de a „belső, zárt üléseken” (ahol és amikor lehetőségük nyílt rá) mellette szóltak fel. Mindezek nem választhatók el a népbírói büntetőperrekről tudósító sajtótermékek esetenkénti uszító hangvételétől, a hazai nacionalista tendenciák felerősödésétől, amelyekben a háborús felelősség németekre történő áthárításának szempontjai is kimutathatók.

A NÉPGONDOZÓ HIVATAL FELÁLLÍTÁSA – ÚTON A KITELEPÍTÉS FELÉ

1945 tavaszán a kiépült politikai rendőrség fokozódó aktivitással internálta (immár országszerte) a németeket, és akikkel szemben a hatóságok és a pártok, szervezetek tagjai (esetenként brutalitással párosulva) a legföndorlatosabb módon léptek fel. Ez idő tájt, 1945. május 2-án és 3-án újabb pártközi tárgyalások zajlottak a németek sorsáról, és május 4-én felállították a Népgondozó Hivalt. Ennek egyik legfőbb feladata a „hazatelepülő” magyarság letelepítése mellett a németek kitelepítésének előkészítése (majd részben végrehajtása) volt. A Népgondozó Hivatal feletti felügyeletet „a népjóléti miniszterrel egyetértve” a belügyminiszter gyakorolta, s öt feladata közül a legutolsóban rögzült „a fasiszta németek kitelepítésének végrehajtása”, a 7. § pedig azt tartalmazta, hogy ennek „végrehajtásáról külön kormányrendelet intézkedik”.⁷⁰ A németekkel szembeni társadalmi-politikai akciókat, agresszivitást rendeleti keretekkel „törvényesítették”.

1945. május 14-én a koalíciós pártok vezetői – Kovács, Rákosi, Szakasits, Teleki Géza és Tildy Zoltán – kísérletet tettek arra, hogy megtárgyalva „a hazai fasiszták ügyét”, pártközi értekezleten egyeztessék kitelepítési elképzeléseiket. A témát a belügyminiszter exponálta. Taktikai kérdésként szólt arról, hogy „nem célszerű a teljes sváb kitelepítés mellett hírt verni, mert könnyen visszaüthet ránk. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a trianoni határon kívül igen sok magyar él, és ha mi a sváb kérdésben ilyen »generális« kitelepítésre precedenst adunk, esetleg nekik is hasonló elbánásban lehet részük.”⁷¹ A kollektív felelősségre vonást elutasító álláspont jegecesedett ki, elvi szintre emelték a tézist: „Magyarországon nincs svábkérdés, csak német fasiszták kérdése van”. Az SS-be lépettek és – földjeik elkobzása után – a volksbundisták kitelepítését szorgalmazták. Az értekezlet állásfoglalása meghatározta az Ideiglenes Nemzeti Kormány álláspontját is.⁷² A kiadott kommuniké Erdei javaslatának felelt meg, a pártok „a hazai németek fasiszta tömegének felszámolásáról” egyeztek meg.

65 Kis Újság, 1945. április 18. Idézi Fehér István i. m. 26. o.

66 Uo. 1945. április 26. Idézi Balogh Sándor i. m. 305. 293. j.

67 Balogh Sándor i. m. 81–82. o.

68 Szabad Szó, 1945. április 22. Idézi Fehér István i. m. 34. o.

69 História, 1996. 7. sz. 9–10. o. Paul Ginder: Ki a felelős?

70 Magyar Közlöny, 1945. május 10. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1710/1945. M. E. sz. rendelete a Népgondozó Hivatal felállításáról, 1945. május 4.

71 Kóvágó László i. m. 321. o.

72 Föglein Gizella i. h.

Gyöngyösi külügyminiszter (aki április 22-én még az országot háta dőfő svábság elleni megtorlásról szólt) a május 14-i pártközi tárgyalást követően két irányban intézkedett. A SZEB elnökéhez írott levelében a Volksbund-tagság alapján 300 ezer német kitelepítését említette.⁷³ Emellett, miután előzetesen megbeszélte a szóbeli jegyzék tartalmát Georgij Makszimovics Puskin szovjet követtel,⁷⁴ neki küldött, 1945. május 26-i emlékeztetőjében jelezte: „a fasiszta szellemtől áthatott és a magyar érdekekkel szembehelyezkedett magyarországi németek felelőssége vonása folyamatban van”. Felvetette: a vétekessel szembeni retorzióhoz, a szovjetek által megszállt németországi területekre való áttelepítésükhöz a szovjet kormány „hozzájárul-e”? Mint írta, „200–250 ezer németről lenne szó”. Annak ellenére, hogy már ekkoriban számos bírálat érte emiatt, mégis az MKP-ra és a vele egyetértőkre hivatkozó Vorosilov igényeivel csengett egybe Gyöngyösi újabb, immár a SZEB-et sürgető beadványa. Egy nappal a bukovinai székelyek letelepítéséről, illetve a Bonyhád környéki elkobzott földbirtokokra, házakba történt rátelepítéséről készített jelentés csonka⁷⁵ pártközi értekezleten való megvitatása után a magyar kormány 1945. július 5-én 30/986/pol. 1945. sz. szóbeli jegyzékében kéréssel fordult a SZEB-hez, és segítségét kérte a „komoly veszedelmet” jelentő svábok Magyarországról történő kitelepítéséhez.⁷⁶ A kormányzat 200 ezer „fasiszta svábot” akart kitelepíteni.⁷⁷

A hivatalos szovjet válasz késett, mert annak tartalmát a Szövetségesek együttesen alakították ki – összehangolva a csehszlovákiai, lengyelországi

kitelepítésekkel – az 1945. július 17-től augusztus 2-ig tartó potsdami értekezleten. A magyar kormány egy időre így szabad kezet kapott, kihasználhatta egyfajta fait accompli megteremtéséhez a helyzetet (ami nem volt – mert nem lehetett – a szovjetek ellenére sem). A Miklós Béla vezette kabinet álláspontját alapvetően a csehszlovákiai egyre erőszakosabb magyarellenés intézkedések motiválták, a hazai németellenes akciókat sürgető lépései azonban politikai türelmetlenséget jeleztek, és hasonló törvénytelenésekhez vezettek. Mégis a potsdami állásfoglalás előtt – a különböző, kollektív felelősséget hangoztató megnyilatkozások ellenére, különösképp a határon túli magyarság sorsára való tekintettel – a koalíciós pártok még elvetették a kollektív felelősségre vonás jogosságát, és ragaszkodtak az 1945. május 14-i pártközi megállapodás betartásához.

Ami ezután következett, az egy másik történet. A Népgondozó Hivatal 1945. május 4-ei felállításával és tételes feladatkörének meghatározásával – még az európai csatazaj elülte, és jóval „Potsdam” előtt – megteremtődött azonban a lehetőség a németiség kitelepítéséhez. A feladatai között utolsóként rögzítették „a fasiszta németek kitelepítésének végrehajtását”, amiről majd „külön kormányrendelet intézkedik”. A németek tömegeivel szemben indítandó újabb akcióhoz a jogi feltételek ekképp adtak lettek, miután május 10-én a hivatalos lapban is közzétették a rendeletet. Az esztendő végére azonban az is kiderült, hogy érdemi irányváltás történt, mert – mint köztudott – a kitelepítés nem csupán a „fasisztaként” megbélyegzetteket sújtotta, hanem a magyarországi németek áttelepítését tartalmazta a végrehajtási rendelet. A kockát 1945. május 4-én elvetették, az elhintett mag 1946–1948 között szárbá szökkent. 1944 embertelenségét újabb stációk követték, immár egy másik, világháborúban győztes és Magyarország politikáját megszállóként és kiszolgálóival befolyásoló világbirodalom holdudvarában.

73 Fehér István i. m. 43. 106. sz. j.

74 Sulyok Dezső i. m. 207. o.

75 Kővágó László i. m. 321–322. o. Szakács nem vett részt az értekezleten. Utólag is szükségét érezte annak, hogy rögzítse: az SZDP szerint nincs kollektív felelősség a sváb-kérdésben, nem fogadható el a politikai jogok átmeneti korlátozása anyanyelvi alapon még azok esetében sem, „akik 1941-ben német nemzetiségűeknek vallották magukat”.

76 Magyar Nemzet, 1996. január 5. Dr. Johann Till: A németek kitelepítése nem volt kötelező.

77 Szakács – Zinner i. m. 112. o.

A VÁROS SPECIÁLIS JELLEGE

A magyar közvélemény a hazai németiség esetén gyakran használja összefoglalóan a sváb kifejezést, valójában a nyugat-magyarországi németek a zárt német nyelvterület részét képezve már a tizenharmadik-tizennegyedik században több hullámban,

Krisch András

A hűség „jutalma” A németek elűzése Sopronból, 1946¹

folyamatosan érkeztek a szomszédos ausztriai és dél-német területekről erre a vidékre. A tizennegyedik század közepére már bizonyíthatóan a város lakosságának többségét alkották. A soproni és környéki németiség középkori eredetű, így megtelepedése a török kiűzése utáni ún. „sváb” betelepítéssel nincsen összefüggésben, így ez a kifejezés Sopronban nem is használatos.

Sopron, a nyugat-magyarországi térség legnagyobb németek által lakott városa 1277-ben a magyar király íránt tanúsított hűségéért kapott szabad királyi városi rangot. Az osztrák részről máig vitatott 1921-es népszavazás során, még ha azt feltételezzük is, hogy minden magyar Magyarországra szavazott, akkor is a németek több mint felének kellett szavazócéduláján Magyarországot bejelölnie. Vagyis az itt élő németiség szavazatai akadályozták meg, hogy egy újabb egykori szabad királyi városát vesszítse el Magyarország, és legyen egy szomszédos ország határvárosa. Az ő lojalitásuk nélkül Sopron ma az osztrák állam része lenne. Sopronra, a „Civitas Fidelissima”-ra még a két világháború között is,

mint kétnyelvű városra tekinthetünk. Sopron a Trianon utáni Magyarország legnagyobb német többségű városa maradt, bár ez az arány 1941-re a hivatalos magyar statisztika szerint már elolvadt. Míg a dualizmus idején elsősorban a magyarok városba áramlása csökkentette a németiség összlakosságához viszonyított arányait, addig az első világháború után megindult az erőteljesebb asszimilációs politika.²

MENTESÍTÉSI KÍSÉRLETEK

1945 decemberében Nagy Imre belügyminiszter által a magyar koalíciós kormány elé terjesztett kitelepítési rendelet a teljes hazai németiségre kimondta a kollektív bűnösséget. Így lehetőség nyílt a magyarországi németiség kitelepítésére, még azokéra is, akik az 1941-es népszámlálás

alkalmával a német anyanyelv mellett magyar nemzetiséget adtak meg, ami még a magyar politika szerint is a magyarsággal való sorsközösség vállalását jelentette. Bűnös volt az is, aki nem volt aktív ellenálló, vagyis aki a háború alatt valamely demokratikus pártnak nem volt tagja. Olyan bűnökért vontak felelősségre embereket, amik az elkövetéskor nem számítottak annak – írta Mindszenty egy pásztorlevelében.³

A kitelepítési rendelet eredeti szellemében való végrehajtása esetén Sopron háború utáni szétzilált társadalmának (lakosainak száma 1945-ben kb. 10000-rel kevesebb, mint az 1941-es népszámlálás alkalmával) 1/3–1/4-e érezhette magát érintve. Mindez aggodalommal töltötte el a helyi társadalom széles rétegeit. A helyi közösség politikai és gazdasági érdekei mindig fontos szerepet játszottak a német mentesítési törekvésekben. Ilyenkor olyan sajtóságokra hivatkoztak, amelyek szerintük egyértelmű bizonyítékai a németek nemzethűségének. A társadalom széles csoportjai más megoldást szorgalmaztak, mint a központi államhatalom. Nem történt ez másképp Sopronban sem.

1 Az itt közölt tanulmány egyes részei megjelentek a következő publikációkban: Krisch András: A soproni németek kitelepítése 1946. Sopron, 2006.; Krisch András: A hűség „jutalma”. A németek elűzése Sopronból 1946. Rubicon, 2007. 1–2. 78–83.; Krisch András: Egy mentesítési kísérlet kudarca. A soproni németek kitelepítése. Kisebbségkutatás, 15 (2006). 642–659.

2 A soproni németek történetére lásd: Krisch András: Die ethnische Geografie von Ödenburg (Sopron). In: Geographisches Jahrbuch Burgenland 2009. Band 33. 85–99.; Krisch András: A soproni németek története a 13. századtól a kitelepítésükig. In: Rubicon online. (A letöltés ideje 2016. augusztus 26.) http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_soproni_nemetek_tortenete_a_13_szazadtol_a_kitelepitesukig/

3 Krisch: A soproni németek kitelepítése, 15.

A Szent Mihály utca Sopronban az 1930-as években

1946 januárjában a soproni evangélikus egyház a katolikussal közösen feliratban fordult a magyar miniszterelnökhöz, ebben felhívták a figyelmet a már említett népszavazásra, illetve a németek gazdasági erejére. A felirat utolsó bekezdése így hangzik:

„Mivel az a meggyőződésünk, hogy a német, de egyéb idegen anyanyelv megvallása is Magyarország ezer éves hagyománya szerint nem lehet bűn és ez büntetést nem vonhat maga után, ez okból alulírott soproni rk. és ev. hitközségek azzal a kéréssel fordulnak Miniszterelnök Úrhoz, hogy a vonatkozó rendeletet változtassa meg olyan értelemben, hogy mindazok a német anyanyelvű magyar állampolgárok, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, minden további igazolás nélkül mentesítenek az áttelepítés alól, ha pedig országos viszonylatban ez az indokolt kérésünk nem lenne bármi okból teljesíthető, úgy Sopron városára és környékére nézve a felhozott indokok alapján feltétlenül rendeltessék el, mint megérdemelt jutalom az 1921. évi népszavazáskor tanúsított államhűség fejében.”⁴

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban MNL SL) XXIV.1. Soproni Kitelepítési

Néhány nap múlva a soproni városi tanács hasonló hangnemben fogalmazta meg a belügyminiszternek memorandumát. Ezzel egy több hónapos mentesítési kísérletsorozat vette kezdetét, amely élére a helyi Kisgazdapárt állt, de maguk mögött tudhatták az evangélikus és katolikus egyházat, a városi tanácsot, illetve később a Szociáldemokrata Párt soproni szervezetét is. Az események fontos mozgatói között találjuk Házi Jenő főlevéltárost, a Katolikus Konvent elnökét, a Kisgazdapárt soproni szervezetének vezetőségi tagját, de felsorakoztak a mentesítők mellé a város országgyűlési képviselői, illetve a város és vármegye főispánja is. Ez az erő próbálta minimális célként a népszavazási területen élő magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallókat mentesíteni. Ez ügyben több alkalommal jártak a fővárosban, hogy országos, reményeik szerint a végső döntésben meghatározó politikusoktól valamilyen ígéretet csikarjanak ki, hiszen a meghatározó döntések nem helyben születtek, hanem a fővárosban, ahol a koalíciós pártok között ekkor már kiélezett harc folyt.

és Telepítési Bizottság iratai (a továbbiakban SKTB). 28. d. Házi Jenő: In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.

Hiába kaptak azonban Nagy Ferenc miniszterelnök részéről többször is ígéretet a magyar nemzetiségűek mentesítésére, illetve az egyéni elbírálásra az úgymen irányadó Nagy Imre, majd Rajk László által vezetett belügyminisztérium a kormányfő ígéreteiről nem

A Templom utca, háttérben az evangélikus templom tornya

tudott, a kormányfő tényleges segítséget nem tudott nyújtani, a kitelepítések országosan a régi mederben zajlottak tovább. Csak idő kérdése volt, mikor kerül sor Sopronra. A helyi szinten indított mentesítési kísérletek nem jártak eredménnyel. A város nem kapott külön elbírálást.⁵

A KITELEPÍTÉS

A Náray József által vezetett III. számú kitelepítési kormánybiztosság megérkezte előtt Sopronnak előkészületként több feladatot is végre kellett hajtania. Egyrészt a városnak fel kellett készülnie a több száz fős, külön erre a célra megerősített, kormánybiztosság fogadására, elszállásolására és a szükséges infrastruktúra biztosítására. A biztosság a lakosság felmérése

miatt összeírást rendelt el, amit 1946. április 14–18-a között hajtottak végre, a kitelepítendőök vagyonát leltározták, illetve zár alá vették. Az összeírás elhúzódt, ezért a kormánybiztos Fábján Lajos polgármestert és a városvezetést tette felelőssé. A városvezető választáratában kifejtette: a munkát nehezítette a városban állomásozó 10.000 főnyi orosz megszálló katona, a bombázások miatt sok lakosról nem lehetett megállapítani, hogy hova költözött, egy falut zár alá lehet helyezni, de egy várost nem és 12.500 német anyanyelvű közvetlenül is érdekelt abban, hogy az összeírás ne sikerüljön. A helyzet odáig fajult el, hogy április 18-án Molnár István városi tanácsosnál, a kitelepítési ügyek felelősénél megjelent Winkler politikai nyomozó egy másik nyomozó kíséretében, és le akarták őt tartóztatni, azaz a váddal, hogy az összeírás szabotálja. A tanácsos ekkor közölte, hogy a kormánybiztosság részéről is beleegyeztek a későbbi leadásba. Ezt Winkler elfogadta, a másik nyomozó viszont kiabálva az Andrássy utca 60-nal fenyegetőzött, és egyben kijelentette: „a B.M.-től közvetlen utasításuk van arra, hogy Sopronban a legnagyobb gyorsasággal és eréllyel hajtsák végre a kitelepítést, és ezért semmiféle késedelmet nem tűrnek.”⁶

Április 20-án reggelre a kitelepítés gyakorlati végrehajtásához látszólag minden előkészület megtörtént. A város zár alatt állt, életbe lépett a kijárási és szesztilalom, összeálltak a végrehajtáshoz szükséges bizottságok. A mélyben azonban a legnagyobb káosz és fejetlenség uralkodott, a városra történetének legtragikusabb időszaka várt, a kitelepítés gyakorlati végrehajtása visszaélések és igazságtalanságok sorozatát fogja hozni. Az emberek bár ezt még nem tudhatták, így is óriási nyugtalanság vett erőt rajtuk. „Ez idő szerint napjaink nem csendesek és nem békességesek. Szívünk, lelkünk, telve van sok aggodalommal és kétségbeeséssel. A kitelepítés réme, pusztulás fenyegeti egyházmegyénket, és ebben a mi gyülekezetünket is.” – olvashatjuk a soproni evangélikus egyházközség egyháztanácsának április 11-i ülés jegyzőkönyvi bejegyzésében.⁷ „A kitelepítés

⁵ Krisch: A hűség „jutalma”. A németek elűzése Sopronból 1946, 79.

⁶ Krisch: A soproni németek kitelepítése, 111.

⁷ Soproni Evangélikus Levéltár (a továbbiakban SEL), egyház-

bűnös tragikuma a legvégzetesebb esemény hazánk e nyugati végvárának egész történetében.” – írta ezekben a napokban Házi Jenő.⁸

Április 20-án reggel 9-kor, a tervezettnél egy napos késéssel, ami tovább fokozta a bizonytalanságot, kifüggesztették az első kitelepítési listát, majd a következő napokon a továbbiakat. Az első szerelvények elindulása csak napok kérdése volt.

Az MKP megyei bizottsága április közepén közleményt adott ki a kitelepítéssel kapcsolatban. Ebben követelték a minél gyorsabb végrehajtást, elítélték a reakciós körök mesterkedéseit a törvény módosítására, mely alapján különösen a gazdag németeket akarják mentesíteni. Elsősorban az ország újjáépítése szempontjából fontos személyeket kell mentesíteni, ha hűek voltak a magyarsághoz. A kitelepítést a törvény szellemében és emberségesen kell végrehajtani. Az új telepeseket politikai és erkölcsi alapon is felül kell vizsgálni.⁹

A kitelepítés lehetősége különösen súlyosan érintette az evangélikus egyházat, mivel a soproni németek nagy része ehhez a felekezethez tartozott. A rendelet gyakorlati végrehajtása bármikor bekövetkezhett, ezért az evangélikus lelkészek a veszélyeztetett 86 német és 60 magyar konfirmandust április 25-én megkonfirmálták. Hanzmann Károly és Ziermann Lajos lelkészek így írták le ezt az eseményt: „Délután 6 óraker harangzúgás közt, s óriás néptömeg jelenlétében vonultunk be templomunkba. [...] A leánykák mind fehér, a fiúk mind sötét ruhában. Hatalmas templomunkban zsúfolt embertömeg: ca. 3500-an. [...] Tudok uralkodni érzelmeimen és nem tartozom a síró-rívó, megírátkó papok kategóriájába, de be kell vallanom, hogy ritkán esett oly nehezemre szolgálni, mint ez alkalommal. Evangéliumszerű és alkalomszerű akartam lenni, noha fojtogatta torkomat a fájdalom. Az egész hatalmas gyülekezet is úgyszólván végigsírta 14 perces prédikációimat.” Ziermann Lajos esperes a zárszóban Lackner Kristóf Sopron 16–17. század fordulóján élt polgármesterének egy képére és ennek feliratára hivatkozott: „Mergitur, non submergitur.” (Alámerül, de el nem süllyed.) „Sopron városa és lakossága,

a kitelepített és itthon maradt rész, süllyedt, de nem fog elsüllyedni. Isten tesz majd róla.”¹⁰ A lelkészek sietsége teljesen indokolt volt, mivel már április 27-én délután elindult az első szerelvény, amely a korábban internált volksbundistákat és családtagjaikat szállította, 28-án pedig a német anyanyelvűek bevonórozása kezdődött meg.¹¹

A kitelepítésre kerülő emberek hangulatáról és a két pályaudvaron uralkodó elkeseredettségből néhány képet a szemtanúk, Ziermann Lajos és Hanzmann Károly evangélikus lelkészek leírásaiból kaphatunk. A három lelkész (Beyer Pál volt a harmadik) hivatalosan nem kapott engedélyt arra, hogy az állomáson elbúcsúzhassanak a híveiktől, és tisztelőikre megszólaltathassák az evangélikus templom összes harangját. Április 27-én, szombaton a két lelkész a GySEV¹² pályaudvaron a kijáratnál állva vegyültek el a kitelepítendőkhöz és búcsúztak el tőlük. Másnap a Déli pályaudvar egy mellékvágányán állítottak össze egy 48 vagonból álló szerelvényt. Itt a tiltás ellenére kocsiról-kocsira járva búcsúztak el a hívektől. Április 30-án már a harmadik szerelvényt állították össze a győri pályaudvaron és ekkor is sikerült mindenkitől még a vagonokban elbúcsúzni. A következő alkalommal, május 1-én az evangélikusokat búcsúztató mindhárom lelkészt kitiltotta „egy rendőr hadnagyocskára” a pályaudvarról, pedig a veszthelyre kísért gonosztevőknek is jár a pap. Ezt a rendőr hamar elintézte és visszaszólt: „ez nem veszthely.” A lelkészek azonban nem adták fel és másnap ismét végig akarták járni a kocsikat. Ekkor egy százados kérte a lelkészek engedélyét. Mivel ilyenkor nem rendelkeztek távozásra szólították fel őket. A 72 éves Ziermann csak lassan tudott menni, erre a rendőr a következőket vágta hozzá: „Ha én 72 éves leszek, oda haza fogok ülni és nem fogok svábokat vigasztalni!”¹³

Németh Alajos középiskolai hittanár, helytörténész a kitelepítésről a következőket írta: „1946. április 20-án megkezdődtek a kitelepítések. Budapestről érkezett tányérsapkás rendőrök bonyolították le nem mindig a legkíméletesebben. Nem csoda. Újonnan toborzott, szedett-vedett népség volt a háború utáni

tanácsai jegyzőkönyv, 1946. április 11.

8 Hanzmann Károly: Helyzetrajz és adalékok a soproni evangélikus ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 1900–1950. évi történetéhez. I. rész, a korszak krónikája. Kiadta a Soproni Evangélikus Gyűjtemények Levéltára, 2000. 207.

9 Új Sopron, 1946. április 18. 1.

10 SEL. A Soproni Evangélikus Egyházközség iratai, 96/1946. A soproni kitelepítés

11 Hanzmann: Helyzetrajz és adalékok, 209.

12 Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút

13 Hanzmann: Helyzetrajz és adalékok, 209.; SEL. A Soproni Evangélikus Egyházközség iratai, 96/1946.

első rendőrség, melynek sem tapasztalata, sem erkölcsi érzéke nem volt ahhoz, hogy emberségesen bánják felebarátaival. Persze, tiszteletreméltó kivételek itt sem hiányoztak. A kitelepülők névsorát naponta nyilvánosan kifüggesztették a városházán és másutt. Nagy csoportokban és izgatottan olvasták főleg az érdekeltek. Több ezer embert telepítettek ki városunkból. Sok volt a listán a közismert név, régi, tekintélyes soproni családok: intellektuelek, kereskedők, iparosok, altisztek, munkások, de leginkább gazdapolgárok. (...) Nem kis mértékben érvényesült a személyes bosszú is a kitelepítéseknel, továbbá egyéb önző érdekek, mint pl. a kitelepítettek földjeinek és házainak megkaparintása. A kitelepülők nem sokat vihettek magukkal. Itt kellett hagyniuk jóformán mindent, amihez szívkük-lelkük egy életen át hozzánőtt: földet, házat, állatokat, szerszámokat, templomot, temetőt. A megengedett holmit szekérre rakatták velük, és rendőri kísérettel megindultak a vasútállomás felé. (...) Sírástól elfúló hangon búcsúztak többen, amikor rák ismertek. Többen méltatlankodva közölték velem, mennyien lemaradtak a „kitelepülők listájáról”, akik pedig megérdemelték volna, de hát még időben beléptek a kommunista pártba.”¹⁴

A kitelepítések megindulásával párhuzamosan külön figyelmet kellett fordítani a kitelepítésre kötelezettek vagyontárgyainak, hiszen ez nemzeti vagyonnak számított, a háború utáni inflációs időben különösen nagy értéke volt az állatoknak és a gabonának. Április 24-én az áttelepítési kormánybiztos elrendelte a megjelölt vagyontárgyak összeírását. Erre az eddigieknél is nagyobb feladatra a városi és megyei tisztviselőkn kívül tanárokat is igyekeztek kijelölni, ami természetesen nem ment zökkenőmentesen. Az összeíróknak házról-házra járva kellett az állatállományt, mezőgazdasági felszerelést, vetőmagot, bort, kerékpárt, rádiót és gépeket összeírniuk. Az elkészült jegyzék egy példányát naponta reggel 8-kor Sántha Ferenc aljegyzőnek kellett átadni, aki egyben átadta az újabb összeírandók jegyzékét. A másik példány a Községi Földigénylő Bizottság kapta meg, hogy az állatokról és a vetőmagról gondoskodni tudjon. Az állatokon kívül a szekeret, kocsit, talicskát, kézikocsit a Földigénylő Bizottság szedte össze és helyezte biztonságba. A bizottság a pártok küldöttjeiből gyűjtő csoportokat hozott létre

és átvételi elismervény ellenében vette át az állatok és felszerelési tárgyakat. Az állatok összegyűjtésére előre nem volt semmilyen terület kijelölve, ami komoly fennakadásokat okozott. Némileg szervezettebb volt a gabona begyűjtése, erre a Festetich majort jelölték ki. A rendőrség a tárolás biztosítására őrszemeket adott, akik időnként strázsáltak az épület előtt, de teljes biztosításra nem volt lehetőség. Gyakran előfordult, hogy a begyűjtő bizottságok nem tudták megmondani honnan származik a termés. A lopások valószínűleg itt is a tetőfokra hágtak. Egyéb tárgyakat, mint a járműveket, rádiókat, varró és fényképezőgépeket, permetezőket a rendőrség gyűjtötte össze. A kisebb tárgyakat a városháza padlására hordták, a nagyobbakat az Orsolyita rendház Lehár Ferenc utcai pincéjébe.¹⁵

A kitelepítettek bora szintén nemzeti vagyont képezett. Május 18-ig kb. 499 hl-t gyűjtötték össze a Pfandler pincébe. A lefoglalt és eltűnt borkészletnek ennél lényegesen jelentősebbnek kellett lennie, hiszen városszerte beszélték, hogy illetéktelenek (karhatalmi alakulatok, polgárőrség) is gyűjtötték a bort. Közismert volt, hogy pártok, hatóságok, hivatalok és intézmények is sok borhoz jutottak, a miniszteri biztosság vendéglők és más magáncégek felé többször borral fizetett. Náray biztos már a kitelepítést megelőző napokban nyílt rendelet alapján szállított el borokat. Ezek a visszaélések a városnak súlyos adóbevétel kiesést jelentettek, amiről a belügyminisztériumnak jelentést is tett a város.¹⁶

A kitelepítettek hátrahagyott és lezárt házait ismeretlenek gyakran feltörték. A kitelepítettek a lakásaik, házaik kulcsait az őket a pályaudvarra kísérő rendőrnek adták át, aki azután ezeket leadta a hatóságoknak. Maguk a leltározók is eltulajdonítottak sok mindent, vagy a gazda mentette ki tulajdonát a magyar falvakba, vagy éppen Ausztriába.¹⁷

Az igazságtalanságokat fokozta az április 25-i pártközi megállapodás eredményeként megszületett új végrehajtási utasítás. Az új rendelet szerint a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű, nemzethűségüket bizonyítani is tudó személyek kitelepítését fel kellett volna függeszteni, vagyis amiért Sopronban már

¹⁵ MNL SL. Sopron Város Levéltára (a továbbiakban SVL). XXI.504. Polgármesteri Hivatal iratai (a továbbiakban: Polgm. Hiv. i.) 1946. 41.d. XV.9/946

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁴ Dr. Németh Alajos: Sopron könnyes-véres dátumai. Sopron, 1993. 233-234.

Borozás egy soproni kimérésben, Buschenschankban

hónapok óta folyt a harc, végre elérhette volna célját. Az utasítást azonban csak május 7-én foglalták rendelkezésbe, annak titkossága miatt a közlönyben nem jelent meg, Sopronba pedig csak a kitelepítések befejezése után június 7-én érkezett meg. A kitelepítések utáni belügyminisztériumi vizsgálat nem talált felelősöket.¹⁸

A kitelepítés napjaiban sem adták fel a soproni mentesítők céljukat, vagyis a soproni németek legalább egy részének, a magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallókat mentesítsék. Április 28-án Vas Károly a Kisgazdapárt soproni szervezetének elnöke beszámolt pesti útjáról. Egy emlékiratot juttatott el az angolszászokhoz, melyben a soproni helyzetet mutatta be és kérte segítségüket. Találkozott Varga Béla házelnökkel, aki a következőket mondta neki: „Hagyjátok kimenni a németeket, mert ott kinn jobb dolguk lesz, mint ebben az országban, mely egy szemétdomb.”¹⁹ Május 1-én Vas és Kóczán István főispán utazott ismét a fővárosba. Biztos volt a dolgában, hiszen sikertelenség esetén lemondását helyezte kilátásba. Házi Jenő ezen

a napon a következőket írta le: „Egyébként reggel értesültem arról is, hogy a két vonatszerelvény elhagyta Ágfalvát, tehát a magyar miniszterelnök nem tudta a szavát megtartani, vagy ő is hazudott? Uramfia, hol vagyunk? Nem a legdurvább kommunista rémuralom ez a kisgazdák statisztálásával? Szégyellem, hogy magyar vagyok!”²⁰

A városban többször razziákat tartottak, hogy az illegálisan itt maradókat, illetve visszaszivárgókat kiszűrjék, ilyenkor persze nagy számban fogtak el a kitelepítés elől bujkálókat, volt Waffen-SS és Volksbund tagokat. A razziák során az embereket éjszaka ébresztették fel, átkutatták a lakásukat és kerestek rejtőzködő „svábokat”. Különösen nagyszabású razziát tartottak a városban május 3-ról 4-re éjszaka a kitelepítési bizottság karhatalmi alakulatai (700 fő), melynek elsődleges célja volt a még Sopronban tartózkodó és a kitelepítés hatálya alá eső németek felkutatása. Az eredmény 300 előállítás lett, nemcsak németeket, hanem csempészeket is sikerült előállítani.²¹

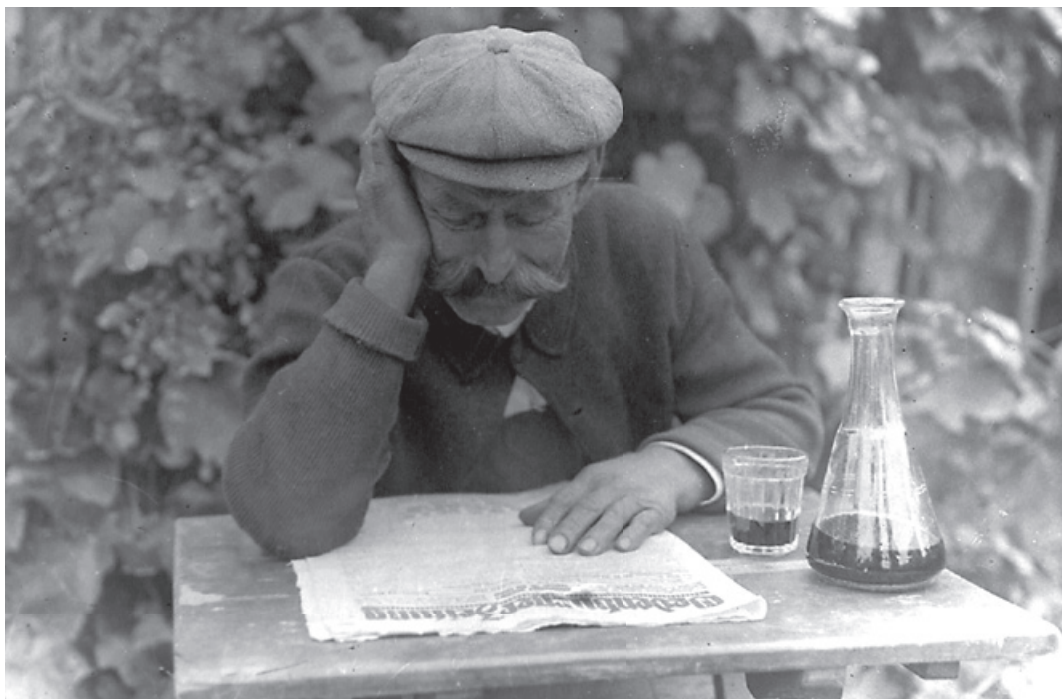
18 Krisch: A soproni németek kitelepítése, 90.

19 MNL SL XXIV.1. SKTB 28. d. Házi Jenő: In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.

20 MNL SL XXIV.1. SKTB 28. d. Házi Jenő: In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.

21 Új Sopron, 1946. május 3. 2.; SEL 96/1946

A soproni németek kedvelt napilapja, az „Oedenburger Zeitung”

Május 2-án Vas Károly és a főispán²² is visszatértek a fővárosból, ahol tárgyaltak miniszterelnökkel és belügyminiszterrel is. Az összeülő minisztertanács ismét ígéretet tett arra, hogy a magyar nemzetiségűek, ha nincs ellenük más kifogás, maradhatnak. „Nincs sok bizodalom ennek respektálásához – írta Házi,” pedig ezúttal valós ígéretről volt szó. Az új információk szerint a miniszterelnök tényleg mindent elkövet, de két tényező miatt nehéz bármit is elérnie. Az egyik a belügyminiszter, Rajk László hajthatatlansága, aki mögött az oroszok állnak, és akire még Rákosi Mátyáson keresztül hatni akartak, a másik pedig az a félelem, hogy Ausztria felveti Sopron és a népszavazási terület elcsatolásának kérdését, tehát a szomszédos országot befejezett tények elé kell állítani.²³

²² A főispán április 30-ai miniszterelnökhöz írt levelében tette szóvá a soproni kitelepítés visszáságait. Megjegyezte, hogy olyanok is a listán vannak, akik már évekket ezelőtt meghaltak, viszont több Volksbundista is mentesítést kapott. Az észrevételek alátámasztására mellékelte a városi tanács határozatát és a Kiszgadzapárt által összeállított névjegyzéket. Feliratában megemlítette a Húsvéthétfőn tartott kiszgadzapárti gyűlést is, ami miatt most sokan joggal bíznak a mentesítésben. Kérte, hogy a Kitelepítési Bizottság eddigi munkáját vizsgálják felül. MNL SL XXI.1.b. Főispáni iratok. 7. d.

²³ MNL SL XXZielbauer GyörgyIV.1. SKTB 28. d. Házi Jenő: In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.

A kitelepítés az ígéretek ellenére a régi mederben zajlott tovább, a kitelepítő vonatok folyamatosan hagyták el a várost. A május 3-i Soproni Újságban Náray az éjszakai kijárási tilalom okait részletezte, ami minden lakosnak jelentősen megnehezítette az életét. A biztos szerint ez mindaddig érvényben marad, amíg a lakosság nem fog fegyelmezettebben viselkedni, ugyanis nemrégiben rendőr gyilkosság történt, leégett a Hacker-féle téglagyár, többen agresszíven viselkednek. Aki a kitelepítendő névsorán szerepel és nincs rajt a mentesítettek listáján, az köteles vagonszámért jelentkezni a Pannónia Szállodában, ellenkező esetben a rendőrség állítja elő őket és büntetésként a bevagonírozáskor nem vihetnek magukkal csomagot. Egyben felhívta a már bevagonírozottak figyelmét, hogy azokat ne hagyják el, mivel a napokban előfordult, hogy valaki borért ment haza.²⁴ Lehetséges, hogy Náray a Frank család esetére célzott. A családot ugyanis már bevagonírozták a Déli pályaudvaron, de a szerelvény nem indult. Ekkor a család Lajos nevű tagja, haza indult, hogy édesanyjának a pincéjükből egy üveg bort hozzon.

²⁴ Soproni Újság, 1946.május 3. 3.

A pincelejárát viszont már be volt deszkázva, így saját pincéjükbe nem jutott le. Mindezek láttán Frank Lajos „férfi létere úgy sírt, mint egy taknyos gyerek.”²⁵

Május 7-én elhagyta Sopront a III. számú Kitelepítési Bizottság.²⁶ A hátramaradt feladatokat a II. oszlop Balogh Andor vezetésével fejezte be. Náraynak a következő véleménye volt a városról: „Sopron nehéz város, mert ennyi svábmentési akciót, mint Sopronban, még sehol sem tapasztalt”.²⁷

Az utolsó listát május 13-án függesztették ki, ez közel 1000 embert érintett. Sopront az utolsó kitelepítési szerelvény május 16-án hagyta el. A Sopronból kitelepítettek pontos számát a kitelepítés volumene miatt nagyon nehéz megállapítani. A fennmaradt és sokszor pontatlan listák alapján a városból kitelepítettek száma 7000 fő körül lehetett. A kitelepítés befejezésével május 16-án déli 12-kor a II. számú oszlop kitelepítési biztosa, Balogh Andor Kópházán kelt levelében, az elrendelt szesztilalmat, az utazási- és szabad mozgási igazolványok kiadását, a fegyver-beszolgáltatást és az éjszakai órákra vonatkozó mozgáskorlátozásokat hatályon kívül helyezte.²⁸

A kitelepítettek kezdetben bíztak a gyors hazatérésben. Az indulás előtti pillanatokban még gyorsan megöntözték virágaikat, megetették az állatokat, majd megindultak a pályaudvarra. Útközben még visszaintegettek a szomszédoknak, ne aggódjatok, hamarosan hazatérünk – gondolták. Sokan értéktárgyaikat, értékesebb gazdasági felszerelésüket elrejtették a gazdasági épületben, vagy elásták. A kitelepítés után még évekkel is mendemondák keringtek a városban elrejtett, elásott kincsekről.

A KITELEPÍTÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A város még messze nem heverte ki a világháború pusztításait, épületei jelentős része még mindig romokban hevert, a háború következtében több ezer polgára menekült külföldre, az orosz csapatok jelenléte nehezítette a mindennapi életet. A kitelepítés ezt a nehéz helyzetet tovább rontotta. Egész utcák, negyedek haltak ki, ellátási zavarok léptek fel,

a hátramaradt német vagyon fosztogatása miatt megromlott a közbiztonság. Ilyen helyzetből indult meg a város évtizedekig tartó újjáépítése.

A kitelepítés első hatásai már májusban érezhetőek volt. Adót nem fizetett senki, a földeken nem volt, aki dolgozzon, a piacon nem volt áru. A város a csőd szélén állt. A Szent Mihály-templomban május 19-én tartotta Papp Kálmán az utolsó német nyelvű misét. A kitelepítés miatt élelmiszerhiány lépett fel, mivel orosz tisztek a kevés árut az értékesebb osztrák schillinggel vették meg. A tisztázatlan tulajdonviszonyok sem segítették a mezőgazdasági munkák beindulását. Mindez a város lakosságából érthetően nyugtalanságot váltott ki.²⁹

Az elűzések és az ezt követő magyar nemzeti-ségűek betelepítése eredményeként drasztikusan megváltozott a város nemzetiségi és vallási összetétele. Az evangélikus egyházban a kitelepítés hatására csökkenteni kellett a német nyelvű istentiszteletek számát, a német gyermek-istentisztelet megszűnt, mert nem volt gyerek. Kevesebb tanítóra volt szükség a tanulói létszám jelentős csökkenése miatt, de általában sokkal kevesebb lett az alkalmazottak száma, több állást összevontak. Elvesztette az evangélikus egyházközség összes altisztjét, egyházfikát, az iskolai és pénztári szolgálkat, a harangozót és sírásót.³⁰

Az országos földbirtokreformmal kapcsolatban már a kitelepítésekkel párhuzamosan megkezdődött a hátramaradt német vagyon kiosztása a magyar betelepülőknek. Mivel a telepesek többnyire nincstelen vagy szegény rétegekből érkeztek, a város újjáépítését nem hogy támogatni nem tudták, még ők szorultak Sopron támogatására, mint az egy közgyűlési jegyzőkönyvben olvasható. Sopronban a Községi Földosztó Bizottság végezte a hátra maradt ingatlanok kiutalását. Itt is gyakoriak voltak a visszaélések, a tagok sokszor a legszebb házakat maguknak utalták ki, sokat számított a „sógorság, komaság, párttagság”. A bizottság időnként látványos keretek között osztotta ki a városi színházban az új tulajdonosoknak a birtokleveleket. „A közönség, főleg az érdektelen kíváncsiskodók csak azért nem fakadtak hangos nevetésre a sok ostoba frázis hallatára, mert nem volt bátorságuk hozzá.” – írja Németh Alajos középiskolai hittanár, szemtanúként. Az itt maradt földeken olyanok szüreteltek és arattak, akik soha nem dolgozták meg ezeket a földeket.³¹

25 Krisch András: A soproni németek kitelepítése a szemtanúk visszaemlékezései alapján. Soproni Szemle, 60 (2006). 418.

26 MNL SL SVL XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/1946.

27 Új Sopron, 1946. május 7. 2.

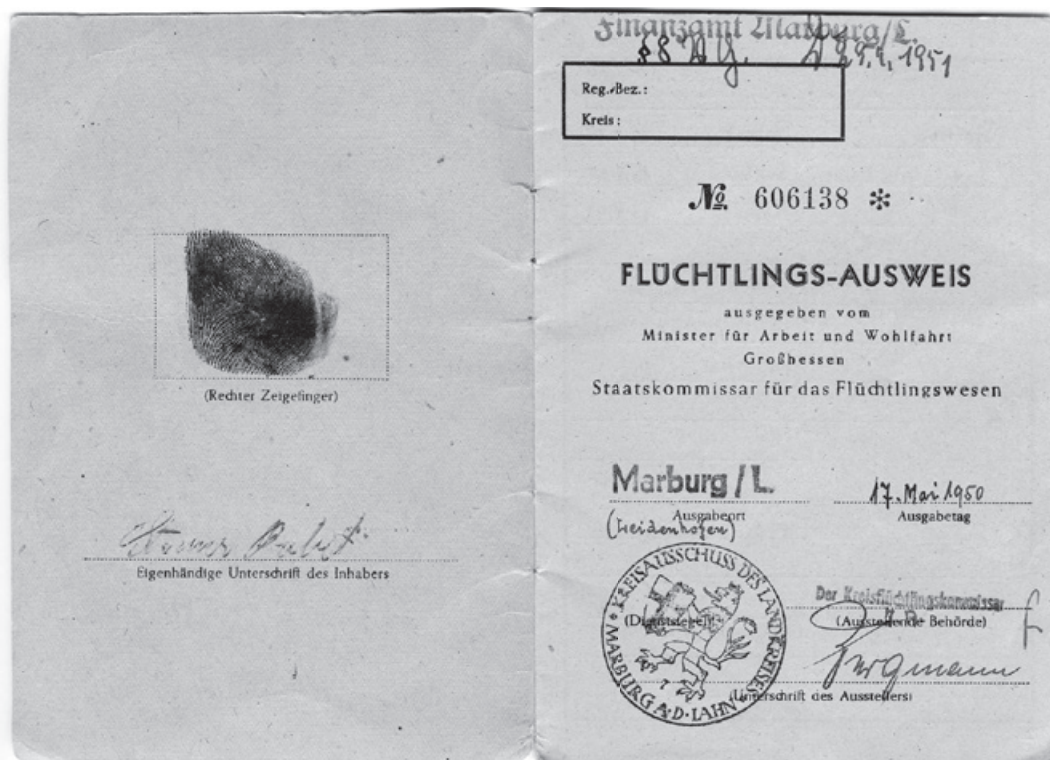
28 SL. SVL. XXI.504. Polgm. Hiv. i. 1946. 41.d. XV.9/946

29 Krisch: A soproni németek kitelepítése, 103.

30 Krisch: A soproni németek kitelepítése, 105.

31 Dr. Németh: Sopron könnyes-véres dátumai, 234.

Németországban kiállított menekültigazolvány

Az itthon maradhatott soproni németek fenyegetettség érzése 1946 tavasza után sem szűnt meg, bár további kitelepítésekre már nem került sor. Az elűzések során sok esetben családokat szakítottak szét, a találkozás a később a vasfüggöny mögé zárt városban sokáig szinte lehetetlen volt. A Sopronban maradtak még a 60-as években is csak úgy tudtak a kitelepített rokonokkal pillanatokra találkozni, ha kimentek a Batsányi utcai vasúti sorompóhoz és a Bécs felől lassan közlekedő vonat felhúzott ablaka mögött utazónak integettek. Hamarosan viszont újabb „találkozásra” nyílt lehetőség, hiszen a Deutschkreutz felé közlekedő vonat visszafelé tartó útján a rokonok ismét láthatták egymást. A németekben még évekig

élt a félelem az újabb kitelepítéstől vagy vagyon-elkobzástól. A kitelepítettek a visszaemlékezők szerint az első években gondolkodás nélkül hazatértek volna. Aztán, ahogy telt-múlt az idő, kezdték őket új hazájukban is elfogadni, észrevették, hogy szorgalmas emberekről van szó, akik alaposan kivették a részüket a szintén romokban heverő Németország újjáépítéséből. A Németországban született generációknak Magyarország, az őseik földje sok esetben egy turisztikai célponttá zsugorodott.³²

³² Krisch: A hűség „jutalma”. A németek elűzése Sopronból 1946, 83.

2016. január 19-én hetven éves évfordulóra emlékeztünk: a hazai német kisebbség kitelepítése 1946-ban ezen a napon kezdődött el a kollektív felelősség elvének alkalmazása alapján. Ma már jól látható, hogy az esemény eredményeképpen nemcsak tömegeket űztek el a szülőföldjükről anélkül, hogy a tényleges felelősségüket firtatta volna bárki, hanem tovább

T. Molnár Gizella

A magyarországi német nemzetiség identitásvesztése Nemzetiségpolitikák 1945 után

csökken a legnagyobb lélekszámú magyarországi nemzeti kisebbség létszáma, visszafordíthatatlanul felerősödött az asszimilációja, és ennek következtében identitásvesztése is. Az évforduló nemcsak a megemlékezésre ad alkalmat, hanem arra is, hogy áttekintsük azokat a folyamatokat, amelyek idáig vezettek, rávilágítsunk a nemzetközi háttérükre, és az eseményeket nagyban meghatározó nemzetiségpolitikák alakulására is.

Ha megpróbáljuk megérteni, mi történt a hazai németiséggel, több tényező is figyelembe kell venni, hiszen korántsem egyszerű – bármennyire is megkérdőjelezhető – felelősségre vonásról van szó. A történetek menetét megszabta a hitleri Németország szerepe és tevékenysége a második világháborúban, valamint ezzel összefüggésben a szövetséges nagyhatalmak állásfoglalásai a németiség jövőjéről. Emellett számolni kell a szövetségesek közép-európai politikájával és a szomszéd országok nemzetiségi politikájával éppúgy, mint a magyarországi koalíciós pártok nemzetiségpolitikai törekvéseivel és céljaival, illetve a későbbiekben az egypárti diktatúra nemzetiségpolitikai praxisával. Ebből a gondolatmenetből kiindulva próbáljuk meg összegezni az eseményeket, és azt a folyamatot, amely napjainkra – a rendszerváltást követő kedvező változások ellenére is – a hazai német nemzetiség szinte teljes identitásvesztéséhez vezetett.

A versailles-i békerendszer összeomlása és a második világháború kitörése a keleti front megnyitása után népiirtó háborúba torkollott, amely nemcsak a frontokon zajlott, hanem a polgári lakosság millióit érintette. Anélkül, hogy részleteznénk ennek eseményeit¹, azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a háború évei Közép- és Kelet-Európában töménytelen szenvedéssel, ártatlan polgári lakosok, nők, gyermekek elpusztításával is együtt jártak. A náci Németország megszálló tevékenysége éppúgy rengeteg polgári áldozatot követelt, mint azt megelőzően például a Balkumban a szovjet megszállás. A Szovjetunióba benyomuló német csapatok kegyetlensége és pusztítása ugyanúgy mindennapi gyakorlat volt, mint a háború fordulópontját követően a szovjet csapatok ellenőrzése alá vont területeken elkövetett terrorcselekmények sorozata az ellenséggel, vagyis a németekkel, a velük szövetségben állókkal, de a polgári lakossággal szemben is, aminek

részeként értékelhetjük a térség – benne Magyarország – német nemzetiségi lakosságának kollektív felelősségre vonását is. A Szovjetunió által felszabadított, de egyben megszállt közép-kelet-európai társadalmak azonnal megtapasztalhatták a sztálini típusú politikai és hadviselési gyakorlatot, ami már előrevetítette a szovjet geopolitikai érdekek háború utáni érvényesítését is.² A náci népiirtás és a bűnösnek tartott népekkel szembeni szovjet atrocitások egyaránt összefüggésbe hozhatók a kelet-közép-európai (és a balkáni) térség etnikai problémáival, amelyek egyáltalán nem voltak újkeletűek, hiszen az egész régió modernizációjára, a nemzetállamok kialakításának törekvéseire és a versailles-i békerendszer által létrehozott új államok viszonyaira egyaránt rányomták a bélyegüket. Elég arra utalni, hogy a békeszerződések nyomán kialakult új „nemzetállami szerkezetben” jelentős számú új kisebbségi csoportok jelentek meg. Az új államok korántsem voltak etnikailag egyneműek, annak ellenére, hogy a szándék az új nemzetállamok megalkotása volt. „Az első világháború utáni radikális államjogi változások

1 A két totális diktatúra által elkövetett kölcsönös népiirtásról, a polgári lakosságot érintő veszteségekről I. Timothy Snyder: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában Budapest, 2012.

2 Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig Budapest, 2015. 26–27.

ellenére a kisebbségi helyzetben élők száma megközelítőleg harmincmillió volt Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa 17 újonnan meg- vagy átalakult nemzetállamában, illetve Törökország maradék európai területein³ Az új államok gyors és többnyire feltétel nélküli asszimilációt, de legalább integrációt, és feltétlen lojalitást vártak el a kisebbségeiktől, miközben azok még alig voltak képesek tudomásul venni, hogy egy másik állam fennhatósága alá kerültek, és szoros kapcsolatok fűzték őket korábbi országukhoz. Mindez folyamatos és súlyos etnikai konfliktusok forrásává vált azokban a multietnikus államalakulatokban, amelyekben egymástól élesen különböző nemzeti és állami, kulturális és politikai viszonyok léteztek, magukat sokszor egymással szemben definiálva. A régió második legszámasabb kisebbségét az a 8,3 millió német jelentette, akik 13 különböző állam területén éltek, Lengyelországtól Csehszlovákiáig, Romániától Magyarorszáig.⁴ Nem csoda, hogy ezek az ellentétek a második világháború alatt tovább éleződtek, és a vázolt szélsőséges formákat öltötték, a háború után pedig a győztesekhez kötődő nemzetállamok a korábbiánál is erősebben szorgalmazták az etnikai egyneműsítést, és erre minden elképzelhető eszközzel törekedtek. Európa keleti felében tehát a háború befejeződése együtt járt a terület és a társadalmi tér homogenizációjával, annál is inkább, mert – bár a motivációik eltértek – a szövetséges hatalmak egyaránt úgy akarták megoldani az etnikai feszültségeket, hogy támogatták a nemzetállamok etnikai képletének egyszerűsítését, a multietnikus társadalmak megszüntetésére irányuló politikai akaratot. 1943-ban még azt tervezték, hogy az etnikai határok figyelembevételével jelölnek ki új határokat, ezzel valóban homogén nemzetállamokat létesítve, és talán valamelyest javítva az elhibázott versailles-i békerendszert.⁵ A háború végére viszont változott a forgatókönyv, nem a határokat, hanem az embereket mozgatták, szakították ki megszokott környezetükből. „Az első világháború befejezésekor határokat ötltek ki és módosítottak, míg az emberek egészében véve a helyükön maradtak. 1945 után tulajdonképpen az ellenkezője történt: a határok egy

fontos kivétellel nagyjából a helyükön maradtak, helyettük az embereket költöztették át. A nyugati politikusok úgy vélték, a Népszövetség és a versailles-i szerződés kisebbségi záradékai kudarcot vallottak, fölélesztésüket még megkísérelni is hiba lenne.”⁶ Ezért egyeztek bele a népességáthelyezésekbe Potsdamban, hangsúlyozva, hogy azokat rendezett módon és emberségesen kell megvalósítani. Az utóbbi eléggé álságos elvárás volt, nagyjából mindenki tudta, hogy az adott körülmények között erre esély sincs. A sztálini totális rendszer nemzetiségpolitikája ráadásul nem elégedett meg az emberek átköltöztetésével, hanem a bűnös népeket sújtó kollektív büntetés más, terrorisztikus és brutális formáit is alkalmazta, semmiben sem különbözve a náci népi-irtástól, de arra hivatkozva a büntetést kiváltó okként, felelősnek bélyegezve a térség teljes németajkú lakosságát. Nem riadtak vissza a tömeggyilkosságtól, a munkatáborokba hurcolástól („malenkij robot”), a lakosságcserétől és a kitelepítésekől sem, utóbbiaknál az 1923-as lausanne-i békeszerződésbe foglalt görög-török lakosságcserére hivatkozott mindegyik antifasiszta nagyhatalom. Az 1944 utáni kitelepítések becslések szerint több mint egymillió civil áldozatot követeltek elsősorban a német népességből. A háború utáni Kelet- és Közép-Európából mintegy 12 millió német tűnt el, a legtöbb, 7 millió Lengyelországból, 3 millió Csehszlovákiából, több százezer Jugoszláviából, Romániából és Magyarországról.⁷ A ki- és áttelepítések foganatosításához a sztálini Szovjetuniónak nem volt fontos a török-görög lakosságcserére való hivatkozás, mint a nyugati szövetségeseknek, hiszen ott már a harmincas években gyakorolták azt, mint az iparosító, urbanizáló munkaerő-átcsoportosítás eszközt⁸, amely nem melleleg a politikai ellenfelek semlegesítését és az orosz hegemonia erősítését is szolgálta. A magyarországi német nemzetiség kitelepítését a fenti kontextusban érdemes értelmezni.

Magyarországon 1945. december 29-én kihirdették a 12.330/1945. M.E. sz. rendeletet.⁹ Ennek első paragrafusa egyértelműen a németység kollektív büntetését célozza, differenciálásra kísérlet sem történik: „Németországba áttelepülni köteles az

3 Szarka László: Nemzetfejlődés és kisebbségpolitika Közép-Európa multietnikus államaiban In: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015. 296.

4 Szarka László: Nemzetfejlődés és kisebbségpolitika Közép-Európa multietnikus államaiban 299–305.

5 Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat 28.

6 Tony Judt: A háború után. Európa története 1945 óta. 1. köt. Budapest, 2007. 49.

7 Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat 28–29.

8 Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. 1945–1990. Budapest, 2014. 42.

9 Magyar Közlöny, 1945. dec.29.

a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely német fegyveres alakulatnak (SS) tagja volt.” A rendelet a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i határozatának végrehajtásaként fogalmazódott meg, születését részben a fentebb vázolt nemzetközi politikai viszonyok és főleg érdekrendszerek befolyásolták. A szövetséges nagyhatalmak potsdami konferenciája 1945 júliusában ugyan nem tisztázta egyértelműen a sztálini kollektív felelősség elvét, mégis lehetővé tette, hogy a „Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell foganatosítani.”¹⁰ A kitelepítés végrehajtását és gyakorlati tennivalóit az érintett kormányokra, illetve Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra bízta a konferencia, bár a németek kollektív felelősségre vonása ekkor már javában folyt. Így például a lengyel és csehszlovák hatóságok már az év elejétől kegyetlen tisztogatásokat folytattak¹¹ Sztálin hallgatólagos támogatásával, de Magyarországon is elkezdődött már 1944 végétől a németek szovjet munkatáborokba hurcolása, bár azt elsősorban az országban lévő szovjet katonai hatóságok hajtották végre. Mindenesetre Magyarországon – a történetírók egy része szerint – az Ideiglenes Nemzeti Kormány számára az SZEB határozta meg a kitelepítésekkel kapcsolatos kötelezettségeket és tennivalókat. Korom Mihály (és mások) ennek alapján a SZEB felelősségét emelik ki a telepítések kapcsán¹², míg az újabb információk birtokában kialakított felfogások – először Tóth Ágnes¹³ majd mások is – a koalíciós kormány felelősségét hangsúlyozzák. Az mindenesetre bizonyos, hogy a kitelepítések lebonyolítására felállított (meglehetősen álságos elnevezésű) Népgondozó Hivatalt

a kommunista belügyminisztérium felügyelte, és azt is tudjuk, hogy a koalíciós pártok közül az MKP mellett a Nemzeti Parasztpárt is a németek elűzését szorgalmazta, hiszen a „felszabadult” német parasztbirtokokat a földosztás céljaira is lehetett hasznosítani. Ezek mellett a Kisgazdapárt egy része is lelkes híve volt a kitelepítéseknek. Ugyanakkor nem hallgatható el az sem, hogy a homogén nemzetállam megvalósításának célja a szomszédos országokhoz hasonlóan a magyar kormánytól sem volt idegen, aminek esztörténeti előzményei már a húszas évektől tetten érhetők. De például dálnoki Miklós Béla és Nagy Ferenc is már 1944 végén a német etnikum kollektív hazaárulásáról nyilatkozott, a demokráciát „megtisztítva a hazaáruló németsegtől” képzelte el.¹⁴ Egyaránt az okok és előzmények között említhetjük tehát a náci német kisebbségpolitikát, a szövetséges nagyhatalmak, köztük kiemelten a Szovjetunió felelősségét, és a magyar kormány kisebbségpolitikáját. Az pedig tény, hogy a kitelepítési rendelkezések politikailag ártatlan tömegeket tettek lehetetlenné, s a későbbiekben a németek kollektív felelősségre vonása összekapcsolódott a szlovákiai magyarok kollektív büntetésével is. A rendelet különösen káros volt a népszámlálások hitelessége ügyében: a lakosság bizalmát többé nem lehetett visszanyerni, hiszen a kitelepítési listák az 1941-es, elvileg titkos népszámlálási adatok alapján készültek. Mindezt erősítette az országban uralkodó közhangulat, hiszen a német nemzetiség egy részét már a háború előtt és alatt is vádolták hazaárulással, például a Volksbund szervezkedései kapcsán, de a németek egészére még nem vonatkozott ez a vád, államhűségüket nem vonta kétségbe senki. Hitler azonban tulajdonképpen az egész kelet-közép-európai németseget a hazaárulás gyanújába keverte, amikor azt a német népközösség szerves részének tekintette. Innen már csak egy lépés volt az út ahhoz, hogy a háború befejezésekor az egész németseget úgy, ahogy van, bűnös népnek tekintsék, amely elárulta hazáját és a fasisztákhoz

10 Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1983. 656. és Tony Judt: A háború után. Európa története 1945 óta 47–48.

11 Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat 29.

12 Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig In: A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján. Szerk. Zielbauer György. Budapest, 1996. Maga a kötet, és a benne található tanulmányok ezt az irányt képviselik.

13 Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993.

14 Ungváry Krisztián: A potsdami történetírás legendái a történetírásban. A hatalom reprezentációi, hatalmi diskurzusok Országos Széchényi Könyvtár Tudományos Ülésszak, 2015. november 25–26. <http://rev.hu/hu/node/141> A tanulmány amellett, hogy a téma átfogó összefoglalását adja, és megkísérli felvázolni, hogyan oszlik meg a felelősség a kormány és a szövetségesek között, részletesen bemutatja a téma elmúlt évtizedekben történt historiográfiai interpretációinak változásait és az azt kísérő diskurzusokat, széleskörű szakirodalmi apparátust felvonultatva.

csatlakozott.¹⁵ Nem csoda hát, hogy a kitelepítések megkezdését, a fasisztának kikiáltott nép kiűzését Magyarországról a demokrácia nagy diadalaként ítélték meg.

A kitelepítések végrehajtása az érintett településeken a rendelet alapján a kitelepítendő listájának az összeállításával kezdődött, majd a hatóságok és a karhatalom közreműködésével a legközelebbi vasútállomásokra szállították a listán szereplőket. A bevagonírozást követően megindultak a szerelvények Németország felé. Az emberek egész addigi életük munkájának eredményét hátrahagyva, egy-egy batyuval voltak kénytelenek vonatra szállni, s elhagyni a szülőföldjüket. Sokan voltak, akik egyszerűen nem tudták elfogadni ezt a helyzetet, s kivonták magukat az intézkedések alól. Elszöktek, magyar családoknál húzták meg magukat, s várták sorsuk jobbra fordulását. Házukat, földjüket, ingóságait ők is elveszítették, azonban szerencsésnek mondhatták magukat, hiszen a hazájuknak tekintett földön maradtak. Nagyon sok család Németországból, a számára kijelölt új lakóhelyről szökött vissza a szülőföldjére.¹⁶

A rendelet alapján a magyarországi németek áttelepítése Németország amerikai megszállási övezetébe 1946 januárjában Budaörsön kezdődött meg, s júniusig tartott. Ekkor a kitelepítések elakadtak, majd a magyar és az amerikai hatóságok augusztusi megállapodása nyomán, november elején indultak újra, de az év végére már le is zárultak. 1947–48 során újabb kitelepítési akciók zajlottak le, ekkor már Németország szovjet megszállási övezete volt az útirány, s az események a szlovákiai lakosságcsereivel kapcsolódtak össze. A kitelepítések miatt kiürült sváb parasztbirtokokban helyezték el ugyanis a Felvidékről szintén elűzött magyar családokat is, ahogyan korábban a földosztásra jogosultakat. Bár 1948 szeptemberében még Pest–Pilis–Solt–Kiskun és Bács–Bodrog vármegyéből, valamint Baranya megyéből indultak szerelvények Németország felé, ezek az akciók azonban már az utolsók voltak.

Október 1-jén végleg leállt a németek kitelepítése,¹⁷ amely egyébként sem hozott a várakozásoknak megfelelő eredményt a belpolitikában sem, a külpolitikában viszont kifejezetten gyengítette a magyar kormány pozícióit, elsősorban a szomszédos országokkal, főként Csehszlovákiával szemben, ugyanis ezek precedensnek tekintették az ott élő magyarok ügyének kezelésében is. Így a németek elűzésével párhuzamosan megkezdődött a felvidéki magyarság elűzése is. Bár szervezett kitelepítést a romániai és jugoszláviai magyarokkal és a németekkel szemben sem folytattak a helyi hatóságok, a fenyegetettség nyomása alatt menekülésre kényszerültek az ott élő kisebbségek. Romániából például mintegy 200 ezer német menekült el már 1944–45-ben Németország területére. Különösen brutális etnikai tisztogatást folytattak a partizán alakulatok a Vajdaságban és a Bánságban, ahol a tömeggyilkosságoktól sem riadtak vissza, amelyeknek 15–20 ezer körüli áldozata volt, és több tízezer magyar és németajkú állampolgárt kényszerítettek menekülésre.¹⁸ A belpolitikai szempontok sem voltak eredményesek, hiszen ahogyan említettük, a német lakosság nagy hányada szabotálta a hivatalos intézkedéseket, a vegyessé vált településeken pedig fokozódtak az ellentétek, így hát nem csoda, hogy 1948 őszén a kormány feladta a teljes végrehajtásra irányuló próbálkozásokat. A jogi rendezésre azonban még egy évet kellett várni, de 1949–50-ben egymás után születtek azok a rendelkezések, melyek – jogilag legalábbis – egyenjogúsították a magyarországi német nemzetiséget. A minisztertanács 4.248/1949 M.T. sz. rendelete kijelentette, hogy a német lakosság kitelepítése befejeződött.¹⁹ A 4.364/1949. M.T. számú rendelet az állampolgárság és a tulajdon tekintetében intézkedett²⁰: azok a németek, akik – bár szerepeltek a kitelepítendő listák között, de elszállításukra nem került sor – Magyarországon tartózkodnak, lakóhely és munkahely szempontjából a magyar állampolgárokkal azonos elbírálás alá esnek. Az 1949-ben bevezetett alkotmány is biztosította a magyar állampolgárok egyenjogúságát, azonban a németek kitelepítését az 1950-ben született 84/1950. M.T. sz. rendelet zárta le

15 A dél-alföldi németiség elleni jogi eszközökkel való fellépésről bővebben: Miklós Péter: A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása? Csanád vármegyei németek a népbíróság előtt. Századok, 2016. 1. sz. 169–177.

16 A kitelepítés dél-alföldi jellegzetességeiről: Miklós Péter: A Csanád vármegyei németiség kitelepítéséről. Délvidéki Szemle, 2014. 2. sz. 86–95.

17 Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése. 1945–1950. Budapest, 1988. 160.

18 Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat 30–31.

19 Magyar Közlöny, 1949. szeptember 23.

20 Magyar Közlöny, 1949. október 1.

hivatalosan is.²¹ E szerint a kitelepítésekre vonatkozó minden korábbi rendelkezés hatályát veszti. A visszamaradt népesség, illetve azok számára, akik korábban megszöktek, kivonták magukat a kitelepítés végrehajtása alól, vagy visszaszöktek, különösen fontos volt a 3. (1), mely szerint: „minden személy, akit nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak és az erre vonatkozó rendelkezések szerint jelentkezési kötelezettségüknek eleget tettek, magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”

A jogi rendezés eleinte kevés változást hozott, aminek legfőbb oka a demokrácia hiánya volt, mely az ország minden állampolgárát egyaránt sújtotta, hiszen eddigre kiépült a Rákosi-féle diktatúra a sztálini modellt és a szovjet instrukciókat alkalmazva. Az eleve antidemokratikus kitelepítéseket követően az ország (és a régió) szovjetizálása nem könnyítette meg a nemzetiségek helyzetét, amit súlyosbított, hogy a kisebbségi kérdést az egyes országok belügyének tekintették. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg a német és vele együtt a többi magyarországi nemzetiség helyzete elfogadhatóvá vált. A törvényes lehetőségekkel élve az elűzöttek, és azok, akik korábban kivonták magukat a rendelkezések alól, vagy visszaszöktek Németországból, családonként szállingóztak vissza eredeti lakhelyükre, rokonoknál, ismerősöknél húzták meg magukat, míg sikerült új egzisztenciát, otthonot teremteniük.

Több okból is a kitelepítések és a kollektív számonkérés következményének tekinthetjük a magyarországi német nemzetiség asszimilációjának felgyorsulását. Amellett, hogy a német nemzetiség többé nem hisz a népszámlálási adatok titkosságában, ez az élmény, s a megfélemlítettség érzése odavezetett, hogy jóval kevesebben vallják magukat ma is, és az 1945 utáni összes népszámlálás alkalmából német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek, mint az a származást tekintve indokolt lenne. A háborús veszteségek, a kényszermunka és a kitelepítések után is becslések szerint kb. a fele megmaradt a német nemzetiségnek, mégis tény, hogy legjobb esetben is néhány tízezren vallják magukat németnek. Ez mindenképpen elgondolkasztató, még akkor is,

ha leszögezzük, hogy minden ember legszemélyesebb ügye a nemzetiségi identitás és az anyanyelv vállalása. A mélypont az 1949-es népszámlálás volt, amikor az 1941-es 475 491 német anyanyelvűvel szemben mindössze 22 455 főt regisztráltak, nemzetiségét pedig mindössze 2617 személy vállalta. A későbbi években valamit javult a helyzet, de a tendencia változatlan maradt, bár a legutolsó népszámlálás emelkedést mutat, ez azonban inkább a kisebbségi önkormányzatok támogatásának, mintsem a valós létszámnövekedésnek köszönhető.²²

Német anyanyelvű lakosság Magyarországon (fő)

1941	1949	1960	1970
475491	22455	50765	35594

1980	1990	2001	2011
31231	37511	33792	38248

Mindez természetesen nemcsak a népszámlálásokkor jelentkezik, hanem a mindennapokban is: az országban maradt németek többsége elhagyta anyanyelvét, szokásait, hagyományait, gyermekeit – jövőjüket féltve – magyarnak nevelte, generációk nőttek fel az ősök anyanyelvének ismerete nélkül. A kitelepítések mellett a kollektív bűnösség elvével indokolta a korabeli vezetés a német nyelvű iskolák megszüntetését, miközben törekvés volt a német nyelv visszaszorítása a mindennapi nyelvhasználatban, a közigazgatásban, de még az utcán is. A templomokban – amellett, hogy az egyházak elleni támadás is egyre erőteljesebbé vált – megszüntették a német nyelvű prédikációt, hitéletet is, ami ismét csak az anyanyelv elvesztésének irányába mutatott. Az eredmény: gyors asszimiláció, amit csak felületes szemlélettel nevezhetünk önkéntesnek, bár részben önként, de önvédelemből hagyták el ezek az emberek az anyanyelvüket, s főleg hagyták azt el gyermekeikkel. A nemzeti kisebbségek önazonosságának legfontosabb tényezője a nyelv, az a tény, hogy nyelvi közösséget alkotnak. Ha ez a nyelvi közösség működésképtelenné válik, megszakad az etnikai szocializáció folytonossága, bekövetkezik a nemzetiségi

²² A népszámlálásra vonatkozó adatok: Történeti statisztikai idősorok. 1867–1992. Budapest, 1992. és www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom

²¹ Magyar Közlöny, 1950. március 25.

szocializációs tér beszűkülése és széttzilalódása.²³ A német nemzetiség fentiekben ismertetett okokkal magyarázható nyelvvesztése egyenesen vezetett az etnikai identitás megkérdőjelezéséhez, majd egyre inkább az elvesztéséhez.

Az asszimilációt segítette az is, hogy a németiség települési jellege megváltozott a kitelepítések után. Egyrészt a korábbi zárt, tradicionális közösségek megszűntek, a német falvak vegyes lakosságúvá váltak, gyakran kisebbségbe kerültek a németajkúak. Másrészt munkát keresve szóródott szét az országban az egzisztenciát veszített német lakosság. Ilyenformán az általában többségi magyar lakosság asszimilációs nyomása még inkább siettetette az elmagyarosodást. A nemzetiségi öntudat és önbecsülés is súlyos károkat szenvedett a kollektív bűnösséggel való megbélyegzés miatt.

A hivatalos nemzetiségpolitika csak tovább erősítette ezt a tendenciát. Bár az állampolgári egyenjogúsítás viszonylag hamar megtörtént, a hazai németiségnek 1955-ig, a német szövetség megalakulásáig nem volt egyetlen iskolája, kulturális vagy egyéb szervezete sem. Ezután létesítettek ugyan néhány iskolát, de ezekben is csak heti néhány órában tanították a német nyelvet, s anyanyelvi oktatásról szó sem volt.

A nemzetiségpolitika ilyen alakulása természetesen nemcsak a németeket és a szlovákokat sújtotta, hanem a többi hazai nemzetiséget is. Magyarországon 1949-re kiépült az egypártrendszer, szovjet mintára átalakult a gazdaság, a társadalom, az államszervezet, az élet minden területét a hivatalos ideológia hatotta át, s az egész társadalomban folyamatos ellenőrzés és megfélemlítés volt tapasztalható. Ebben a politikai légkörben nem alakult, nem is alakulhatott ki olyan átfogó és demokratikus alapokon álló koncepció, mely a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezésére irányult volna. Elmaradtak azok az intézkedések is, amelyek lelassították volna az asszimilációs tendenciákat, és segítették volna az anyanyelv és a kultúra megőrzését a kisebbségek számára. Bár az 1950-es években megkezdődött a nemzetiségek iskolai és közművelődési hálózatának kiépülése, és korlátozott jogokkal ugyan, de megkezdtek munkájukat a nemzetiségi szövetségek is, mindez erősen formális volt, nem vette figyelembe a hatalom

a nemzetiségek igényeit és szükségleteit. Annál is inkább tehette ezt, mert Magyarországon a politikai hatalom évtizedeken át (a negyvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig) az automatizmus elvének alkalmazásától várta a nemzetiségi kérdés megoldását. „E szerint: nincsen külön nemzetiségi kérdés, pontosabban az az osztályellentéték megszűntével, az egyes nemzetiségeknek a többségi nemzet tagjaival azonos jogok biztosítása révén automatikusan megszűnik.”²⁴ E felfogás lehetővé tette a nemzetiségek kulturális jogokra, iskoláztatásra vonatkozó igényeinek elhárítását, ugyanakkor a kisebbségek gyors és teljes asszimilációjára számított. Ezzel a hatalom tovább gyorsította a negyvenes évek végére már egyébként is felerősödött, a nyelvvesztést és identitásvesztést eredményező folyamatokat. Némi változás a hetvenes évektől volt tapasztalható, amikor az automatizmus elvét a nemzetiségek híd szerepének hangoztatása és az erre épülő stratégia kialakítása váltotta fel. Ez valamivel ugyan szabadabb légkört eredményezett, de nem tudta sem megállítani, sem lényegesen befolyásolni a magyarországi nemzetiségek öntudatának, nyelvének elvesztését.

A pártállam nemzetiségpolitikájának negatív hatását még inkább érzékelhetjük, ha más, a kollektív felelősségre vonás, és egyéb politikai események által közvetlenül nem érintett magyarországi nemzetiséget vizsgálunk. Így például a román nemzetiséget nem érték olyan jellegű politikai támadások a második világháborút követően, mint a hazai németiséget, az identitásvesztés mégis érzékelhető. Miközben 1945 és 1948 között a német és a lakosságcsere okán a szlovák nemzetiséghez való viszony határozta meg elsősorban a magyar kormány nemzetiségpolitikáját, a román nemzetiség igényeinek legfeljebb a tudomásul vételéről lehetett csak szó, pedig ekkor még mintegy 18 községben élt számottevő román lakosság. A többnyire a görögkeleti egyház által fenntartott román iskolák a korábbihoz hasonlóan tovább működtek, a románság szervezését, igényeik megfogalmazását is a gyulai görögkeleti egyház kezdeményezte, ami természetes, hiszen a nemzetiségi hovatartozás és az egyházhoz tartozás összekapcsolódott ekkor még, a románoknál pedig hagyományosan erős volt. Az egyházi szervezkedés mellett azonban nem találunk olyan érdekvédelmi szervezetet, amely képes

²³ Radó Péter: A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználatára Magyarországon. Regio, 3. évf. (1992). 3. sz. 135.

²⁴ Tóth Ágnes (szerk. és bevezető tanulmány): Pártállam és nemzetiségek (1950–1973), Forrásközlémények, VI. Kecskemét, 2003. 6.

lett volna a hazai románság igényeinek megfogalmazására, képviseletére. A kormány a kitelepítésekkel, majd a csehszlovák-magyar lakosságcserével volt elfoglalva, s ehhez képest a többi nemzetiség sorsa háttérbe szorult. Ráadásul a feszült politikai légkör megtette a hatását, a németek példája a többi nemzetiséget is gondolkodásra készítette: tartottak nemzetiségi mivoltuk hátrányos következményeitől. Így történhetett meg, hogy 1946–47-re a szülők egyre kevesebben igényelték gyermekeik román anyanyelvű oktatását, a nemzetiségű tananyanyelvű iskola fenntartását.²⁵ A szülők bizonytalansága, félelme természetesen nemcsak a románokat érintette, jellemző volt a többi nemzetiség esetében is.

Az 1948-as „fordulatot” követően – mint minden egyebet – az MDP határozta meg a nemzetiségpolitikát is. Az iskolák államosítása pedig tovább rontotta a nemzetiségi tananyanyelvű oktatás esélyeit. Mindezek mellett egyre erőteljesebben hatott az automatizmus elve, amely nem eredményezett nyílt nemzetiségellenes politikát, de a nemzetiségek identitásának, kultúrájának megőrzéséhez szükséges támogatást sem kapták meg a kisebbségek. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy például a román vagy a szlovák lakosság csak a kirakatszerű kultúrműsorok idején, jó esetben néhány iskolában találkozhatott saját kultúrájával, de a hivatalos ügyintézés, a mindennapi élet a magyar nyelv segítségével zajlott. Az egyházak visszaszorításával a hitéletben is egyre kisebb jelentősége maradt a nemzetiségi nyelvek használatának. A Kádár-korszak első felében az automatizmus hatása még jobban felerősödött, ami további asszimilációt eredményezett. A többiek között nemzetiségi nyelvet is oktató tanyai iskolák körzetesítése – amellelt, hogy egyéb szempontból is károsnak bizonyult – sok nemzetiségi jellegű iskola megszűnését eredményezte, tovább csökkentve a nemzetiségi

nyelvhasználatot.²⁶ A nemzetiségi szövetségeknek pártutasításra „tömegpolitikai munkát” is kellett végezniük, akárcsak az előző korszakban. Mindez természetesen nem segítette a nemzetiségi identitás megőrzését, az anyanyelv és a kultúra tartalmas, valódi ápolását egyik nemzetiség esetében sem. Csak a hetvenes évek közepétől voltak tapasztalhatók olyan kezdeményezések, amelyek a nemzetiségek pozitív diszkriminációjának irányába mutattak, azonban az identitásvesztés már megállíthatatlan volt.

Hasonlóképpen az egész régióról elmondhatjuk, hogy a kommunista rendszerek képtelenek bizonyultak a nemzeti különbségek kielégítő kezelésére, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy a keleti blokk összeomlása után a többnemzetiségű „szövetségi” államok darabjaikra hullottak szét,²⁷ de ahol nem, ott is felerősödtek a nemzetiségi problémák.

Magyarországon a kis lélekszámú nemzetiségi közösségek okán kevesebb feszültség volt tapasztalható, sőt a rendszerváltás utáni demokratizálódás jó hatással volt a nemzetiségekre. A változások erősítették a nemzetiségi azonosságtudatot, lehetővé tették a nemzetiségek érdekérvényesítését, kevesebb félelem, több pozitív élmény kapcsolódhatott a kisebbségi léthez. Ez azonban már keveset változtat azon, hogy a hazai nemzetiségek mindegyikének, köztük a németeknek egyre előrehaladottabb asszimilációval kell szembenéznie, így félő, hogy a változások túl későn jöttek. Ugyanakkor a nemzetiségi nyelvek és kultúrák, valamint a kisebbségi identitás felértékelődése is érzékelhető. A többségi népesség és a mindenkori kormányzat felelőssége is, hogy a késés ne bizonyuljon végzetesnek.

26 Az 1966–67-es tanévben már csak kilenc településen folyt román anyanyelvű oktatás, ami 926 gyereket, hat településen folyt szlovák anyanyelvű oktatás, ami 740 gyereket érintett. A német nemzetiség pedig mindössze egy iskolával rendelkezett ekkor, 29 tanulóval. – A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről 1967. Közl.: Tóth Ágnes: Pártállam és nemzetiségek 67. sz. irat 384–392.

27 Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat 18.

25 Fehér István: Az utolsó percben Budapest, 1993. 77–88.

Az emberiség történetét számos tragikus esemény kíséri végig, ezen események egyike a Békés megyei Medgyesegyháza és a szlovákiai Gúta települését is közvetlenül érintő csehszlovák–magyar lakosságcsere. Medgyesegyháza szülőtteként, a településen élő gútai és szlovák felmenőkkel rendelkezve közvetve is érintettek az események.

Bagyinszky Marianna

A csehszlovák–magyar lakosságcsere mikrotörténeti vonatkozásai

A hontalanság évei Gútán és Medgyesegyházán

A csehszlovák–magyar lakosságcsere, a szlovákiai magyarság történetének legtragikusabb, közvetlenül a második világháborút követő időszaka sok tekintetben még ma is feltáratlan, évtizedeken keresztül hallgatás övezte az akkori üldöztetéseket. A „szocialista történetírás” az antifasiszta harc részeként értékelte a német és a magyar kisebbségeket sújtó intézkedéseket. A csehszlovák–magyar lakosságcséről az 1970–1980-as évek fordulóján, majd különösen a rendszerváltás óta eltelt több mint két évtizedben nyílt nagyobb lehetőség arra, hogy nemcsak hazánkban, hanem Szlovákiában is megkezdődjön az események objektív feltárása, jóllehet a benesi dekrétumok eltörlése, hatálytalanítása a mai napig várat magára. A kutatók előtt megnyíltak a levéltárak, az események szenvedő alanyai is számos visszaemlékezésben idézték fel üldöztetésük szomorú időszakát, ezért a magyar és szlovák szerzőktől egyaránt több monográfia, tanulmány, tanulmánykötet és konferenciakötet látott napvilágot. A szerzők többségénél, az említett helytörténeti munkák kivételével megfigyelhető ugyanakkor, hogy elsősorban a lakosságcsere politikai hátterének, diplomácia-történetének és részben a lebonyolításának feldolgozására fordítják a figyelmet. A lakosságcsere lokális lebonyolításának és következményeinek

napjainkig ható integrációs, etnikulturális, akkulturációs folyamatok vizsgálata és a mikrotörténeti, oral history vonatkozásai háttérbe szorultak.¹ A szlovák–magyar lakosságcsere folyamán ugyanis a két évszázadon át Magyarországon élő szlovákok cserélnek helyet Csehszlovákia évezredes magyar lakosságával. De míg a Csehszlovákiában élt magyarok népi és kulturális tekintetben integráns részei voltak a magyarságnak: ugyanolyan volt a nyelvük, hitük, szokásaik, erkölcsaik, hagyományaik stb., addig a tizennyolcadik században Magyarországon történt szlovák telepítések az összefüggő szlovák etnikumtól távol, elszórt kisebb-nagyobb szigetekben a többi etnikumba beékelődve jöttek létre. A szlovákság merőben új körülmények közé került a szülőföldi viszonyaikhoz képest. Ennek következtében az ősi anyagi és szellemi kultúrájukban új elemek jelentek meg, azaz megkezdődött a szlovák és a magyar lakosság kulturális értékeinek kölcsönös kicserélődése.

Magyarország évszázadok óta multikulturális, több nép által lakott állam volt. A Monarchia számára vereséget hozó első világháborút lezáró békeszerződések értelmében pedig a történelmi Magyarország elvesztette területének több mint kétharmadát, lakosságának több mint felét.² Az újonnan megszületett nemzetállamokban a magyarság kisebbségbe, míg Magyarországon a 92%-kal szám-beli fölénybe került. A saját nemzetállamukat építő országok nem nézték jó szemmel az immár kisebbségbe került magyarok jelenlétét az országhatáraikon belül. A „problémát” különböző módon igyekeztek megoldani. Míg Csehszlovákiában körvonalazódni kezd a Benes-féle kitelepítési terv³, addig Magyarországon kultúrpolitikai intézkedésekkel próbálták felgyorsítani az asszimilációt.

Csehszlovákiában 1945 tavaszán–nyarán kezdődött meg a kassai kormányprogram megvalósítása. Azokat a magyar nemzetiségű személyeket, akik

1 Popély Árpád: A lakosságcsere területi szempontjai és etnikai következményei. In: Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. 57. köt. „Vonatok északnak és délnek” A második világháborút követő szlovák–magyar lakosságcsere története és következményei. Salgótarján, 2010. 66.

2 Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Összeállította: Pándi Lajos. Budapest, 1997. 374.

3 Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Budapest, 1988. 187.

Gútáról teherautóval szállítják az áttelepülőket az Érsekújvári berakodó állomásra

1938 novembere után telepedtek le, kiket „anyások” néven illettek, minden vagyonuktól megfosztva, 50 kg-os kézipoggyással kitoloncolták az országból.⁴ A csehszlovák adatok szerint június végéig 31780 magyar nemzetiségű személyt deportáltak Magyarországra. A németek kiűzése következtében Csehországban munkaerőhiány lépett fel, ezért a 88/1945. sz. elnöki dekrétumra hivatkozva 1945 őszén több ezer magyar férfit a telepítési hivatal vezényletével cseh területekre szállítottak. A kitoloncolások, a deportálások, a megindult menekültáradat és az egyre riasztóbb hírek nyomán hatalmas volt a felháborodás Magyarországon.⁵

A kisebbségellenes intézkedések megszüntetése érdekében, a magyar kormány decemberben tárgyalásokat kezdett a csehszlovák féllel. Több hónapig tartó tárgyalások után Gyöngyösi János magyar külügy-

miniszter és Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár 1946. február 27-én, Budapesten aláírták a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt. A lakosságcsere-egyezmény aláírását, míg Magyarországon „kényszer szülte” egyezségeként fogadták el, addig a csehszlovák kormány és sajtó nagy győzelemként ünnepelte. A csehszlovák kormánynak hat hét állt rendelkezésére 1946 április 14-ig az áttelepítendő magyarok kiválasztására, az utólagos toborzás pedig legfeljebb június 25-ig tarthatott. A kijelöltek megkapták az ún. „fehér lapot”, amely bizonyos mértékben menlevélnek számított olyan intézkedésekkel szemben, melyek a többi kisebbségi magyart tovább fenyegették: széttelepítés, vagyonelkobzás stb.⁶

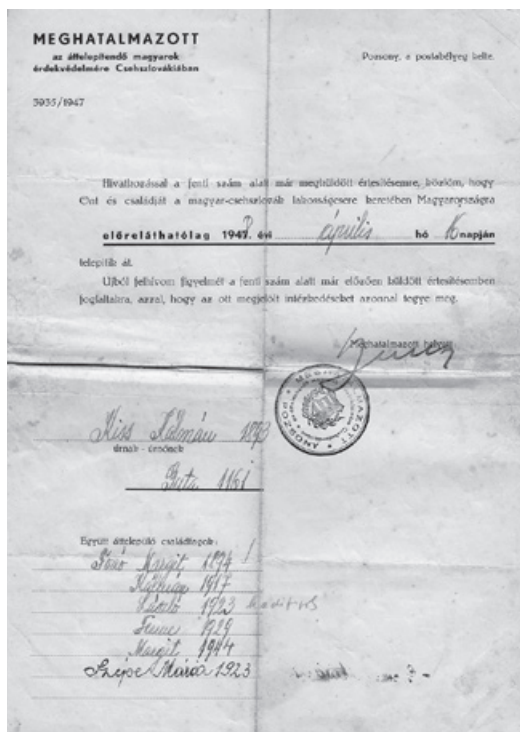
Az egyezmény végrehajtását a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) és a Magyar Áttelepítési Bizottság (MÁK) végezte. A csehszlovák kormány 1946. július 14-én adta át a magyar kormánynak azoknak a szlovákoknak vagy szlovák származású személyeknek a névsorát, akik át kívántak települni Magyarországról

4 Angyal Béla: Gúta. 1945–1949. Dunaszerdahely, 2007. 12.; Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony. 1999. 95–101.

5 Angyal: Gúta. 1945–1949, 11.; Balogh Sándor: Az 1946. február 27-ei magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. Történelmi Szemle, 1979. 1. sz. 59–87.

6 Janics Kálmán: A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után. 1945–1948. Illyés Gyula előszavával. Budapest, 1989. 185.

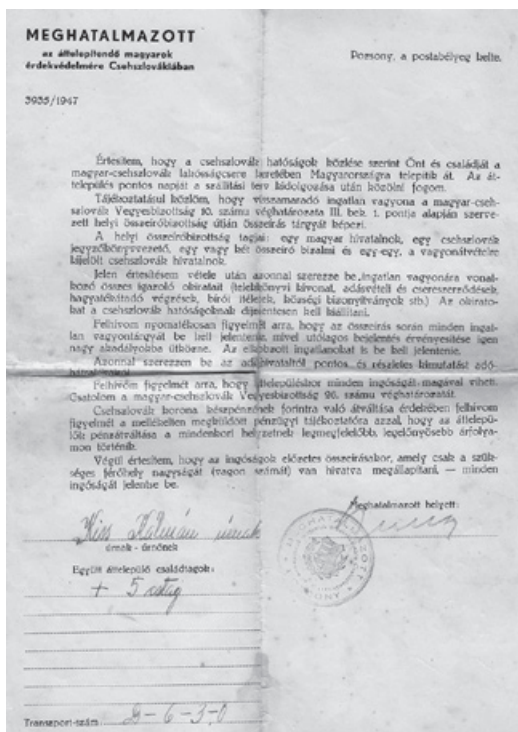

Az áttelepülésre kijelölő lap

Csehszlovákiába. A toborzás eredményét illetően némileg eltérnek az egyes források. Az önként jelentkezők számát 92.390-re (Balogh Sándor) és 97.610-re (Bobák János) teszik. A csehszlovák fél a lakosságcsere–egyezmény V. cikke értelmében 1946. augusztus 26-án átadta Magyarországnak a kitelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok jegyzékét, amely 105.047 (Bobák János), más források szerint 106.398 (Szabó Károly) nevet tartalmazott. A csehszlovákok eredeti terve azonban 180 ezer magyar kitelepítéséről szólt. Az áttelepülésre jelentkezők száma Magyarországon megdöbbenést, Csehszlovákiában csalódást keltett. A csalódás oka csehszlovák részről az a felismerés volt, hogy a lakosságcsere nem oldja meg véglegesen a szlovákiai magyar problémát, hiszen legalább fél millió magyar marad Csehszlovákiában, magyar részről viszont ennél jóval kevesebb jelentkezőre számítottak. A szlovák propagandisták maguk is meglepődtek azon, hogy a több mint kétszáz éve magyar közegben, de szlovák etnikai tömbben élő, nemzettudatukat megőrzött szlovákok az első felhívásokra alig reagáltak.⁷

7 Anquyal: Gúta. 1945–1949, 12.

A deportálások leállítása után újra megkezdődtek a tárgyalások a magyar–csehszlovák lakosságcsere megkezdéséről. Miután sikerült megegyezni az ingóságok kérdésében, 1947. április 11-én megkezdődött a lakosságcsere, mely kisebb–nagyobb megszakításokkal 1948. december 22-ig tartott. A csehszlovák fél által összeállított, ingatlancsere vagy ikresített névjegyzékek⁸ szerint történt a transzportok összeállítás, melynek értelmében a megközelítően egyforma nagyságú és értékű ingatlanokkal bíró családokat párosítottak. Az egyezmény értelmében a szlovákok önként vállalták az áttelepülést, míg a magyar családok nagy részét a telepítési hivatalok összeírása alapján jelölték ki és kényszerítették az áttelepülésre. Csehszlovákiából is ugyan sokan jelentkeztek önként áttelepülésre Magyarországra, de ennek elsősorban az évekig tartó magyarüldözés, a létbizonytalanság volt az oka. Az áttelepülésre jelentkezett szlovákok közül – mivel Magyarországon 1947-ben a gazdasági helyzet stabilizálódott – egyre többen visszaléptek.⁹

8 Napjainkban az ikresített névjegyzékeknek csak töredéke
lehető fel hazai levéltárakban.

9 Angyal: Gúta. 1945–1949, 15.

A lakosságcsere lebonyolítására előkészített üres szerelvényeket, az úgynevezett berakodó állomásra (Érsekújvár, Galánta, Vágsellye, illetve Békéscsaba, Tótkomlós, Mezőberény stb.) irányították. Egy-egy szerelvényen általában 20–30 családot (80–120 személyt) szállítottak ingóságokkal együtt egyik országból a másikba. A szerelvények többsége egy személy-, 50–70 fedett és 5–10 nyitott vasúti kocsi-ból állt, amelyekhez alkalmanként még 1–2 sertésszállító vagon is hozzákapcsoltak. A 300–500 km-es utat jelentő átköltözés 2–3 napig tartott, ezért a szerelvényeket úgy állították össze, hogy minden családnak legyen legalább egy saját vagonja, ahol élethez szükségeseket, alvást, főzést végezhettek, melyhez ingóságok tárolására további vagonokat, családanként 5, vagy 6 is vehettek igénybe.¹⁰ Az áttelepülteket szállító vonatokon kísérők (2–4 személy) is utazhattak. Feladatuk az adminisztrátori teendőkön túl a ki-és berakodás irányítása, a balesetvédelem és az úton adódó kisebb-nagyobb problémák megoldása volt. A kísérők kapcsolatot tartottak az egyes állomásokkal és ők jelölték ki a pihenési időszakot is, amikor egy-két órára valamelyik mellékvágányra beállt a szerelvény, mely alatt a gazdák ellátták állataikat. A beteget és a könnyebb sérülteket a vonatokon tartózkodó nővérek gondozták szakszerűen.¹¹ Míg szlovákiai magyarok csak Szobnán vagy Pesten tudták meg, hova irányítják őket, ellentétben a Magyarországról elköltöző szlovákokkal, akiket többségében tájékoztatták, hogy melyik szlovákiai település lesz az új otthonuk.¹²

Magyarországon 1947. április 9-én a tótkomlói körzethez tartozó Pitvaroson és a nyíregyházi körzetben megkezdtek a kitelepülő ingóságainak bevononozását és zárolták az elhagyott bérleményeiket (lakás, üzlet, műhely), melyről összeírást készítettek. Ezzel egy időben Szlovákiában a galántai körzet (Nagyföldemes, Nagymácséd), valamint Léva és környéke magyarjai is csomagoltak. Az első magyar, illetve szlovák telepéseket szállító szerelvény április

12-én lépte át az országhatárt.¹³ Az országhatár át-lépésekor, a csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény értelmében, Csehszlovákiából kitelepített magyarok, ekkor kapták meg harmadik okiratukat, a már említett „fehér lap”, a visszamaradt ingatlan vagyonnál készült leltár mellé, a MÁK kirendeltsége által kiállított személyi nyilvántartó lapot, az úgynevezett „kék lapot”. E három okirat együttes megléte igazolta a későbbiekben, hogy valakit az egyezmény keretében telepítettek át, így „áttelepítettnek” minősült, vagy csak a „fehér lappal” rendelkezik és ebben az esetben menekültként kellett kezelni.¹⁴ Május közepén a szarvasi, május végén pedig a békéscsabai körzet is bekapcsolódott a lakosságcserebe. A kondorosi szlovákokat Nagysallóra, a csabaiakat pedig Érsekújvárra és környékére költöztették. A mezőberényi kitelepülőkhöz közel fele, az első 3 ezer család között távozott a csallóközi Gútára.¹⁵ A Délkelet-Alföldön már 1946 nyarán és 1947 tavaszán is letelepedett néhány menekült család, jelentősebb számban azonban csak május végén érkeztek.¹⁶ Végeredményben, a magyar–csehszlovák lakosságcsere hivatalos számadatai szerint 76 616 fő települt be Magyarországra, és 60 257 fő települt át Csehszlovákiába.¹⁷ Ehhez csatlakozott még az a mintegy 6000 személy, akik hivatalosan, önként távoztak Csehszlovákiából Magyarországra. Ténylegesen ennél nagyobb volt a hazánkba érkezők száma.¹⁸

Békés megyébe az első gútai kitelepített családokkal érkező Ma 81/1 számú szerelvény 1947. június 3-án indult el az érsekújvári vasútállomásról, és még aznap Párkánynál elhagyta az ország területét. Magyarországi kirakodóállomása Pitvaros és Tótkomlós volt, a június elejétől folyamatosan érkező gútaiakat pedig az újonnan megüresedő helyekre (Pitvaros, Kondoros, Medgyesegyháza stb.) irányította a kormánybizottság.¹⁹ Ugyanezen

10 Kugler József: A csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében. Regio, 1996. 4–5. 2–53., 117.; Miklós Péter: A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében, 2007. Szerk. Tóth István. Móra Ferenc Múzeum. Szeged, 2008. 93–100.

11 Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000. 118.

12 Kugler: A csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében, 52–53.

13 Kugler: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 114.; Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (MNL BML) Medgyesegyháza község iratai. V.352.14. 1947/580. A kitelepülésre jelentkezett csehek és szlovákok bérleményeinek előzetes összeírása.

14 MNL BML Fh. Ir. XXIV. 201/a/31. Általános iratok/Csehszlovák és német telepítéssel kapcsolatos iratok.

15 MNL BML Fh. Ir. XXIV. 201/h/140.d MÁK 3. sz. kirendeltségének jelentése. Kitelepítési összesítés 1947. július 27.

16 MNL BML Fh. Ir. XXIV. 201 h/138. d. Betelepítési jelentések.

17 Szabó A. Ferenc: A második világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. Regio, 1991. 4. sz. 61.

18 Magyarország története. 1918–1990. Budapest, 1995. 194.

19 Angyal: Gúta. 1945–1949, 165.; Kugler: A csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében, 48–49.

1700/1946/333.

Pán, Pani

Kérem, József
sh. szn. 1922. murár

úrnak, úrnőnek

Júda 2. 2035.
als. Komárom.

Igazolvány.

Potvrdenie.

Igazolom, hogy Ön a Csehszlovákiából áttelepítésre kijelölt magyar nemzetiségű személyeknek a csehszlovák kormány által a magyar kormányának 1946. augusztus 26-án ányújtott névjegyzékében szerepel és ennek alapján a csehszlovák-magyar Vegyesbizottság VII. sz. véghatározata értelmében magyar konzuli jogvédelemben részesül.

Igazolom továbbá, hogy a csehszlovák-magyar Vegyesbizottság VII. sz. véghatározata az Ön számára tényleges áttelepítése napjáig a következő különleges jogi helyzetet biztosítja:

1. Az áttelepülő f. évi július hó 8-tól mentesül a katonai szolgálattal kapcsolatos minden kötelezettségtől.
2. Az áttelepülő f. évi augusztus hó 26-tól semmiféle adót, szolgáltatást és illetéket, illetve egyéb pénzügyi természetű közzogi kötelezettséget teljesíteni nem köteles. Az áttelepülő semmiféle módon nem vonható felelősségre azért, hogy fenti kötelezettségeknek eddig eleget nem tett.

3. A Csehszlovákiából Magyarországra kitelepítésre kijelölt személy ingó vagyona fölött szabadon rendelkezik.

Felhívom figyelmét arra, hogy a csehszlovák kormány a lakosságcsere-egyezményhez csatolt jegyzőkönyv VII. bek. értelmében kötelezte magát, hogy a vagyoniokozó intézkedések végrehajtását felfüggeszti, az idézett jegyzőkönyv VIII. bek. szerinti létminimumot biztosító segélyt folyósít az állásukból elbocsátott volt közalkalmazottaknak, a IX. bek. szerint pedig a csehszlovák kormány kötelezte magát az 1945. október 25-iki határozata pontos végrehajtására, amely magyarokat illetően a 108/45 Sb. elnöki dekrétum végrehajtását felfüggeszti. E kötelezettség vállalása óta, tehát 1946. február 27-e óta csehszlovákiai magyar tulajdonát, vagy tulajdonrészét a 108/45. Sb. elnöki dekrétum, vagy más törvényes rendelkezés alapján sem elkobozni, sem zár alá venni nem lehet, tehát „národný správca” sem rendelkezhet ki, viszont kérheti a nemzeti felügyelőség azonnali megszüntetését és elszámoltatását.

Felszólítom, hogy amennyiben személyét bármilyen joghátrány érné, az haladéktalanul jelentsen hivatalomnak, hogy a hatósági közegek egyezményesítő eljárását a csehszlovák kultúrgyminisztériumnak, továbbá kormányomnak jogorvoslat céljából azonnal tudomására hozzam.

Dr. Wagner Ferenc sk.
magyar meghatalmazott

Pozsony, 1946. okt. 8-án.

Potvrďujem Vám, že Vaše meno je uvedené v so-
sname presídliť sa majúciach osôb maďarskej národnosti
z CSR do Maďarska, ktorý odovzdala čsl. vláda ma-
ďarskej vláde dňa 26. augusta 1946 a na základe toho
používaťe v smysle 7. rozhodnutia čsl.-maď. Smiešanej
komisie maďarskej konzulárnej ochrany.

Potvrďujem Vám ďalej, že rozhodnutie čsl.-maď.
Smiešanej komisie č. 7. poskytuje Vám osobitné práv-
ne postavenie až do dňa Vášho skutočného presídlenia
a sice náležitým:

1. Presídlenec sa oslobodzuje počinajúc dňom 8.
júla 1946 od všetkých povinností, týkajúcich sa vojen-
skej služby.

2. Počinajúc dňom 26. augusta 1946 nemožno od
presídlenca vymáhať nijaké dane, dávky a poplatky,
resp. plnenia iných verejnoprávných záväzkov finanč-
nej povahy. Presídlenec nebude nijakým spôsobom o-
hraničený pri prep. a doteraz neopráv. nárokov na po-
sady.

3. Osobám určeným na presídlenie z Československa
do Maďarska patrí voľná dispozícia s ich hmotným
majetkom.

Upozorňujem Vás na to, že v smysle 7. bodu Pro-
tocolu, pripojeného k Dohode o výmene obyvateľstva,
zaviazala sa čsl. vláda, že suspenduje všetky opatrenia
na zhabanie majetku osôb maďarskej národnosti, v 8.
bode cit. Protocolu zaviazala sa čsl. vláda, že bude vy-
plácať existenčné minimum pre prepustených verej-
ných zamestnancov, a podľa 9. bodu zaviazala sa čsl.
vláda presne rykovať nariadenie čsl. vlády zo dňa 25.
okt. 1945, ktoré zrušuje dekrét prez. rep. č. 108/45. Po-
čnúc teda týmto záväzkom zo dňa 27. febr. 1946 nemožno
ani zhabať ani zaistiť majetok alebo majetkovú časť
osoby maďarskej národnosti na základe nar. č. 108/45
ani na základe iného nariadenia, nemôže byť teda na
aký majetok nvalená ani národná správa.

Vyzývam Vás, aby ste v prípade akékoľvek práv-
nej ujmy hlásili vec neodkladne môjmu úradu, aby
som mohol takéto porušenie Dohody so strany výkon-
ných orgánov hlásiť ihneď čsl. ministerstvu zahr. vecí.
Maď. vlád. vlád. cieľom zjednanja nápravy.

Dr. Wagner Ferenc v. r.
maďarský zmocnenec

Bratislava, dňa 8. okt. 1946.

a napon érkezett meg a gútai vasútállomásra az első mezőberényi áttelepülő szlovákokat szállító S1 81 számú szerelvény. Ezután naponta indultak a szerelvények. Nemcsak a jegyzékeket, hanem a transzportokat is ikresíteni próbálták, azonos számmal látták el az indulókat és érkezőket. 1947 nyarára azonban Magyarországon az ikresített névjegyzékeket nem tudták tartani. Ennek oka elsősorban az érkező és induló családok vagyona közti különbség volt.²⁰ A magyarországi kitelepülő szlovákok ugyanis, olyan kevés ingatlant hagytak hátra, hogy gyakran 3–4 kitelepülő szlovák szerelvény után tudtak egy betelepülő szerelvényt fogadni Magyarországon. A magyar hatóságoknak, ezért a kitelepített németek ingatlan vagyonát is gyakran igénybe kellett venni. Az ikresített jegyzékek felborulása miatt történt meg az, hogy a gútaiak egy részét nem Mezőberénybe, Medgyesegyházára és Pitvarosra „ikerpárjaik” ingatlanjaiba telepítették.²¹ A magyar kormány, miután a lakosságcsere-egyezmény nem rendelkezett a kitelepítésre jelölt csehszlovákiai magyarok társadalmi, vagyoni összetételéről, és tapasztalván, hogy a csehszlovák fél kitelepítésre elsősorban a módosabb magyarokat jelöli, még ha valóban települtek ki jómódú szlovák családok is, ezért követelte a fejkvóta maximálását, melyet később 2,37 kataszteri holdban állapítottak meg. A csehszlovák fél azonban a megállapodást nem tartotta be, mely ismét az ikresített jegyzékek felborulását eredményezte.²² Számos levéltári forrás szól Medgyesegyházán is, a szlovák lakosok visszalépéséről a kitelepüléstől, illetve a kitelepített svábok és a kitelepült szlovákok visszajöveteléről, „visszaszivárgásáról” a községbe.²³

Az 1947-es és az 1948-as áttelepítések során végeredményben, Kugler József kutatásai szerint, 472 gútai családot, azaz 2026 személyt, telepítettek Magyarország különböző településeire. Pitvarosra

176 családot, azaz 768 személyt, Mezőberénybe 141 családot, azaz 612 személyt, Medgyesegyházára 78 családot, azaz 323 személyt, Kondorosra 37 családot, azaz 155 személyt, Tótkomlóra 28 családot, azaz 119 személyt, Békéscsabára 7 családot, azaz 31 személyt, egyéb településekre 5 családot, azaz 18 személyt. Medgyesegyházára összesen 355 személy betelepítésére került sor, melyből 323 személy Gútáról és 32 személy egyéb felvidéki településről érkezett.²⁴ A levéltári kutatásaim alapján, 1947 és 1948-ban hivatalosan összesen 77 családot, azaz 323 személyt telepítettek Gútáról Medgyesegyházára. Ezen számadatok azonban nem tartalmazzák az áttelepítések után történt településcsere által beköltözött, továbbá a nem hivatalos úton érkező családokat, illetve hogy több együtt élő generációt egy családnév alatt tüntettek fel, ezért a 2014. szeptember 26-án Medgyesegyházán felavatásra került emlékművön, 98 család neve olvasható.²⁵

A beilleszkedés megkönnyítése érdekében, 1947 őszétől szinte mindegyik településen vagy térségben, ahol jelentősebb számú felvidéki magyar élt, megrendezték az áttelepítettek napját. Az elhelyezkedési nehézségek, az új élet gondjai a felvidéki magyarokat, arra ösztönözték, hogy érdekeik védelmére összefogjanak és szövetkezetbe tömörüljenek. 1947. május elején Budapesten megalakult az Otthon Szövetkezet, amely a „Szlovákiából idekerült magyarok anyagi és szellemi erejét hivatott egyesíteni és hasznosítani. A szövetkezet május 14-től megjelenő hetilapja, az *Új Otthon* az áttelepült magyarok legismertebb újságjává vált. Nemcsak a lakosságcserevel kapcsolatos rendeletekről olvashattak benne az érdeklődők, hanem az aktuális magyarországi politikai, gazdasági kérdésekről is, de megjelentek benne hirdetések és alkalmanként a legújabbban áttelepült családok névsora is.²⁶ Az új életkörülmények elviseléséhez, a szétszakított családok megnyugvásához nagymértékben hozzájárultak az egyházak, illetve a lelkesek. Az áttelepítettek lelki gondozásának megszervezését a katolikus és református egyházak kezdettől fogva fontosnak tartották. A Magyarországra települők vallási megoszlását az Actio Catholica is igyekezett figyelemmel kísérni. A szervezett fővárosi

20 Az áttelepítésre kijelölt magyarok által hátrahagyott és a szlovákok által Magyarországon visszamaradt ingatlan vagyon közötti értékkülönbség tükröződik a hátrahagyott föld mennyiségében, ugyanis a magyarok által Csehszlovákiában hátrahagyott földbirtok nagysága 109.294 kataszteri hold, míg a magyarországi szlovákoké 38.372 kataszteri hold volt, mely a két ingatlan közötti értékkülönbség majdnem háromszorosát jelentette. Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony, 1999. 168.

21 Vadkerty: A belső telepítések és a lakosságcsere, 40.

22 Vadkerty: A belső telepítések és a lakosságcsere, 140–145.

23 MNL BML Medgyesegyháza község iratai 1921–1950. V.352.b. 1739/1947. Tóth Obsutz János medgyesegyházi lakos szlovák kitepüléséről való visszajelentkezése. 1042/1947 = Visszaszivárgott áttelepült szlovákok összeírásai.

24 Kugler: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 202.

25 Bagyinszky Marianna: Gútai magyarok Medgyesegyházán. Disszertáció. Kézirat. Budapest, 2015. 119–120.

26 Kugler: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 131.

központja levélben kereste meg az adatszolgáltatás végett a lakosságcsere által érintett hazai községek (városok) plébánosait, akik a MÁK illetékes kirendeltségének tájékoztatása és saját tapasztalataik alapján készítették el jelentésüket.²⁷

Az integrálódás évtizedei nem voltak könnyűek... Az áttelepültek és az őslakosok közötti kezdeti feszült viszony az évek során, azonban fokozatosan elcsitult. A felnőttek között kialakult ellentéteket a fiatalok egymásra találása is lassan elsimította... A lakosságcsere következtében végbemenő migrációs folyamatok, azonban nem csak az át- és kitelepülőök életkörülményeinek, hanem a települések nemzetiségi, anyanyelvi és felekezeti számadatainak drasztikus megváltozását is eredményezték, még ha alapvetően a települések foglalkozási és a kárpótlásként adott anyagi juttatások következtében a birtokviszonyainak arányai nem változtak. A csehszlovák–magyar lakosságcserevel tehát két olyan település került egymással migrációs kapcsolatba, amelyek eltérő történeti háttérrel és kulturális hagyományokkal rendelkeztek. A többségében szlovákok és kisebb hányadban magyarok által lakott Medgyesegyházának, a már két évszázadon át Magyarországon élő és a tizenkilencedik században Békéscsabáról érkező evangélikus vallású, szegényebb anyagi körülmények között élő, kettős identitású, nyelvű, kultúrájú szlovák lakossága cserélt helyet, a csallóközi Gúta római katolikus vallású, a középkor óta folyamatosan ott lakó, magyar identitástudattal rendelkező, a polgári fejlődés magasabb szintjén álló, ebből kifolyólag viszonylag jómódban élő, hagyományos paraszti gazdálkodást folytató magyar közösségének tagjaival.²⁸

Az integrációs folyamatok következtében, idővel a két etnikum közötti különbségek már csak a felekezeti hovatartozásban (ágostai evangélikus, római katolikus) és a nyelvben (szlovák, magyar) jelentek meg. Medgyesegyháza szlovák lakossága és Gúta magyar lakossága a korai polgárosodás ellenére sok archaikus elemet megőrzött a populáris kultúrájában, de korántsem volt olyan mértékben hagyományőrző, mint például a Medgyesegyházával szomszédos szlovákok által lakott Nagybánhegyes, vagy a Gútával határos magyarok által lakott Naszvad. A szlovák–magyar lakosságcsere következtében Medgyesegyházáról pedig a szlovák lakosság azon elemei távoztak,

akik a hagyományaihoz jobban ragaszkodtak, mint az áttelepülni nem szándékozók, ők ugyan bizonyos kulturális sajátosságokat megőriztek, de idővel éppen ezért könnyebben integrálódtak, a községben a lakosságcsere folytán számbeli fölénybe jutó magyarságba. Medgyesegyházán az 1949-től létrejövő „vegyes házasságokkal” fokozatosan háttérbe szorult, az a tradíció, miszerint azonos etnikumhoz és azonos felekezethez tartozók, azaz szlovák nemzetiségű szlovák nemzetiségűvel, evangélikus vallású evangélikus vallásúval, magyar nemzetiségű magyar nemzetiségűvel, római katolikus vallású római katolikkal kössön házasságot.

A kezdeti nyelvi különbségek és az ebből fakadó ellentétek, a többségi nyelv dominanciája és az állami iskolák hatására megszűntek. A településen az irodalmi magyar nyelv használata vált általánossá, háttérbe szorítva a gútai magyarok észak-dunai és csallóközi nyelvjáráskeverékét, illetve a szlovák lakosság közép-szlovákiai nyelvjárásának alföldi típusát. Napjainkban, a korábban duális kultúrájú, kétnyelvű szlovákokra az alábbiak jellemzőek, anyanyelvet cserélt, csak magyarul beszél, a szlovák nyelvből csak töredékek maradtak meg emlékeztükben; megőrizte kétnyelvűségét, de a mindennapi érintkezésben a magyar nyelvet, a szlovák nyelvet elsősorban a rokonokkal való érintkezésben használja, a felnövő generáció, pedig néhány esetet kivéve nem sajátította el a nyelvet. A tudatos nyelvismeretet, nyelvhasználatot nehezíti, hogy napjainkban Békés megyében a szlovák nyelv három változata használatos. A legelterjedtebb a nyelvjárás, melyet a település idősebb lakossága beszél, ezt követi az irodalmi nyelv, melyet iskolai keretek között sajátított el a fiatalabb generáció, illetve az evangélikus egyházban használt archaikus, bibliai cseh nyelv. Az (evangélikus) egyház, ráadásul már nem játszik meghatározó szerepet az anyanyelv és identitás megőrzésében Békés megyében.²⁹ A magas kultúrában, viszont egyre szélesebb körben terjed a szlovák nyelv és új területeken jelenik meg ismét, mint a média, tudomány, politika stb. Napjainkban az anyanyelv oktatása mellett, a közművelődési intézmények, a hagyományőrző egyesületek, a nemzetiségi önkormányzatok teremtik meg az alapját a nemzetiségi kultúra fejlődésének. A medgyesegyházi szlovákok esetében is ez

²⁷ Kugler: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 135.

²⁸ Bagyinszky: Gútai magyarok Medgyesegyházán, 169.

²⁹ Bagyinszky: Gútai magyarok Medgyesegyházán, 170.

Hivatalos megjegyzések:

Kék lap

a tendencia érvényesül, míg napjainkban a nemzeti-ségi önkormányzatuk a közművelődési intézményeik, hagyományörző egyesületeik, nagy hatást fejtenek ki a nemzetiségi tudat fejlesztésére, a nemzetiségi hagyományok ápolására, az anyanyelv elsajátítására, mindez már nem vezet ténylegesen a tudatos nyelvismerethez, nyelvhasználathoz. A szlovák lakosság fokozatosan átvette a magyar kultúra elemeit, azonban szokásaik és hagyományaik ápolásának, a két világháború közötti és a szocialista rendszer nemzetiségpolitikája sem kedvezett, így napjainkban már csak az emlékezetben élnek, a hajdan a mindennapi élet részét jelentő hagyományok, melyeket a hagyományörző egyesületek elevenítenek fel.

A lakosságcsere során a csehszlovák telepítési hivatalok, Gúta kis, közép és módosabb paraszti rétegét, az 5–50 kat. hold birtokkal rendelkező családokat jelölték ki kötelező magyarországi áttelepülésre, kisszámú értelmiségi és iparos családokkal kiegészülve, míg áttelepülésre, mivel a lakosságcsere a magyarországi szlovákok részéről önkéntes volt, ezért inkább a szegényebb sorsú medgyesi szlovák családok vállalkoztak, a jobb megélhetés reményében. Gúta paraszti gazdálkodását a vízszabályozási és árvízmentesítési munkálatok előtt külterjes, ártéri állattartás, vizahalászat, ártéri gyümölcs- és zöldségtermesztés jellemezte, melyek után és az iparosodás következtében a huszadik század elején az állattartással szorosan összefonódó földművelés került előtérbe, miközben a hagyományos és modernizációs jegyek egyszerre voltak jelen a belterjessé váló, önellátásra törekedő gútai paraszti gazdálkodásban. A délkelet-alföldi, így a medgyesegyházi szlovákok is, letelepülésüktől kezdve adaptálódtak az alföldi gazdálkodás rendszerébe. Az asszimilációs, integrációs folyamatokat erősítette a különböző etnikumok között kialakult gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, továbbá, hogy a szlovákok a gazdasági életben, a gazdálkodásban nem rendelkeztek olyan etnikus jegyekkel, megkülönböztető jelekkel, amelyek sajátosan csak rájuk lettek volna jellemzőek. Elsősorban földművelők voltak, az első időszakban az extenzív állattenyésztés volt meghatározó, majd a tizenkilencedik századtól gabonatermesztő helyekké váltak a települések. Sem ebben, sem az állattenyésztésben nem különböztek lényegesen a környező magyarság gazdálkodásától. A lakosságcsere következtében viszont új földrajzi körülmények közé

és immár új politikai rendszerek irányítása alá kerültek, a gazdasági és a kulturális életben új irányelvek jelentek meg, melyek felgyorsították a gazdasági integrációs folyamatokat. Azok, akik ősei foglalkozását tovább folytatták Medgyesegyházán, élve a szocialista rendszer háztáji gazdálkodás és a részes művelés engedélyezésével, valamint a díjazási rendszer rugalmasabbá tételével, elsősorban primőr, a takarmánynövény és kihasználva a mogyorópörkölő és feldolgozó üzem működését földmogyoró és dinnyetermesztést végzett, jelentős háztáji gazdálkodással párosítva.

A szlovák–magyar lakosságcsere, tehát nemcsak két egymástól földrajzilag távol eső település lakosságának kicserélődését eredményezte, hanem Medgyesegyházán, egyrészt meggyorsította a településen maradt szlovák lakosság asszimilálódásának a folyamatát, integrálódását a magyar lakosságba, másrészt ugyan biztosította az áttelepült gútai magyarok számára a nemzetállami keretek között való létet, de végérvényesen elszakította őket szülőföldjüktől, eredeti kulturális közegüktől, mely bizonyos kulturális sajátosságok elvesztését eredményezte. A huszadik században, az asszimiláció, a migrációs és az urbanizációs folyamatok, a nemzetiségpolitika, pedig jelentős mértékben csökkentették Békés–megyében a szlovák anyanyelvű népességet, nemzetiséget.

Az eseményeket évtizedekig hallgatás övezte, megemlékezésekre a fennálló politikai rendszer támogatása nélkül, az eseményeket átélőknek nem volt lehetősége. Magyarországon és Szlovákiában országszerte megemlékezésekre először a rendszerváltás után került sor, a lakosságcsere 50. évfordulója kapcsán, melyet a 60., a 65. és a 70. évforduló megemlékezései, illetve az évenkénti megemlékezések követték. Az eseményeket átélők többsége, ekkor már elhunyt, így nem lehettek jelen.³⁰ A leszármazottak első generációja napjainkban, ezért egyre fontosabbnak tartja az eseményekről való megemlékezéseket, szobrok, emlékművek, emléktáblák, kopjafák állítását, ünnepségek, találkozók szervezését, mondván az emlékhelyekkel a halottaknak adják meg a tisztességet, az élőknek pedig szükségük van egy helyre, ahol elhelyezhetik az emlékezés köveit és mécseseit a felejtés ellen. Ezen törekvéseket erősíti

³⁰ Bagyinszky: Gútai magyarok Medgyesegyházán, 171.

Az 1947–48-ban Gútáról Medgyesegyházra áttelpült családok emlékműve

a Benes-dekrétumok napjainkban is tartó érvényessége, az erkölcsi és anyagi kárpótlások meg nem történte, illetve hogy a politikai és nacionalista erők egyre inkább igyekeznek saját politikai céljaikra kisajátítani e sokak számára fájdalmas történelmi igazságtalanság emlékezetét.³¹ Mindezek ellensúlyozására, a magyar országgyűlés 2012. december 4-én április 12-t, a magyar lakosság Felvidékről való kitelepítésnek kezdőnapját, országgyűlési emléknappá, a *Felvidéki Kitelepítettek Emléknapjává* nyilvánította.³²

A rendszerváltás után Magyarországon és Szlovákiában, így Medgyesegyházán és Gútán is, megnőtt az emlékezőhelyek és a megemlékezések száma, mely az emlékezet eltűnésével és az emlékeket átélt emberek elhalálózásával vált meghatározóvá. Medgyesegyházán és Gútán a testvérvárosi kapcsolatok kiépítése mellett a leszármazottak fontosnak tartják az eseményekről való megemlékezéseket,

emléktáblák és jelen esetben egy olyan emlékmű állítását, mellyel emlékezhet, elődeinknek a hatalanság éveiben elszenvedett teljes társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jogfosztottságára, illetve intő példaként a jövőre nézve, – nehogy a történelem megismételje önmagát, akár ellenkező irányból – hogy a nemzetiségi ellentéteket nem lehet erőszakkal megoldani. A sokszínű Kárpát-medencében nem egymás ellen, hanem együttműködve, a nemzetiségi létének, nyelvének, műveltségének, vallásának nemzeti identitásának elismerésével, – legyen az szlovákiai, romániai, szlovéniai magyar, vagy magyarországi szlovák, román stb. – egy olyan jövőt kellene felépíteni, melyet büszkén, nyugodt szívvel hagyhatnánk utódainkra. Nem elfelejtve, hogy a nemzeti identitás erősítése, a hagyományok tisztelete nem nélkülözheti a nemzetiségi elfogadását és tiszteletét.³³

31 L. Juhász Ilona: A kitelepítés és a lakosságcsere emlékezete. Új Szó, 2013. április 27. <http://ujso.com/napilap/szalmon/2013/04/27/a-kitelepites-es-a-lakossagcsere-emlekezete>

32 86/2012. (XII. 7.) OGY határozata alapján

33 Bagyinszky: Gútai magyarok Medgyesegyházán, 171–172.

Számtalan alkalommal felvetődik a kérdés a lakosságcsere hallva, vajon honnan ered, illetve ki volt a közvetlen iniciátora a lakosságcsere gondolatának? Ismert, hogy az első világháborút lezáró Párizs környéki béketárgyalások egyes rendelkezései lehetőséget biztosítottak arra, hogy a kétoldalú tárgyalások során létrejött egyezségek alapján

san kell cselekedni. Míg a szlovákiai nép a betegségekkel, szegénységgel küszködik, addig az alföldiek csupán csak az elnemzetlenítés katlanában főnek. Ezért rendkívül fontos a számukra a rekolonizáció. Gyakorlati példákon bizonyítja, hogy egy átgondolt, tervszerű telepítésre lehetőség van azért is, mert a fordulat éve (1918) után közvetlenül a földreform végrehajtásánál és több belső telepítés szervezésénél már tapasztalatokat gyűjtöttek. Tehát, kellően képzett adminisztráció is biztosított volt – nézete szerint.

Hrdlička Lajos felhívja a figyelmet, hogy a különböző származású, vallású, nyelvű és mentalitású elemekből egy kolóniát alkotni céltalansághoz vezet. Tehát homogén településeket kell létrehozni – amint azt a korábbi spontán vándorlások és kivándorlások alkalmával tették legtöbb esetben a szülőföldet elhagyó szlovákok. Érvrendszerébe beépítette azt a statisztikai tény is, hogy 1920-tól az 1930-as évek második felére 141 ezerről 104 ezerre apadt a magyarországi szlovákok

lélekszáma. Így hát végveszélyben vannak, s tíz év múlva nyomuk se marad. Kifejtette: korábban azon a véleményen volt, hogy totális repatriációt nem tudnának véghezvinni. S csupán egy részleges rekolonizációval, a külföldön élő szlovák kisebbség további helyzetét és egzisztenciáját lehetetlenné tették volna. A fentebb már felsorolt érvek persze szerinte ennek ellenére is azt követelik erkölcsi szempontból, hogy végre kell hajtani ezt a mentő akciót; mely egyben nemzetmegújító és kisebbségmentő minőséget nyerne. Hozzáfüzi, hogy ezzel teljesen azonosulni tud a Magyarországról már áttelepült, letelepült szlovák emigráció is.

Meg kell menteni őket, mert ők élő alkotó elemei az idős csehszlovák kultúrának s ezt – a bibliai cseh nyelv –, a králici biblia nyelvéhez való ragaszkodással próbálja bizonyítani. Szerinte nem lehet a repatriációnak semmi akadálya, mivel a magyarországi szlovákok igen igénytelen, dolgoz és termékeny parasztok, s az ilyenek az államnak (csehszlovák) és a kisebb közösségeknek egyaránt csak hasznára lehetnek. Főként, amikor a magyarok is arról tanakodnak – írja Hrdlička lelkész –, hogyan tudnák maguk számára a határaikon túli magyarságot megmenteni. Tehát itt az alkalom, egyezzünk meg velük s használjuk ki a kínálkozó alkalmat. Nos, ez úgy tűnik csak a második világháború befejezése után jön el. Beneš emigrációja

Tóth István

A lakosságcsere hatása a dél-alföldi szlovákokra

Levelek az újhazából az óhazába, 1947–1948

a népességcserek, lakosságcserek megvalósulhattak. Ezzel görög–török viszonylatban éltek is 1923-ban. Keserű tapasztalatai voltak. Mégis a Szlovákiában az 1930-as évekre tetőző demográfiai mélypont az 1920-as évektől folyamatosan foglalkoztatta a szlovák értelmiséget, köztük az emigráns Hrdlička Lajos lelkészt is. 1937-ben több alaklommal kérték fel véleményének kifejtésére, előadások tartására. Ezeket összefoglalva a *Cirkevné Listy* 1937. évi egyik számában közzétette, s különlenyomatokban is terjesztette. Gondolataival mértékadó politikai tényezők is egyetértettek – jegyezte meg lábjegyzetében a szerző. Azonban, hogy ez mikor válik kormány szintű szándékká azt csak a Beneš-emigráció megvizsgálása után pontosítható. Annyi bizonyos, hogy az emigráns kormány programjában ez már szerepel.

Miről értekezik Hrdlička lelkész? Kifejti, hogy a hosszú évek óta emlegetett magyarországi szlovákok rekolonizációja nem elvetendő, hanem egyenesen erkölcsi kötelesség, égetően szükséges, lehetséges s ennél fogva aktuális kérdés. Úgy érvel, hogy a rekolonizáció Szlovákia és a magyarországi szlovákság számára mind egyházi, mind nemzeti szempontból egyformán szükséges. Ezt követően a szomorú demográfiai helyzet adataiból merít. Ehhez bibliai idézeteket illeszt. Hangsúlyozza, hogy gyors

alatt fokozatosan, de annál elszántabban kialakította a transzfer, a kitelepítés gondolatát. Ennek azonban nyugaton nem volt támogatottsága. Beneš 1943. december 11-én, hosszú utazás végén a teheráni konferencia után került Moszkvába. Itt kölcsönös támogatásról állapodott meg Sztálinnal, de a magyar lakosság kitelepítésének gondolatával csak titkos tárgyalásokon foglalkoztak. Megkapta erre is a szöbeli támogatást, annak ellenére, hogy a látogatásról készült tájékoztató szót sem ejt róla. Ettől kezdve Beneš még határozottabb volt, mint korábban, főként, ami a Csehszlovák állam homogenizációját illette.¹

A kérdés akkor vált igazán komollyá, amikor 1944. november 23-án a londoni emigráns csehszlovák kormány hivatalosan is kérte a szövetséges nagyhatalmak beleegyezését a magyar lakosság háború utáni kitelepítésére. 1945. január 20-án Moszkvában aláírták a magyar fegyverszüneti egyezményt, de a csehszlovák emigráns kormány képviselőjének követelése ellenére – nem esett szó a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság kitelepítéséről. Nem maradt más, az emigráns kormány kész helyzet elé próbálta állítani a nagyhatalmakat. Beneš 1945. február 16-án rádióbeszédében kijelentette, hogy elő kell készíteni a németjeik és magyarjaik ügyének végérvényes megoldását, ugyanis az új köztársaság nemzeti állam lesz. Ezt követően sorra látnak napvilágot a csehszlovákiai magyarságot sújtó, jogfosztó dekrétumok, rendeletek. Amikor pedig a csehszlovák kormányküldöttség 1945 júniusában Moszkvában tárgyal, a tárgyalások során Sztálintól ismételt megerősítést kap: egyetért a magyarok kitelepítésével.²

A csehszlovák kormány a szövetséges nagyhatalmak 1945. július 17. és augusztus 2 között tartott potsdami konferenciájától kérte, hogy népcsere útján kitelepíttesse a magyar nemzetiségű lakosságot. Ezt elutasították. Azonban a magyarországi németek kitelepítésének elhatározásával valójában további reményeket ébresztett arra nézve, hogy a magyaroktól is meg tud majd szabadulni az új csehszlovák kormány.

1 Tóth István: A szlovák politika és az alföldi szlovákok viszonya a XX. század első felében. Palócföld, 1994. 6. sz. 595–598.; András Károly: Benes Moszkvában. I–II. Új Látóhatár, 1985. 2. sz. 137–168. és 1985. 4. sz. 425–453.

2 Föglein Gizella: A magyar–csehszlovák lakosságcsere ln: Nemzetiség vagy kisebbség. Budapest, 2000. 127–131.; Karel Kaplan: Csehszlovákia igazi arca 1945–1948. Pozsony, 1993. 108.; Edvard Beneš elnöki dekrétumai avagy a magyarok és a németek jogfosztása. Bratislava–Pozsony 1996. 335.

A magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 áprilisától úgy döntött, nem maradhat csendben a csehszlovákiai magyarokkal szembeni bánásmód miatt, s júliusig mintegy harminc alkalommal fordult a SZEB-hez ügyükben. Egy feljegyzésből, amely a repatriáció és a magyarországi szlovák iskolaügy kapcsán keletkezett 1945. szeptember 10–11-én, kiderül, hogy már a Telepítési Hivatalt a közeli napokban létrehozták. Előzetesen annyit lehetett tudni, hogy tagjai voltak Dr. Čech, A. Granatier, Dr. Vašečka, Juračka. A hivatali működés megkezdését körülbelül egy héten belül tervezték. A tárgyaláson jelen volt Budapestről Dr. A. Horák, Granatier, Dr. Horváth, Dr. Ján Svetoň. Természetesen a működésbe lendülést attól tették függővé, hogy milyen lesz a nemzetközi helyzet. Erről információkat várnak Clementis külügyi államtitkártól még péntekre, hétfőre pedig a kormányfőtől. A támogatás „Sztálin marsall részéről szóban meg lett ígérve Moszkvában, ami a lakosságcsereét illeti” – írja feljegyzés készítője. „Az akció azonnal elkezdődik, ha arra megérkezik a döntés, mindezt remélhető, hogy a magyarokkal megegyezés születik, addig, amíg Magyarországon Katonai Ellenőrző Bizottság kormányoz. A saját postaszolgálat Pozsony és Budapest között szintén kiépítésre került.” Meghatározták a postákat kik fogadhatják mindkét helyen. A végső intenciókat Daxner alezredes Prágából visszatérve megadja. Tervezik, egy a Katonai Ellenőrző Bizottság mellett működő részleg létrehozását is, aminek a feladata minél több információt adni az érdeklődőknek, érdekelteknek az önkéntes áttelepüléshez. Daxner véleménye az, hogy ha részleges lakosságcsereét is, de el kell kezdeni, hogy a magyarországi szlovákok tudják, az ő oldalukról a legnagyobb készség megvan az ügy iránt, nem utolsó sorban a nagyobb mértékű akcióhoz kezdeti tapasztalatokat is szereznének.

Már úgy értesültek, hogy az alapelvek elfogadásra kerültek, amelyek szerint a szlovák kolonistáknak akkora és olyan minőségű földet biztosítanak, amekkorával rendelkeznek Magyarországon. Az 50 hektárnál nagyobb birtokok csak azokhoz kerülhetnek, akiknek Magyarországon is akkora van. Az esetleges eltéréseket nemzetközi valutában rendezik. Igyekeznek ingó és ingatlan vagyonról leltárt készíteni amennyire pontosat csak lehet. A Telepítési Hivatal keretén belül külön közlekedési részleget hoznak létre.³

3 Föglein Gizella: i. m. 130–131.; Lázár György: Csehszlovák–magyar tárgyalások a lakosságcsereéről 1945 decemberében

A várakozás érhető volt, hiszen a nagyhatalmak nem hagyták jóvá Potsdamban a magyarok kitelepítését. Időközben taktikát váltva, a csehszlovák diplomácia a szovjet katonai szervekhez fordulva, hiszen mégis az ő megszállási övezetük, 1945 decemberére a nyugati hatalmak képviselőit passzivitásba, a magyar kormányzatot szoros presszió alatt lépéskényszerre bírta. Így került sor 1945. december 3–6. között az első tárgyalásra Prágában melynek részleteiről, hangneméről és stílusáról a közölt jegyzőkönyvek hű képet adnak. Az első tárgyalássorozat nem járt eredménnyel. 1946. február 5-én kényszerből folytatni kellett Gyöngyösi János külügyminiszternek a tárgyalásokat. Így többszörös kényszerítő erő hatására kerülhetett sor az 1946. február 27-i lakosságcsere aláírására Budapesten. Az egyezménynek kissé diktátum színezete van ezek ismeretében.

Olyannyira biztosak voltak, hogy Magyarországtól kikényszerítik a lakosságcserébe való megegyezést, hogy az 1945 szeptemberében létrehozott Telepítési Hivatal II/2 ügyosztályának elöljárója Dr. Emanuel Böhm már 1946. február 8-án Pozsonyban elkészült azokkal az irányelvekkel, amelyeket a nagygyűléseken előadások, beszédek során kell érvényesíteni. Bevezetőjében írja: „Az előadások, beszédek során szem előtt kell tartani elsősorban azt, hogy könnyed népi stílusba legyenek előadva, hogy azok értelmezhetőek legyenek a legegyszerűbb gondolkodású egyéneknek is. A politikai, gazdasági, szociális, kulturális irányultság mellett nagy figyelmet kell szentelni a nemzeti öntudatra miközben az érzésekre is hatni kell.” Harminchét témát sorol fel irányelveiben szalagcímszerűen, amelyek egymásra épülve hangozzanak el egy előadáson belül. Ugyancsak elkészült az ügyosztály a Magyarországról áttelepülő szlovák parasztok letelepítési helyeinek értékelésével, kijelölésével. Amint látható nem vesznek kárba az 1938 és 1944 között szerzett magyarországi tapasztalatok, hiszen jól ismerték azokat az embereket, akikhez kellett szólni.⁴ A szokásos sablonok alapján ezeknek az agitációs előadásoknak az volt a szerepe, hogy Magyarországgal szemben Csehszlovákiát minden téren pozitívabb színben, prosperálóbb államnak tüntessék fel.

(dokumentumok, jegyzőkönyvek). Múltunk, 1998. 2. sz. 120–164.; Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba. Történeti dokumentumok. Szekerka hagyaték: AFS (MSZAF) anyagai – 1945. szeptember 10–11-i feljegyzés, gépelt, szlovák nyelvű.

4 ÚNA Bratislava –SSNJ anyaga. inv.č.76. crt.č.20. E. Böhm iratai.

A lakosságcsere egyezmény főbb vonalakban a következőket tartalmazta:

- A magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi szlovákok önként áttelepülhessenek Szlovákiába.

- Csehszlovákia a szlovákok áttelepítésének segítésére kormánybizottságot küldhet Magyarországra. Ehhez a magyar kormány biztosítja a szabad mozgást, a szlovák lakossággal való szabad érintkezést. A bizottság az áttelepülés ösztönzésére írásban és szóban, beleértve a rádiót is, propagandát fejthet ki a szlovákok körében kizárólag szlovák nyelven. Minden érintett településen két gyűlést tarthat. A propaganda tevékenységre hat hét állt rendelkezésre.

- Csehszlovákia jogot szerzett arra, hogy az áttelepülő szlovákokkal azonos számban magyar nemzetiségűeket jelöljön ki kitelepítésre a Csehszlovák Köztársaság területéről.

- A csehszlovák kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy az általa kijelölt magyarok társadalmi, vagyoni és foglalkozásbeli összetétele arányosan megfeleljen a magyar nemzetiségű lakosság összetételének.

- A SZNT 1945. május 5-én kelt rendelete 1–4 paragrafusa alá eső – háborús bűnösnek minősített személyeket kitelepítheti, de ezek száma nem haladhatta meg az 1000 főt.

- A kitelepítetteket Magyarország kivétel nélkül köteles befogadni és az állampolgárságot megadni nekik.

- A kitelepülésre kijelölt személyek ingóságaitak várm, ill. kiviteli és beviteli korlátozás nélkül magukkal vihatták. Az ingatlanokért a csehszlovák kormány köteles kártérítést fizetni, kivéve az 50 hektár feletti birtokrészt.

- A magyarok átköltözésének költsége Magyarországot, a szlovákok átköltözésének költségét Csehszlovákiát terhelik.

A lakosságcsere magyarországi irodalmát olvasva egyformán azok a számok fordulnak elő, amelyek azt mondják, hogy Magyarországról a 92 390 jelentkezőből a visszalépések után 73 273 szlovák távozott. Ugyanakkor a 105 047 kijelölt magyarból 68 407 fő települt át a csereakcióban, 6 000 fő önként távozott s 30 000 körül voltak azok, akik 1938 után költöztek az adott területre. Ezzel szemben Ján Bobák, a kérdéssel

foglalkozó szakember a kitelepülő szlovákok számát 59 774 főben jelöli meg. Igaz, ezt a létszámot a csereakción belül érti, hozzáátve, hogy 12 013 fő a lakosságcsere előtt kitelepült, valamint még a repatriációs folyamaton belül 19 000 fő. A magyarok számát összesen 89 660-ban állapítja meg. Persze a számok nagyságrendje közeli mindkét oldalon.

A számháborút érdemtelen fokozni.

Maga a lakosságcsere folyamata nyomot hagyott mindkét oldalon. Fokozottan feszült viszony alakult ki menet közben a két állam között. Vádaskodások sora indult el, panasz áradat a lakosságcsere egyezmény megsértéséről. 1946. március 4-én kezdte meg a CSÁB a tevékenységét. 1948 júliusában gyakorlatilag befejeződik a lakosságcsere, bár még 1949 januárjában 182 fő települ át Magyarországról. A két fél az időközben bekövetkezett politikai – változások hatására hajlott a kölcsönös megegyezésre s 1949. július 25-én csorbatói találkozáson megegyeztek, hogy mindkét fél feladja addigi követeléseit, ezzel a csere egyezményt befejezettnek nyilvánították.

Úgy vélem a propaganda mikéntjéről a túlkapásokról lehetne beszélni sokáig, ám túl megszokottá tenné a kérdés tanulmányozását. Kevesebbet szoktunk találkozni a lakosságcsereben résztvevők leveleiben kifejtettekkel.

Néhány eredeti levél a birtokomba jutott, ezekből idézek a következőkben.

1947. XI. 28. „... idáig még minden úgy van ahogy monta nekünk Miháj bácsi othon. Tudatom magukkal kaptunk 8 ½ hold földet 19 darab 7 kilométerre a falutól egyrészt lakást is kaptunk tūrhetőt központon van egy szoba konyha kamra istálo meg egy nagy deszka szín decsak udvar van kernincs. bizony szomorú hejre kerültünk nagyon rossz törvények vannak it. Bízony galisz ánygi is sokatrí hogy hova került mien rossz hejre de őneki ugykel mert nagyon gyűlölte a szülőföldgyit, most ugyan abakerültünk amit magyarországon átélünk semijen ruhaanyagot nem lehet kapni csak búzáért lisztért szóvalcsak cserébe lehet kapni. It is kőlőt beszolgáltatni gabonát, bizony anagy gazdák is tőbet rínak mint esznek. Kedves szomszédunk és ánygi bízony mink is visza menénk ha lehetne ami szretet szülőföldünkre devisza is fogunk meni hanem törvényesen akkor szőkve ugysem maradunk iten sokáig. Mongyák meg aki beiratkozot szlovákiába mind bolond lesz aki elfog jőni.”

1948. II. 21. „Kedves szomszédék és ánygi. írják hogy elsem mentünk elkőszőnni maguktól, igazán sajnálom de azért nemmentem mert énnékem nem volt számításom kigyűnni szlovákiába. demivelhogy maguknem tuták magukban tartani aszt amit én montam mihájbácsinak megmonták Matyej ányginak azmeg megmonta bőzsinknek így asztán meglelt anagy baj édes anyám mindig kintvolt és ríva kőnyőrgőt hogy ő benűnket földnevelt és mink meg nem tőrdőünk hogy ővele milesz öreg napjaira így bizon énis odagondoltam hogy az Istenis megver ha édes anyámat nembecsülöm meg hát így ráatam a fejem ara hogy kigyűjűnk. Deazért kikérem magamnak minkse vagyunk pogányok mink is ismerjük az Isten tízparancsolatát minksem kívánjuka felebarátunkét csak a mienkét énnem vagyok éhes máséra nemis voltam sioha énnem vagyok elégedve aval amit az Isten ád érdemem szerint és ami igaz a felebarátunk sokal joban jártak hogy elmentek otlegaláb mindent tudnak értékelni deit nemlehet mert iten nincs piac sevásár meg házak átájában otan jobak meg azok aszép fástanyák meg anagy kertek csak kérdezék meg mejikőjük hagyot iten ojan nagy kertet mint a maguké vagy matyejéké egyiksem csak egykis udvart hagyot mindegyik mégcsak kocsival sem lehet megfordulni... Kedves ánygi írod hogy megérdeklőttetek avizsa menetelűnkéről hacsak semirekől meni akkor itis maradhatunk mert mink csak úgy semire nem mehetünk ijen apro családál majd ha megnyőnek a gyerekek akkor átfogunk meni adig it fogunk sýnylődni, lehet hogy ha lesz még kitelepülés andrás átfog meni és hatalál tanyát vagyfeles földet akkor átmegyűnk minél hamaráb. Azvona ajo ha magyarok hejet minket vinének visza és azokat a magyarokat megín hoznák visza mindenkit asaját fészkié tenék elgondolhatyák hamég egyszer úgy visza mehetnék a mikis fás tanyánkra soha de soha nemvolna azaz ember aki engem onat kicsalna. Debízunk és imátkozunk ajo Istenek hogy tán valamikor betejesül a kívánságunk mindég azjár azeszűnkbe leszűnk mégmi magyarországi lakosok Ha ajo Isten segítségűnkre lesz.”

A szövegből egyértelműen látható, egyszerű parasztasszony levele, aki talán az elemi iskola hat osztályát sem járta ki. Beszámolója minden bizonnyal a kiérkezés utáni bizonytalan, ismeretlen viszonyok hatása alatt íródott. Jól szemlélteti ez a két rövid levél is, hogy milyen okok húzódtak meg a háttérben, amik a kitelepülésre készítették a lakosokat. Kivehető

az is, hogy más termelési kultúra volt honos ott ahová érkeztek. Ők a tágas tanyás, fás nagy gazdasági udvarral rendelkező gazdaságokhoz szoktak. Van azonban egy figyelemre méltó rész a föld juttatásáról. Az bizony akár tréfának is beillene, 8 ½ hold földet 19 darabban kiosztani a településtől részint hét kilométerre. Ez valóban művelhetlenné teszi a földdarabkákat. A gazda képtelen szétosztódni anynyi felé. Az elkeseredettség érthető volt.

Ilyen jellegű gondok csak az alföldi más típusú gazdálkodáshoz szokott gazdáknál fordult elő. Valószínű, hogy a bányász rétegnél ilyen gondok nem merültek fel. Persze az életkor is befolyással van arra, mennyire látja sorsát kilátástalannak, mennyire érzi magát becsapottnak. Tehát az emberi sorsok és tragédiák sokáig mély nyomot hagynak az emberekben, több generáción át hatnak.⁵

⁵ Szabó A. Ferenc: A magyar–szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. *Regio*, 1991. 4. sz. 49–71.; Tóth István: Szlovákok a 20. századi Magyarországon. In: *Fejezetek a magyarországi*

A lakosságcsere végül sem elméletileg, sem gyakorlatilag, sem részben, sem egészében nem érte el célját. Csak annyit, hogy 12 582 család sorsa – mint a fönti levelekből is kitűnik – kifordult a sarkából. A nemzetmentő minősítést talán elhagyhatjuk. Hrdlička polemizálása valóra vált. A Magyarországon maradt szlovákok sorsa végérvényesen megpecsételődött. Olyan hatások érték őket a lakosságcseret követő néhány esztendőn belül, amelyeket ellensúlyozni sem szervezetileg, sem gazdaságilag nem állt módjukban.

románok és szlovákok történetéből. Békéscsaba, 1995. 104–106.; Magántulajdonban: *Levelek az újhazából*: 1947. XI. 28. és 1948. II. 21.; Kugler József: *Lakosságcsere a Dél-Alföldön*. Budapest, 2000.; Miklós Péter: *A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez*. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében*, 2007. Szerk. Tóth István. Móra Ferenc Múzeum. Szeged, 2008. 93–100.

Kezdem mindjárt a szótár címével. Felvetődhet a kérdés, mitől rendhagyó a komlói tájszótár? Nos, többek között attól, hogy néhány kérdésben különbözik a hagyományos nyelvjárási szótáraktól.

A *Rendhagyó komlói tájszótár* kétnyelvű értelmező tájszótár, amely nemcsak tartalmában, hanem formájában is elkülönül az eddig megjelent

Szincsök György

Rendhagyó komlói tájszótár

szótáraktól. És mivel Magyarországon olyan szlovák-magyar értelmező tájszótár még nem készült, amely részletes nyelvtant is tartalmaz, s csupán egy település nyelvjárását dolgozza fel, közli a település egyes lakóinak ragadványneveit, a frazeológiai egységeket több humoros karikatúrával ábrázolja, mindezt ez a publikáció kuriózumnak számíthat a lexicográfia szakirodalmában. Tehát különlegesége miatt kapta a „rendhagyó” jelzést.

A szlovák nyelvjárásokról, így a komlósiról is a hazai és szlovák nyelvjáráskutatók tollából eddig számos értékes mű született. Az eddig megjelent dialektológiai munkák azonban a nyelvjárás szókincsét és mondatánát nem dolgozták fel, vagy ha igen, ezt csak érintőlegesen tették meg. Ezért ezekre a nyelvészeti ágakra különösen nagy súlyt fektettem.

A komlói nyelvjárás a középszlovák típusú nyelvjárások egyike. Mivel Ludovít Štúr 1843-ban a középszlovák nyelvjárásokat alapul véve alkotta meg az új szlovák irodalmi nyelvet, ezért nyelvjárásunk áll legközebb az irodalmi nyelvhez. Kezdetben a nyelvjárás és az irodalmi nyelv között nem volt akkora különbség, mint most. Csak egy példa: Štúr 1846-ban kiadott egyik könyvének címe *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto ná-rečí* (A szlovák nyelvjárás, és az e nyelvjárásban való írás szükségessége) vagy az általa kiadott újság címe *Slovenskije Národňje Novini* (Szlovák Nemzeti Újság) volt. Mindkét cím még nagyon magán viseli a középszlovák nyelvjárás sajátosságait. Természetesen azóta az irodalmi

nyelv sok reformot élt meg, a nyelvjárás pedig egy bizonyos szinten megrekedt. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szarvasi evangélikus lelkész, Jancsovics István volt az első, aki a *Noví maďarsko-slovenskí a slovensko-maďarskí slovník (v dvoch zväzkoch)* című szótárát már a Štúrék megalkotta nyelvi szabályok szerinti helyesírással állította össze. Az alföldi szlovákság büszke lehet arra, hogy egy jeles alföldi személyiség elsőnek, méghozzá kedvezően reagált a megalkotott új irodalmi nyelvre. (Anton Bernolák-féle irodalmi nyelvhez képest új).

Röviden a szótár szerkezetéről szólnék. Természetesen tartalmazza a szokásos előszót, a használati útmutatót, a rövidítések és jelek jegyzékét. Az ún. *Kis szótár* azon szavakat, kifejezéseket közli, amelyek a címszó definíciójában fordulnak elő. Közlésükkel segítséget kívántam nyújtani azon érdeklődők számára, akik nincsenek teljes mértékben az irodalmi nyelv birtokában. Gondolva arra is, hogy a szótár nemcsak a helyi lakosok kezébe kerülhet, szükségesnek tartottam beépíteni településünkről egy rövid áttekintést.

Az értelmező szótárak általában nem közölnek nyelvtani szabályokat, legalább is részleteset nem. A komlói viszont aprólékosan dolgozza fel nyelvjárásunk grammatikáját. Ez képezi a publikáció első nagy fejezetét, melyben részletesen szólok a szókincsről, annak struktúrájáról, a hangtanról, alaktanról és a mondattanról. Ezt követi a másik két fejezet, a szótári és a frazeológiai rész. A szótári fejezet mintegy hatezer szócikket tartalmaz, s benne a mai ember számára már kevésbé ismert tárgyak, eszközök ábráival. Az is különlegessége a szótárnak, hogy a frazeológiai fejezetben is találunk mintegy hatvan rajzot mégpedig humoros karikatúrák formájában.

A mintegy ezerhatszáz frazeológiai egységet felölelő fejezet után közölt megtörtént rövid történetek érdekesek lehetnek elsősorban a komlói emberek számára. Ezeket azért illesztettem a szótárba, mert bennük is találunk állandósult szókapcsolatokat, no meg némelyikük jól tükrözi a komlói ember sajátos észjárását is. Ezekben a rövid történetekben előfordulnak olyan mondatok is, amelyek közel állnak a szárnyszavakhoz, noha nem származnak általánosan ismert történelmi személyiségektől, mint például „Jöttem, láttam, győztem”; „Te is fiam, Brutus”.

De azért nekünk is vannak származékaink, noha ezek nem hangzottak el híres emberek szájából. Mondok két példát: „*Alebo buď vojna, alebo ňi – poviedaľ pán Tirpáč, a oni sa múdri človek*” (Vagy lesz háború vagy nem lesz – mondta Tirpács úr, és ő okos ember) Tirpács nagykereskedő volt Tótkomlóson: „*Každí nak sa za seba starie – poviedau Vašaš*” (Mindenkinek törődjön saját magával – mondta Vasas). Vasas Komlós főjegyzője volt. Nos, ilyenek a mi „komlósi származékaink.”

A ragadványnevek nem részei a tradicionális frazeológiának, de kisebb megszorításokkal ugyan, annak tekinthetők. Ugyanis bizonyos családneveknél – legalább is a köznyelvben – a vezetéknév és a hozzá szorosan kötődő ragadványnevet együtt használták, illetve az idősebb korosztály még ma is használja. Legtöbb ragadványnevet Komlóson a legelterjedtebb családneveknél keletkezett a hasonló nevű személyek megkülönböztetésére. Ugyanis beszélgetés során egyének így hozták/hozzák egymás tudomására, melyik családról van szó. Az elnevezések általában az illető foglalkozásával, jellemével, netán gyengéivel kapcsolatosak, pl. *Antal – Honvéd; Antal – Gabonás; Antal – Črepár; Karkuš – Bistrickí, Karkuš – Fírer (Fűrer); Lehocki – Magadoš, Móťovskí – Behan* stb. Mintegy kétszáz szerepel a kötetben.

A hagyományos szótáraktól eltérően a *Rendhagyó komlósi tájszótár* közli a felhasznált szakirodalmat, a szlovák, magyar, angol és német összefoglalókat is.

Elemelve a komlósi nyelvjárás szókincsének struktúráját, valamint a fonetikáját, morfológiáját és szintaxisát, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

A nyelvjárást beszélő közép- és idősebb korosztály mindennapi szókincsében legnagyobb részt irodalmi szavakat használ, pl. *děďina* – dedina (fal), *ňeďeľa* – nedeľa (vasárnap), *strecha* – strecha (tető), vagy az irodalmi szavak kisebb hangtani vagy alaktani formában fordulnak elő pl. *petržľan* – petržlen (petrezselyem), *ulíc* – ulica (utca), *ďen* – deň (napszak), *keľkí* – kolky (hányan), *zahrada* – záhrada (kert), *ukezovať* – ukazovať (mutogat), *pol'jouka* – polievka (leves), *čela* – včela (méhecske).

A cseh biblikus nyelv az ún. bibliština nyomain vagy szlovákosított változatai még fellelhetők az egyházi élet némely területén, régi családja feljegyzésekben, jeles családi eseményeknél és régi gazdakönyvekben. Például: *Písen Vánoční – Pieseň Vianočná* (Karácsonyi ének). Vagy az egyik gazdakönyvben

a gazda következőket jegyezte fel: „*Dal szemtyi* (és nem dal som ti) *na čizmi potkovania...žene nachleba...židovi do depova; Dal szemtyi, kety tyi žena ochorela...*, *kety sa tyi čikútkalo*” („Adtam neked... csizma patkolására..., feleségednek kenyérre... zsidónak a depóba...; Adtam neked..., amikor megbetegedett a feleséged..., amikor csuklottál) – írja, milyen alkalmából fizetett bérének. (A helyesírástól itt most tekintünk el.). Csak érdekességként említem meg, hogy ezekben a gazdakönyvekben szinte mindent feljegyeztek, még történeti eseményeket is. Az egyikben pl. az olvasható, hogy „*roku 1849 marca petnáctiho zme svetili slobodu*” (1849 március 15-én ünnepeltük a szabadságot), majd néhány lappal odébb, különösebb átmenet nélkül találjuk a következő bejegyzést: „*Hudák Jano tajšou za vojáka*” (Hudák Janó katonának ment).

Mivel a történelem során a tizenennyolcadik században Felső-Magyarországról a szlovák telepések egy része az Alföldön magyar környezetbe került, így az új keletű szlovák kifejezések megismerésére kevés lehetőségük volt, ezért ezeket magyar szavakkal pótolták. Itt két tendencia érvényesült: egyrészt egy az egyben átvették a magyar szavakat pl. *homok, mozi, álmás, fácán, góla, gépuška, távirat*, másrészt a magyar szavakat szlovákosított formában alkalmazták, pl. *temetou, čejs, bevčou, polgárka, boud, mejneš* stb., de olyan szavak is előfordulnak, amelyekben a szó vagy a kifejezés egyik fele szlovák, a másik fele magyar, mint pl. *handravášár* (széj-jelség); *áskoč* (gyászkocsi), *álomská škola* (állami iskola) stb.

Jellemző még, hogy igen sok német és latin szó fordul elő a komlósiak nyelvében. A németre néhány példa: *apaťieka* (Apo-theke) – patika, *fírhag* (Vorhang) – függöny, *kasňa* (Kasten) – kaszni, szekrény, *merkovať* (merken) – vigyáz, figyel, *frušťik* (Frühstück) – reggeli, *bál* (Ball) – bál, *gang* (Gang) – nyitott folyosó, *kunčaft* (Kundschaft) – vevőközönség, *colostok* (Zoll-stock) – mérővessző, *štrinfle* (Strumpf) – harisnya, *lojtra* (Leiter) – létra, *švavor* (Schvager) – sógor, *apetík* (Appetit) – étvágy, *šuster* (Schuster) – cipész, *placha* (Blech) – bádóg, pléh, *cug* (Zug) – (lég)huzat, *figa* (Feige) – füge, *flinta* (Flinte) – puska, flinta.

Latin eredetű szavainkból is néhány illusztráció: *gaštan* (castanea) – gesztenye(fa), *čičer* (cicer) – (csicseri)borsó, *mucha* (musca) – légy, *kaňiku-la* (canicula) – kánikula, *cap* (caper) – bakkecske,

milícia (militia) – katonaság, rendőrség, *diskos* (discus) – diszkosz, hajító korong, *kostou* (castellum) – templom, *kritikus* (criticus) – kritikus, *škola* (schola) – iskola. És természetesen a hónapok elnevezései is latin eredetűek.

Jelentéktelen mennyiségben fordulnak elő még más nyelvekből meghonosodott szavaink, pl. *plafon* (fr.), *šofőr* (fr.), *ad'ő* (adieu) (fr.) – Isten vele(d)! Viszontlátásra! Viszlát! *reklám* (fr.), *pantal-voni* (fr.) – pamtalló, *koňak* (fr.), *grimas* (fr.), *kolhoz*, *szovhoz* (or.), *riporter* (ang.), *konzervatórium* (ol.), *kontó* (ol.), *panoráma* (gör.), *devla* (cig).

Megjegyezni kívánom, hogy a szavak etimológiai eredetét nem vizsgáltam, ill. azt se, hogy egyes szavak, mely nyelv közvetítésével kerültek hozzánk. Csak egy-két példa: a lencse szó latinban *lēns*, németben *Linse*, a papír angolban *paper*, német nyelvben *Papier*-ként szerepel.

Feltűnő, milyen sok az expresszív, vagyis nyomatékos szavunk: *hindrať*, (korhol), *kaštrovať*, (lop, csen), *iard'it* (szalad), *atulák* (füles, pofon), *lóger* (rendetlenség), *mondúľať sa* (céltalanul járkál), valamint pejoratív, vagyis rosszalló kifejezésünk: *flaksa* (nyelves, pletykás, trécselő nőszemély), *drcnatí* (beképzelt egyén), *kakala* (szószátyár), *smrkľa* (süldőlánny), *nabrčkaní* (becsicsen-tett), *pucirojko* (gyatra, silány ember) stb.

Használunk olyan szavakat is, melyek jelentése különbözik az irodalmiétól, pl. *búrka* – krupobitie (jégeső, jégverés) a standard szlovákban vihart, zivatart jelent; *dážďouka* (esővíz), de irodalmi nyelvben még földgilisztát is jelent. Furcsa eset is származhat abból, ha cselekedeteinkben nem megfelelő szót használunk. Például amikor a komlói háziaszszony azt mondja: *Tájd'em popravíť posteľ*, akkor tulajdonképpen azt árulja el, hogy elmegy ágyat agyonlőni. Ugyanis az irodalmi szlovákban a *popravíť* szó agyonlövétést jelent. De más félreértések is adódhatnak. Példának felhozhatom annak a Szlovákiába magyar-szlovák lakosságcsere során áttelepült komlói asszonynak az esetét, aki közvetlenül az áttelepülése után magyarországi barátnőjét levélben arról tájékoztatja, hogy *riaditeľka*-ként dolgozik. *Upratovačkat* akart írni, viszont a félreértés abból adódott, hogy a komlóiak az *upra-tovačka* (takarítónő) szót nem ismerik, helyette a *riaditeľka* kifejezést használják. Nos, így lett takarítónőből „igazgatónő.”

Főleg a magyarból átvett szavak némelyike kicsinyítő színezetet kap, mint pl. *ňárička* – *zemová cesta pri hradskej* (az országúttal párhuzamos földút), *sárička* – *časť konského postroju* (lőszerszám, hám része), *láncoška* – *ľahká brána* (láncosborona), *šoríke* – *radý* (sorok), *kaparka* – *malá motýčka* (kapircs). Ugyanakkor nemcsak magyar gyökerű szavainknál tapasztalunk hasonló jelenséget, pl. *medouke* – *sorta sliviek* (mézízű szilvafajta), *vlaske* – *na kukuričnom klase* (kukoricacső hajazata), *ringlótke* – *ringloty* (ringló szilvafajta), *glótke* (gati) – *glotové gate* – (klott alsónadrág), *kútík* – *opar* (sömör), *slaňička* – *solnička* (sótartó), *po-žonke* – *bratislavské rožky* (pozsonyi kifli). Ezt a nyelvi jelenséget nagy mértékben a népdaloknál is tapasztaljuk. Erre is egy illusztráció: *Anička, dušička...* (Ancika, lelkecske,) *de si bola / že si si čižmičky* (csizsmácska) *zarosila/ bola som v hájičku* (ligetecske), *žala som trávičku* (füvecske)/ *milí, milí duša moja...*

Az idősebb korosztály nyelvében még fellelhetők a hipokorisztikus, vagyis főleg a gyermek nyelvben használatos kicsinyítő, becéző szavak: *čacnanuo* (szép), *beknanuo* (piszkos), *pánať* (áll), *hapať* (ül), *havko* (kutyus), *pušika* (pusi, malacka), *pištoke* (szájkó) stb.

Vannak főnevek, amelyeket a tájnyelv csak egyes számban használ (singulare tantum). Erre is néhány példa: *novína* – *noviny* (újság), *okul'ier* – *okuliare* (szemüveg), *cukor* – *cukry* (cukor), *paz-ďer* – *pazďery* (pozdorja), *ovos* – *ovosy* (zab), *bielok* – *bielky* (tojásfehérje).

A grammatikai nem, nem azonos az irodalmiével, pl. *kanapej* [m] – *kanapa* [ž.] (kanapé), *sapún* [m.] – *mydlo* [s.] (szappan), *sla-mienok* [m.] – *slamienka* [ž.] (szakajtó), *kúpárňa* [ž.] – *kúpeľ* [m.] (fürdő).

Némely államok elnevezése sajátosan alakult. Például: *Slovenská* [ž.] – *Slovensko* [s.], *Maďarská* [ž.] – *Maďarsko* [s.], *Ruská* [ž.] – *Ruszko* [s.], de azért vannak kivételek: *Amerika* [ž.], *Brazília* [ž.] stb. Amint látjuk, a nyelvjárási elnevezésnél az államnevek nőnemben állnak, míg irodalmi alakjuk semleges nemből. Különben nyelvjárási elnevezésüket melléknévként használjuk: *Slovenská krajina*, *Maďarská krajina* stb.

A magyar vagy más nyelvből átvett főneveket nyelvtani nemekkel látjuk el. Amennyiben a szó mássalhangzóra végződik, általában hímneműnek, ha magánhangzóra, nőneműnek tekintendő. Például:

járda (ž.) – *betonový chodník* (m.), *fajta* (ž.) – *druh* (m.), *govľa* (ž.) – *bocián* (m.) *dara* (ž.) – *šrot* (m.).

Jellemző a magánhangzók és a szótagképző más-salhangzók rövidülése vagy hosszabbodása. Erre is néhány példa: *rano* – *ráno* (reggel), *mrtví* – *mŕtvy* (halott, holt), *zahrada* – *záhrada* (kert), *sluška* – *slúška* (szolgálólány, cselédlány), de: *po máli* – *po maly* (lassan), *voják* – *vojak* (katona), *bíč* – *bič* (os-tor), *slúha* – *sluha* (szolga).

Mássalhangzó csoportok egyszerűsödésére is néhány példa: *sreda* – *streda* (szerda), *srce* – *srďce* (szív), *masní* – *mastný* (zsíros), *odíchnuť si* – *od dýchnuť si* (pihenőt tart), *stuňa* – *studňa* (kút), *sretnutia* – *stretnutie* (találkozás), *huci* – *hudci* (zenészek), *dovena* – *dovedna* (együtt, összesen).

Sok esetben a nyelvjárási főnévi igeneveknél hiányoznak a kettőshangzók: *vrteť* – *vrtieť* (forgat), *sedieť* – *sedieť* (ül), *zhoreť* – *zhorieť* (elég), *rozumieť* – *rozumieť* (ért, megért) stb.

Némely kemény mássalhangzók meglágyulnak, ill. lágy más-salhangzók keménnyé válnak, pl. *ďiňa* – *dyňa* (dinnye), *štiri* – *štyri* (négy), *Ľurek* – *Turek* (török), *trikrát* – *trikrát* (háromszor), de: *den* – *deň* (nap, napszak), *jesen* – *jeseň* (ősz), *remen* – *remeň* (szíj), *kepen* – *kepeň* (köpeny).

Az alaktani fejezetben a ragozásnál tapasztalunk nagyobb eltéréseket. Különösen az egyes és a többes birtokos esetről nagy a bizonytalanság. Legjellemzőbb az irodalmi től eltérő használat: *do školy* – *do školy*; *do školou* – *do škôl* (iskolába – iskolákba). De eszköz- és társhatározó esetről is találkozunk pl. ilyen formával: *z vajcí* – *s vajcami* (tojásokkal) *s kurencí* – *s kurencami* (csirkékkel) *z doktorí* – *s dok-tormi* (doktorokkal) stb. Vagy pl. a *chleba* – *chlieb* – (kenyér), *koláča* – *koláč* (kalács), *tvorožníka* – *tvorožník* (túrós lepény) főnevek irodalmi birtokos alakját alany és tárgy- esetként használjuk: *dobrovo chleba* (jó kenyér), *svadobno koláča* (lakodalmi kalács), *teplvo tvožníka* (túrós lepény).

Általános jelenség, hogy a főnévi igenevek *-nú* szótőképzője a tájnyelvben rövid: *zdvihnúť* – *zdvih-núť* (felemel, felvesz), *vibehnúť* – *vybehnúť* (kiszalad), *vipuknúť* – *vypuknúť* (kitör, kirobban), *spadnúť* – *spadnúť* (leesik, lehull).

A mondatban hadd álljon itt néhány jellemző illusztráció: A mondatban ismétlődik a más formában már kifejtett gondolat: *Tak sa veľmejsmiau,*

bolo mu veľmejsmiešno, že mu tiekfi slzi (Olyan nagyon nevetett, nevetethetnékje volt, hogy a könnyei potyogtak). Ha egy mondatban a vezetéknevét a keresztnév együtt szerepel, akkor csak a keresztnév ragozódik, a vezetéknevét alanyesetben marad, pl. *Bou u Bacovskí Jana* (Baczovszki Janinál volt). A mindennapi beszédben előfordulnak hiányos, csonka, nem teljes mondatok, pl. *Tavispaľi?* (*Ta ste sa vyspaľi?*) (Kialudták magukat?). Gyakran találkozunk infinitívussal kezdődő mondatokkal is: *Kúpiť som kúpiu* (Megvenni megvettem) stb. A mondatokban előfordulnak magyar szavak: *Táďdem na álomáš – Idem na stanicu* (Az állomásra megyek). *Ľevie sa ho mentovať – Ľevie sa ho zbaviť* (Nem tud tőle szabadulni). Az összetett mondatokban olykor több magyar szó is bekerül, de az ilyen mondatokat, mint pl. *Z celího zenekaru ľen doboš bou valamirevaló a druhí ľen kapkodovali*, vagy hasonló kevert mondatokat az alföldi szlovákság inkább csak a köznyelvben tapasztalható nemkívánatos nyelvi jelenségek illusztrálására, ill. karikírozására szokta emlegetni. Néha az ablakba kitett magyar hirdetésekénél tetten lehet érni a szlovák nyelv hatását, pl.: *Birka van eladó (Ovca je napredaj); Bútor van eladó (Nábytok je napredaj)*. A magyar kalk vagyis tükörszó használata is előfordul, pl. *Prevrátili Petófiho verše – Preložili Petófiho básne*. (Lefordították Petőfi költeményeit).

A születési hely megnevezésénél két előjáró (szó) forma honosodott meg a *na* és a *v*. Például: *Narodíu sa na Komlóši* (Tótkomlóson született), de: *Narodíu sa v Pešti* (Pesten született). Utazással kapcsolatos mondatokban ugyancsak két előjárás variációk ismeretesek. Ezek a *na* és a *do*, pl. *Cestovau na Čabu* (Csabára utazott), de: *Cestovau do Sigeďi* (Szegedre utazott).

A komlósi tájnyelv bővelkedik állandósult szókapcsolatokkal, vagyis frazeológiai egységekkel, fordulatokkal, azaz: közmondásokkal, szólásokkal, szólásmondásokkal, hasonlatokkal.

A frazeologizmusok három típusával találkozunk a szótárban. Az egyik csoportba tartozók olyan összszlovák jellegűek, amelyek Tótkomlóson az idősebb generációnál máig is jól ismertek, pl. *Čaká na pečenie holubi* (Sült galambra vár) *Chudobní je ako kos-touná miš* (Szegény, mint a templom ege-re). Ugyanakkor számos olyat is felvettem a szótárba, amely kimondottan komlósi gyökerűek, ezért azok értelmére, mondanivalójára inkább csak a helyi

lakosok következtethetnek. Ilyen például a *Prívetiví (je) ako Cvaľingovo húsa* (Nyájas, mint Czvalingáék kislibája); *Múdri (je) ako Marci Široňou* (Okos, mint Sirony Marci); *Uťeká ako Lančouka z pľacu* (Szalad, mint Lancsáné a piacról); *Zamotau sa ako Machan v klkách* (Belegabalyodott, mint Machan a kenderkócba). *Podhúkou ako Borošova pita z ednim vajcom* (Megnőtt, mint Borosék egytojásos pitéje). A szótárban található néhány olyan magyar állandósult szókapcsolat is, amely Komlóson ugyan jól ismert, viszont szlovák megfelelőjét nem ismerik. Például: *Egy füst alatt – Jedným vrzom* (Egy csapásra); *Kákán is csomót keres – Chlpy hľadá aj na dlani* (Szőrszálát keres a tenyéren is); *Két malomban örölnék – Jeden (hovori) o koze, druhý o voze* (Egy beszél a kecskéről, másik a kocsiról) – mondják a Szlovákiában élők.

A szótár alapvetően három követelménynek szeretne megfelelni:

1. A tótkomlósi szlovák nyelvjárást, mint a közép-szlovák nyelvjárások egyikét szeretné az utókor számára értékként meg-őrizni.

2. Segítségével szeretné elősegíteni a nyelv-művelést. Ezért minden szócikk közli a tájszó irodalmi alakját, ill. magyar ekvivalensét is. Így az érdeklődő ellenőrizni tudja magát, hogy bizonyos szót helyesen használt-e. A jobb megértés érdekében – ahol azt szükségesnek tartottam – a szó meghatározása után vagy csonka példamondatot vagy szép-irodalomból vett idézetet iktattam be. A szócikkekben

közölt rokon értelmű és azonos alakú szavak a szókincsfejlesztés gyarapítását hivatottak elősegíteni. A szócikkekre íme egy példa: *májjouka* [ž.] 1. korai cseresznyefajta. Irodalmi nyelvben viszont más jelentése is van: 2. májusi pereszkegombafajta 3. tavaszi méhbe-tegség 4. (tavaszi) erős túró. Természetesen ellenkező példákkal is találkozunk, vagyis amikor egy szónak a nyelvjárásban van több jelentése. Például: *dohárať* [ne-dok.] 1. kiég, kialvóban van (a tűz), viszont nyelvjárásban 2. jelentése még: a halálán van.

3. A szótár segédeszköz kíván lenni azok számára is, akik nyelvjárási szinten ugyan beszélnek a nyelvet, de tökéletesíteni szeretnék irodalmi nyelvtudásukat. Kétnyelvűségével pedig a magyar nyelvű érdeklődők is részletes ismereteket szerezhetnek a település nyelvjárásáról.

Befejezésként – pihentetésül – szótáramból hadd olvassak fel a rövid történetekből egyet, melyben tetten érhetők a „komlósi szárnyszavak” is. A megtörtént eset pedig a következő:

A komlósi szlovák faldöngölők egy nagykopáncsi magyar gazdálkodónál tanyát építettek. Az egyik fal azonban ferdére sikeredett nekik. Hazamenetel előtt észlelték ezt a mesterek is: nézték, nézegették, járták körül a ferde falat, de csak nyugtatgatták egymást: „*Ta to buďe, ta to buďe* (Jó lesz ez, jó lesz ez)”, majd hazamentek. Másnap reggel meglepődve látják, hogy a fal egy része leomlott. A gazda felháborodva fogadta őket: „*A fene a tótját, most már tudom, mi az hogy Ta to buďe, ta to buďe!*”

Miklós Péter történész legújabb könyve Juhász Kálmán (1892–1966) plébános, egyháztörténész életútját dolgozza fel, aki a szeged-csanádi egyházmegye történetének fáradhatatlan kutatója volt. A tudományos igénnyel megírt kötet tiszteletadás az ötven évvel ezelőtt elhunyt tudós emléke előtt.

Tábori lelkesből tudós egyháztörténész

Miklós Péter

Juhász Kálmán (1892–1966)

Szeged, Bálint Sándor

Szellemi Örökségéért Alapítvány,
2016. 70 oldal

Az előszóban Gyulay Endre nyugalmazott szeged-csanádi püspök idézi fel, s hozza közelebb az olvasóhoz egykori tanára, Juhász Kálmán alakját.

A bevezetésben a szerző röviden ismerteti Juhász Kálmán életrajzát, majd egyéniségének felidézéséhez szintén egy volt tanítvány, Katona Pál gondolatait hívja segítségül, aki megerősíti bennünk, azt a vélekedést, hogy a kötet főhőse tudós történész, ugyanakkor derűs, szeretetre méltó ember volt. A kötet megírásához Miklós Péter számos dokumentumot használt fel a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltárból, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának iratanyagából.

A szerző időrendi sorrendben követi nyomon Juhász Kálmán életútját. Műve első fejezetében élénk tárl a pályája elején álló fiatal pap – aki alig huszonegy éves volt ekkor – kezdeti, rögtön igen komoly, a Nagy Háborúban ellátott szolgálata: 1916 végétől néhány hónapig a debreceni hadikórház lelkesze volt, majd 1918 júniusáig a keleti és a nyugati fronton is bevetett császári és királyi 33. gyalogezred tábori lelkeszeként tevékenykedett. A katonák lelki gondozását egészen 1922-ig folytatta, frontszolgálat közben tanúsított bátorságáért és emberségéért több kitüntetést kapott.

A második fejezetben a szerző a háború előtt Bécsben teológiai, valamint bölcsészdoktori oklevelet szerzett lelkes tudományos pálya iránti elkötelezettségét és katedrára jutásának nehézségeit mutatja be. Bár számos magyar és német nyelvű kötetet és tanulmányt publikált, erőfeszítései és tudományos eredményei ellenére a budapesti és a szegedi egyetemen sem alkalmazták a Romániához csatolt bánsági Nagyszentpéteren plébánosként szolgáló Juhászt. 1937 májusában már kübekházi plébánosként adta be magántanári pályázatát középkori magyar művelődés tárgykörből a szegedi Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarára. A szerző részletesen bemutatja Juhász Kálmán képesítő eljárását, melynek segítségével képet kaphatunk az egyetem ilyenkor alkalmazott eljárásrendjéről is. A bírálók Erdélyi László és Deér József professzorok voltak. Előbbi támogatta, utóbbi viszont teljes mértékben ellenezte Juhász magántanári habilitációját, elsősorban a jelölt német nyelvű műveinek túlzott németbarátságot

kifogásolta. Juhász habilitációját végül Deér professzor óvása miatt levették a napirendről. A második világháború idején ismét próbálkozott: a fővárosi Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karára beadott jelentkezése azonban szintén elutasításra került.

A harmadik fejezetben Miklós Péter Juhász 1936 szeptembere és 1953 szeptembere közötti kübekházi plébánosként folytatott tevékenységét mutatja be. A tudomány művelését a plébános papi szolgálata mellett is fontosnak tartotta, a csanádi egyházmegyét érintő kutatásaihoz azonban a szegedi levéltárakat és könyvtárakat folyamatosan látogatnia kellett, ezért sűrűn utazott a megyeszékhelyre, amihez a püspök közbenjárására ingyenes buszbérletet kapott a szegedi polgármestertől. Ezután a szerző részletesen bemutatja a kübekházi plébánia és a helyi katolikus szervezetek életének fontosabb eseményeit. Feltárja milyen problémákkal kellett szembesülnie egy vegyes (magyar és német) lakosságú falu plébánosának a világháború idején, majd a berendezkedő új rendszerben (a németek kitelepítése). Az 1940-es évek végén még az a képtelen helyzet is előfordult, hogy Juhász Kálmánt a helyi kommunista párt tagjául akarta fogadni, sőt zászlaja megszentelésére (!) is rá akarta venni.

A negyedik fejezetben a szerző az 1950-ben a Szegedi Hittudományi Főiskolán végre lehetőséget kapó és ott 1958-ig, nyugdíjba vonulásáig oktató Juhász tudományos tevékenységét ismerteti. Sajnálatos, hogy a kiváló egyháztörténésznek akkor teljesült régi álma, amikor tudományos munkásságát Magyarországon már nem, vagy csak cenzúrázva lehetett kiadni, így tanulmányai főként külföldi folyóiratokban láttak napvilágot. A fejezet második részében a szerző a harmincas évek végétől részletesen ismerteti Juhász Kálmán történetírói munkásságát, feltárva a csanádi egyházmegyeről írt műveinek olykor ellentmondásos fogadtatását is, mint például az egyházmegye török kori történetét német nyelven feldolgozó műve esetében. Juhász fő műve egyértelműen az az 1937 és 1948 között nyolc kötetben megjelent sorozat volt, amely a csanádi püspökség 1030 és 1699 közötti történetét dolgozta fel.

Az utolsó fejezetben Miklós Péter Juhász Kálmán életének utolsó szakaszát, kései elismerésének éveit mutatja be. Kitér az 1950-es nagy elismerésre, amikor XII. Piusz pápa maradandó tudományos munkásságát figyelembe véve pápai kamarássá nevezte ki. Juhász 1950 és 1953 között kübekházi lelkészi

szolgálat mellett oktatott a szegedi hittudományi főiskolán, majd 1953-tól immár kizárólag a tudományos munkának élhetett. 1964-ben súlyos agyvérzést kapott, két évvel később 1966-ban hunyt el.

A függelékben a szerző érdekes és értékes adalékokkal, forrásközlésekkel árnyalja az olvasóban Juhász Kálmánról eddig kialakult képet. Közreadja Pilinszky János költőnek írt két levelét, illetve Pilinszky Juhászt méltató cikkét, amelyből fény derül baráti kapcsolatukra. Ezenkívül itt található még Balanyi György Juhász Kálmán hetvenedik születésnapjára írt méltató cikke, ami igen meglepő, annak fényében, hogy 1940-ben éppen ő fogalmazott meg rendkívül éles kritikát Juhász német nyelvű kötetének „hazafiatlanságát” bírálva.

Juhász Kálmán életének és munkásságának bemutatásával Miklós Péter egy kiváló egyháztörténésznek állított maradandó emléket, aki európai szintű tudósként, mérvadó német és olasz nyelvű tudományos folyóiratokban publikálva helyezte el hazánkat a nemzetközi egyháztörténetírás térképén. A kötetet forrás- és irodalomjegyzék, valamint Juhász életéből vett fotók teszik teljessé.

Zeman Ferenc

A *Vásárhelykutastól Székkutasig* című könyv Székkutason történt bemutatóját követően néhány nappal, 2015. szeptember elején került a kezembe. A könyv tekintélyes mérete, valamint ízléses kivitelezése azonnal felkeltette az érdeklődésemet. Hódmezővásárhelyi lévén valamennyire már addig is ismertem a Vásárhelytől alig húsz kilométerre

ma is számottevőek az Alföldön, s amelyen a későbbi lakott település kialakult. A szerkesztővel egyetérthetünk abban, hogy „a Pusztá ma igazán pusztá! Leginkább hétvégi kirándulóhely. Varázsa viszont ma is lenyűgöző.”

A következő két fejezet nagyon fontos a település kialakulása szempontjából (*Magyar Királyi Államvasutak – Magyar Királyi Posta; Közigazgatás*). Azzal, hogy a vidéken megindult a vasúti forgalom, postahivatal létesült, bevezették a telefont és a villanyvilágítást, orvosok, bábák kezdtek dolgozni, 1892-től egy kisebb közigazgatási kirendeltséget is létrehoztak, 1904-ben megtartották az első hetipiacot, 1905-től köztemető létesült, az 1910-es népszámlálás szerint 7055 lelket számláló Pusztá lakossága elindult a modernizálódás útján. Már nem a pásztorkodás volt a fő foglalkozás, már nem szállásokon laktak a pusztaiak, hanem igyekeztek kihasználni a modern kor vívmányait, s megépítették a táj arculatát oly sokáig meghatározó tanyákat, ahol elindult az élet. A Pusztá immáron

Pusztai hagyományok

Vásárhelykutastól Székkutasig

Szerkesztette Szabó Emese

Székkutas, Székkutas Község

Önkormányzata,

2015. 314 oldal

található, s ma már a túrázók örömeire kerékpárral is megközelíthető Székkutast, s a települést körbevevő Pusztát, aminek nagybetűvel való írása teljes mértékben indokolt, hiszen a Pusztá nem egyszerűen egy fogalom vagy egy terület, hanem egy jellegzetesen alföldi jelenség.

Kinyitva a könyvet egy rég letűnt világ tárult elém, amelynek értékvilága, hagyományrendje, erkölce és életmódja már sohasem jön vissza, ez a könyv mégis visszaröpített ebbe az édes-keserű múltba, s a hosszú órák, amelyek olvasással, lapozgatással teltek, talán nem is óráknak, hanem napoknak, heteknek, hónapoknak, némi túlzással éveknak tűntek. Ez a szemet gyönyörködtető album ugyanis nemcsak a település történetét, hanem a körülötte fekvő egyedülálló természeti környezetet, a Pusztát is bemutatja, éppen ezért a történeti kor, amelyben elmerülhetünk, több mint két évszázadot foglal magába. A Pusztá használatbavételétől Székkutas település létrejöttéig, azaz 1727-től 1950-ig először egy hatalmas és egyedi fejlődésnek, majd egy szomorú, de ugyancsak óriási hanyatlásnak lehetünk szemtanúi.

Az első négy fejezetben (*A Pusztá; A pásztorkodás; A kutasi csárda; A szélmalom*) a szerkesztő bemutatja azt a környezetet, amelynek jellegzetességei

nem volt pusztá, a terület kezdett kiterjedni Vásárhely és Orosháza irányában, hogy aztán fél évszázaddal később önálló településsé váljon.

A még kialakulóban lévő település különleges lakóhelyéről, a tanyáról, a tanyái életéről, a tanyák társadalmáról és az ott folyó munkákról érdekes és részletes néprajzi jellegű leírásokat olvashatunk több fejezeten keresztül. A *Mesterek* és *Az utolsó kovácmester* című rész beszámol az iparban tevékenykedőkről is. A könyv nagy értéke, hogy a tanyai életforma és az ipar bemutatásakor is visszaemlékezésekre támaszkodik, nem egyszer olyan embereket mutat be, akik még ma is élnek. Ezáltal személyes viszonyt alakít ki a táj és az ott élő, valamint az olvasó között.

A Pusztá lakói nagy gondot fordítottak a művelődésre is. Erről olvashatunk az *Olvasókörök*, valamint az *Iskolák* című fejezetben. A szélmalom árnyékában növekedő Pusztakutasi Olvasóegylet a vidék egyik legfontosabb kultúrákövetítő közege volt. Tagjai az 1848-as forradalom és szabadságharc szellemének őrzése mellett az első világháborúban elhunyt hősök emlékének ápolását tartották a legfontosabbnak, ezért 1924-ben emlékoszlopot állítottak a kutasi hősök tiszteletére. Az olvasókörök jelentőségét

az 1935-ben rendezett „író–paraszt találkozón” részt vevő írók maguk is megtapasztalhatták. Hogy ezt a találkozót éppen Vásárhelykúton rendezték meg, a vidék jelentőségét még jobban mutatja.

A huszadik század a Pusztán is nagy tragédiákat hozott. Erről olvashatunk a könyv néhány utolsó fejezetében (*Első világháborús hősök; Vitézek; Élet a második világháború idején; Leventék; Egy volt levente visszaemlékezései; A második világháborús emlékmű; Az '50-es évek*). Az első világháború hősi halottait követték a második világégés egyéni tragédiái, a leventék értelmetlen áldozata, majd a minden kegyetlenséget felülmúló '50-es évek. A Fehérgárda mozgalom tevékenységének felszámolásával, a kulákiüldözéssel, a tanyavilág szétrombolásával véget vetettek egy fejlődő, mégis hagyományos világnak. S bár Székkutas régóta küzdött önálló közigazgatási helyé válásáért, az 1950-es esztendő, amikor ez valóra vált, az akkor élő,

s talán a ma élő emberek emlékezetében sem ezért marad emlékezetes. Ekkor ugyanis elindult az a folyamat, amely megszüntette azt a hagyományos, értékalapú világot, amelyre egy település a tizennyolcadik–tizenkilencedik század folyamán épülhetett.

A kötet vásárhelykúti arcképcsarnokkal zárul, ahol helyet kaptak mindazok, akik e település kialakításában, fejlesztésében részt vállaltak. A rövid fejezetekbe foglalt ismereteket a kötet gazdag képanyaga egészíti ki, így olvasás közben olyan érzésünk lehet, mintha egy fényképalbumot lapozgatnánk. A képek között található korabeli sajtócikkek pedig lehetővé teszik, hogy olvasás közben az eredeti forrásanyaggal is találkozzunk. Székkutas ezzel a szép kötettel méltóképpen hozzájárult ahhoz, hogy a település és az azt körülölelő Pusztá emléke fennmaradjon.

Nagy Gyöngyi

LAPSZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Bagyinszky Marianna PhD
Dr. Bányai Viktória PhD

Dr. Czingel Szilvia PhD
Dr. Glässer Norbert PhD
Kovács Benedek
Dr. Krisch András PhD
Nagy Gyöngyi
Dr. Nagy István PhD
Szincso György
Szűcs Tímea
Dr. T. Molnár Gizella PhD
Dr. Tóth István PhD
Urbancsok Zsolt

Zeman Ferenc
Prof. Dr. Zinner Tibor

néprajzkutató, középiskolai tanár (Mezőhegyes)
tudományos főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia
Társadalomtudományi Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézet)
néprajzkutató (Centropa Alapítvány)
adjunktus (Szegedi Tudományegyetem)
középiskolai tanár (Szentese)
gyűjteményvezető (Soproni Evangélikus Gyűjtemények)
történész (Emlékpont)
történész, középiskolai tanár (Kiskunfélegyháza)
nyugalmazott iskolaigazgató (Tótkomlós)
egyetemi hallgató (Szegedi Tudományegyetem)
intézetvezető főiskolai tanár (Szegedi Tudományegyetem)
történész, osztályvezető (Móra Ferenc Múzeum)
levéltárvezető (Magyar Nemzeti Levéltár
Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára)
történész (Emlékpont)
kutatócsoport-vezető (VERITAS Történetkutató Intézet)

